

**DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE  
AHMET AĞAOĞLU**

**Coşkun ÇEBİTÜRK  
(Yüksek Lisans Tezi)  
ESKİŞEHİR, 2001**

**ABSTRACT****AHMET AĞAOĞLU DURING DEMOCRACY****Coşkun Çebitürk****Main Branch of History****Anatolian University, Social Knowledge Institute, January 2001****Consultant: Prof. Dr. İhsan Güneş**

Democracy is the system which our society has reached the best and dependable style after various experiences. Turkey has struggled for democracy with Mustafa Kemal Atatürk's leadership and the fellows who have believed him. In this study, we've tried to look into Ahmet Ağaoğlu who worked for the state with Atatürk.

Ahmet Ağaoğlu was born in Azerbaijan and was brought up in a conservative family system. He stayed in Paris for a long time and educated himself; he studied very different political ideas there. When he has back Azerbaijan, he led his people against Russia for their freedom. This made him leave his country and emigrate İstanbul. He became the organizer of various ideas, worked at the university and was a member of the parliament from 1914 to 1918. During the constitutional monarchy term, he defended the ideas of İslam, but later he founded the Turcism. He was arrested after the First World War and sent to Malta. When he got back, he worked at the social committee and he became the manager of publishing and federal Bureau of Investigation. He also supported the national war by the media. Grand National Assembly from 1923 to 1931. During that time, at the parliament he supported the innovations and shared them by the media: He founded the Free Republic Group by the direction of Atatürk. He was sent from the university because of the university new program. Till his death in 1939, he went on writing as a journalist. He is our statesman who worked and studied as a journalist, a university teacher and a member of parliament.

## JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Coşkun ÇEBİTÜRK'ün "Demokratikleşme Sürecinde Ahmet Ağaoğlu" başlıklı tezi 16 Şubat 2001 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Tarih (Türkiye Cumhuriyet Tarihi) Anabilim Dalında, yüksek lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza \_\_\_\_\_

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.İhsan GÜNEŞ  
Üye : Prof.Dr.Bayram KODAMAN  
Üye : Yrd.Doç.Dr.Kemal YAKUT

Prof.Dr.Emir ÖZKALP  
Anadolu Üniversitesi  
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

## ÖNSÖZ

İnsanoğlu varlığından bugüne kadar geçirdiği siyasi tecrübeler sonrasında hakimiyetin kaynağını gökyüzünden yere indirmiştir. Demokrasi ile yönetilmenin onurlu bir insan olarak yaşamanın gereği olduğunu anlamıştır.

Türk siyasi hayatı da 200 yıllık bir macera sonrasında cumhuriyet yönetimine ulaşmıştır. Çeşitli dönemlerde farklı dünya görüşleri ülke yönetiminde hakim olmuştur. Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük gibi fikir akımlarından sonra batıcılık düşüncesi Türk insanının yaşam biçimine karakterize edilerek cumhuriyet döneminde uygulanmıştır. Araştırmamızın konusu olan Ahmet Ağaoğlu, tüm bu fikirleri hissetmiştir. Türk siyasi hayatı gibi bazı yanlışları yaşadıkdan sonra gerçek doğruya, cumhuriyeti ve onun değerlerini yaşatmaya kendisini vermiştir.

Ağaoğlu çok yönlü bir kişiliğe sahiptir. Azerbaycan'dan Türkiye'ye gelen bir göçmendir. Gazeteci, bürokrat, öğretim üyesi, milletvekilidir. Fikir adamıdır. Türkiye'de çeşitli siyasi oluşumların kuruculuğunu yapmıştır. Ağaoğlu'nun siyasi kimliğini araştırırken çok farklı heyecanlar yaşadık. Zira Türk demokrasi tarihinin akışını gelişmesini öğrenme imkanına sahip olduk. Onun, siyasi hayatımızın, önemli şahsiyetlerinden birisi olduğunu gördük.

Böylesi zevkli bir konuyu araştırmak için beni teşvik eden ve hiçbir desteğini esirgemeyen hocam Sayın Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ'e teşekkür ederim.

Araştırmamızı ana kaynaklara dayalı bir biçimde yazmaya özen gösterdik. Bu konuda Milli Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve özellikle Türkiye Büyük Millet Meclisi kütüphanesi çalışanlarından büyük destek gördük. Kendilerini saygıyla anıyorum.

Çalışmam sırasında bulunduğum yoğun ortamı benimle paylaşan, anlayışını ve desteğini esirgemeyen eşim Ayşe Gül'e teşekkür ederim.

Coşkun ÇEBİTÜRK

## İÇİNDEKİLER

|                            | <u>Sayfa</u> |
|----------------------------|--------------|
| ÖZ.....                    | iii          |
| ABSTRACT.....              | iv           |
| JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI..... | v            |
| ÖNSÖZ.....                 | vi           |
| ÖZGEÇMİŞ.....              | vii          |
| KISALTMALAR.....           | xii          |
| GİRİŞ.....                 | 1            |

## BİRİNCİ BÖLÜM

### AHMET AĞAOĞLU'NUN BİYOGRAFİSİ

|  |    |
|--|----|
| 1. Ahmet Ağaoğlu'nun Çocukluk Yılları..... | 8  |
| 2. Avrupa'da Öğrenim Hayatı.....           | 10 |
| 3. Azerbaycan'a Dönüşü.....                | 12 |
| 4. Ahmet Ağaoğlu İstanbul'da.....          | 18 |
| 5. Ağaoğlu'nun Malta'da Sürgün Hayatı..... | 19 |
| 6. Cumhuriyet Dönemi'nde Ağaoğlu.....      | 22 |
| 7. Eserleri.....                           | 24 |

## İKİNCİ BÖLÜM

### AHMET AĞAOĞLU'NUN FİKİR DİNAMİKLERİ

|  |    |
|--|----|
| 1. Azerbaycan'ın Siyasi Durumunun Etkisi.....                    | 27 |
| 2. Azerbaycan'ın Sosyal Durumu'nun Etkisi.....                   | 31 |
| 3. Avrupa'da Öğrenim Hayatının Etkisi.....                       | 32 |
| 4. Ağaoğlu'nun Düşünce Hayatında Cemaleddin Afgani'nin Yeri..... | 34 |
| 5. Osmanlı Devleti'nin Siyasi Durumunun Etkisi.....              | 37 |
| 6. Dönemin İhtiyaçlarına Uygun Çözüm Önerileri.....              | 40 |

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### SİYASİ GELİŞMELER PARALELİNDE AHMET AĞAOĞLU

|  |    |
|--|----|
| 1. Meşrutiyet Döneminde Ağaoğlu'nun Tutum ve Davranışları.....   | 42 |
| 1.1. Birlik ve Beraberlik Çağrıları.....                         | 42 |
| 1.2. Belediye Teşkilâtı ve Adem-i Merkeziyet.....                | 44 |
| 1.3. Diplomatik Gelişmeler Üzerine Fikirler ve Tepkiler.....     | 46 |
| 1.3.1. İran'ın İşgali Üzerine Düşünceleri.....                   | 47 |
| 1.3.2. Trablusgarp ve Balkan Savaşları Üzerine Düşünceleri.....  | 48 |
| 1.3.3. I.Dünya Savaşı Hakkında Düşünceleri.....                  | 49 |
| 1.4. İç Siyasette Meydana Gelen Olaylar ve Tepkiler.....         | 52 |
| 2. Milli Mücadele ve Sonrasında Ağaoğlu.....                     | 58 |
| 2.1. Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü.....                   | 59 |
| 2.2. Ağaoğlu'na Göre Milli Mücadelenin Niteliği.....             | 61 |
| 2.3. Saltanat, Hilâfet ve Milli Hakimiyet Ekseninde Ağaoğlu..... | 63 |
| 2.3.1. Ağaoğlu'na Göre Saltanat ve Milli Hakimiyet.....          | 64 |
| 2.3.2. Ağaoğlu'na Göre Hilâfet ve Milli Hakimiyet.....           | 66 |
| 3. Cumhuriyet Dönemi Siyasi Gelişmeleri ve Ağaoğlu.....          | 69 |
| 3.1. Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası Üzerine Düşünceleri.....  | 69 |
| 3.2. Şeyh Sait İsyanı Üzerine Düşünceleri.....                   | 74 |
| 3.3. Şapka İnkılâbı ve İrtica.....                               | 75 |
| 3.4. Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması Üzerine Düşünceleri.....   | 77 |
| 3.5. Türkçe İbadet Meselesi.....                                 | 79 |
| 3.6. Medeni Kanununun Kabulü ve Kadın Hakları.....               | 81 |
| 3.7. İzmir Suikastı ve Siyasi Muhalefet.....                     | 83 |
| 3.8. Ağaoğlu'ndan CHF'ye Eleştirel Bir Bakış.....                | 86 |
| 3.9. Harf İnkılâbı ve Aydınlanma.....                            | 90 |
| 3.10. Üniversite Reformu ve Ağaoğlu'nun Tasfiyesi.....           | 92 |

**DÖRDÜNCÜ BÖLÜM****SİYASET HAYATIMIZDA AHMET AĞAOĞLU**

|   |     |
|---|-----|
| 1. Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Ahmet Ağaoğlu (1914-1918).....                                       | 97  |
| 2. TBMM. Milletvekili Olarak Ahmet Ağaoğlu (1923-1931).....   | 104 |
| 2.1. TBMM. II. Dönem Milletvekilliği (1923-1927).....   | 104 |
| 2.1.1. Tarım Üzerine Düşünceleri.....   | 104 |
| 2.1.2. Teşkilâtı Esasiye Kanunu Münasebetiyle.....  | 105 |
| 2.1.3. Şura-yı Devlet Teşkilâtı Hakkındaki Kanun Münasebetiyle.....                                 | 106 |
| 2.1.4. Meclis İçerisinde Eğitim Üzerine Tartışmaları .....  | 107 |
| 2.1.5. Mısır Meclis-i Mebusan ve Ayan Riyasetinden Mevrut<br>Protesto ve Telgraf Münasebetiyle..... | 109 |
| 2.1.6. Şapka İktisası Hakkındaki Kanun Münasebetiyle.....   | 109 |
| 2.1.7. Diğer Konuşmaları.....   | 110 |
| 2.2. TBMM. III. Dönem Milletvekilliği.....  | 110 |
| 2.2.1. Genel Olarak Ağaoğlu'nun Meclisteki Çalışmaları.....   | 110 |
| 2.2.2. Belediye Kanunu ve Ağaoğlu'nun Görüşleri.....  | 113 |
| 3. Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) ve Ağaoğlu'nun Muhalefeti.....                                  | 118 |
| 3.1. Ağaoğlu'nun Muhalefete Geçme Nedenleri.....  | 119 |
| 3.1.1. Mustafa Kemâl Paşa'nın Yönlendirmesi.....  | 120 |
| 3.1.2. Ağaoğlu'na Göre CHF'nin Yanlış Tutumu.....   | 121 |
| 3.1.3. Çok Partili Yaşamın Getireceği Faydaya Olan İnancı.....                                      | 124 |
| 3.2. Cumhurbaşkanının Tarafsızlığı Meselesi.....  | 125 |
| 3.3. Belediye Seçimleri ve Ağaoğlu'nun Tepkisi.....   | 129 |

**BEŞİNCİ BÖLÜM****AHMET AĞAOĞLU'NUN FİKİR HAYATI**

|   |     |
|---|-----|
| 1. Meşrutiyetten Cumhuriyete Fikir Akımları İçerisinde Ağaoğlu..... | 135 |
| 1.1. İslâmcılık Düşüncesi.....                                      | 136 |

|  | <u>Sayfa</u> |
|--|--------------|
| 1.2. Türkçülük Düşüncesi.....  | 140          |
| 1.2.1. Ağaoğlu'na Göre Türkçülük Düşüncesi ve Esasları.....            | 142          |
| 1.2.2. Ağaoğlu'na Göre Milliyetçilik ve İslâmiyet İlişkisi.....        | 146          |
| 1.3. Batıcılık Düşüncesi.....  | 150          |
| 2. Kemalizm, Sosyalizm ve Faşizm Yörüngesinde Ahmet Ağaoğlu.....       | 154          |
| 2.1. Kemâlizm .....  | 154          |
| 2.2. Sosyalizm.....  | 157          |
| 2.3. Faşizm (Nasyonal Sosyalizm).....                                  | 160          |
| 3. Demokratik Devlette Aydın Zümreye Düşen Görevler.....               | 162          |
| 4. Ağaoğlu-Kadro Tartışmaları Paralelinde Devlet ve Fert İlişkisi..... | 166          |
| 5. Özgür Bir Ortamda Bireyde Olması Gereken Nitelikler.....            | 170          |
| <b>SONUÇ</b> .....   | <b>174</b>   |
| <b>KAYNAKÇA</b> .....  | <b>182</b>   |

**KISALTMALAR:**

|                            |  |
|----------------------------|--|
| <b>A.g.e.:</b> .....       | <b>Adı geçen eser</b>                              |
| <b>A.g.m.:</b> .....       | <b>Adı geçen makale</b>                            |
| <b>A.g.t.:</b> .....       | <b>Adı geçen tez</b>                               |
| <b>bkz.:</b> .....         | <b>Bakınız</b>                                     |
| <b>C.:</b> .....           | <b>Cilt</b>  |
| <b>CHF:</b> .....          | <b>Cumhuriyet Halk Fırkası</b>                     |
| <b>Çev.:</b> .....         | <b>Çeviren</b>                                     |
| <b>Hzr.:</b> .....         | <b>Hazırlayan</b>                                  |
| <b>İç.:</b> .....          | <b>İçtima</b>                                      |
| <b>Ksm.:</b> .....         | <b>Kısım</b>                                       |
| <b>S.:</b> .....           | <b>Sayı</b>  |
| <b>s.:</b> .....           | <b>Sayfa</b>                                       |
| <b>s.s.:</b> .....         | <b>Sayfa sayısı</b>                                |
| <b>SCF:</b> .....          | <b>Serbest Cumhuriyet Fırkası</b>                  |
| <b>TBMM. Zb. C.:</b> ..... | <b>Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi</b> |
| <b>TTK:</b> .....          | <b>Türk Tarih Kurumu</b>                           |
| <b>v.d.:</b> .....         | <b>Ve devamı</b>                                   |
| <b>Yay.:</b> .....         | <b>Yayımlayan</b>                                  |

## GİRİŞ

Demokrasi insanoğlunun büyük uğraşlar sonucunda vardığı erdemli olmayı gerektiren bir yönetim şeklidir. Teokrasi üzerine oturtulmuş mutlak monarşiden demokrasiye geçiş dünyanın bir çok yerinde olduğu gibi Türkiye’de de sancılı bir süreç sonrasında gerçekleşmiştir. Yönetilen kişinin gerçek anlamda vatanın sahibi olduğu demokratik sistemde yönetilene yönetenden hesap sorma hakkını vermiştir. İşte Atatürk ile birlikte bu mücadeleyi veren kişilerin incelenmesi demokratikleşme hareketimizin çizgilerini daha da belirgin hale getirecektir. Bu anlamda konumuz biyografik nitelikli bir çalışma olsa da incelenen kişinin Ahmet Ağaoğlu olması bizlere siyasal tecrübelerin irdelenmesine de olanak vermektedir.

Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne geçiş süreci Meşrutiyet sonrasında itibaren değerlendirildiğinde çeşitli siyasal ritimlere sahip olduğumuz görülür. Ahmet Ağaoğlu’nun en önemli özelliği bu değişik fikirlerin süzgecinden geçmiş olmasıdır. İslâmcılık düşüncesinden Türkçülüğe, oradan vatan milliyetçiliğine ve batıcılığa uzanan bir fikir grafiği çizmiştir.

Ahmet Ağaoğlu engin kültürüyle çok yönlü bir kişiliğe sahiptir. Yazmak onun için bir yaşam biçimi olmuştur. Yazmaktan ve yazdıklarını paylaşmaktan büyük mutluluk duymuştur. Ağaoğlu'nun, Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad, Tevhid-i Efkâr, Tercüman-ı Hakikat, Hakimiyet-i Milliye, Akın gazete ve dergilerinde yazdığı yazıların tümünün, Cumhuriyet gazetesinde yazdıklarının ise büyük bir kısmının isim olarak dökümü elimizde bulunmaktadır. Bu yazıları kendi içerisinde sınıflandırarak çeşitli araştırma konuları çıkartabilmek mümkündür. Ancak biz Ağaoğlu’nun siyasi yönünü inceleyerek onun Türk siyaset ve demokrasi hayatına olan katkılarını ortaya koymaya çalışacağız.

Ağaoğlu üzerine yapılan araştırmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Oğlu Samet Ağaoğlu "Babamın Arkadaşları" ve "Babamdan Hatıralar" isimleriyle bu konuya ilişkin olarak iki eser yazmıştır. Ancak bu eserler Ağaoğlu'nun fikir dünyasını aktaran bilimsel nitelikli eserler değildir. Şüphesiz ki onun kişiliğine ilişkin aydınlatıcı bilgiler eserde

bulunmaktadır. Ancak bu bilgiler konumuz ile doğrudan bağlantılı olmadığından faydalanma imkânımız pek olmadı.

Araştırmamızı daha çok Ağaoğlu tarafından kaleme alınan kitap, makale vb. yazıları inceleyerek şekillendirdik. Bu anlamda daha çok makalelere bağlı kaldık. Zira gazete makalelerindeki fikirler anlık değişimlere daha açıktır. Dolayısıyla Ağaoğlu'nun fikri tansiyonunu bu çeşit yazılardan takip etmenin daha sağlıklı olacağına inandık. İncelediğimiz yazıların karakteri hakkında şunu söyleyebiliriz ki meşrutiyet sonrasındaki fikirler daha çok siyasî ve askerî gelişmelere odaklanmıştır. Bu konu üzerine Sebilürreşad, Sırat-ı Müstakim, Tevhid-i Efkâr, Tercüman-ı Hakikat, Türk Yurdu gibi yayın organlarında Ağaoğlu'nun çok sayıda makalesi bulunmaktadır. Cumhuriyet Dönemi'nde ise Ağaoğlu'nun, Hakimiyet-i Milliye, Cumhuriyet, Son Posta, Akın, Ülkü, İnsan, Kültür Haftası adlı yayın organlarındaki yazılarını da inceleme imkânımız oldu. Ağaoğlu, bu dönemde Atatürk'ün getirdiği yönetim anlayışını ülkede hakim kılmak için gazete yoluyla halka ulaşmaya çalışmıştır. Ağaoğlu'nun yazılarında dikkati çeken önemli bir özellik ise özellikle Akın gazetesiyile birlikte daha çok siyaset bilimi ve sosyal konulara ilişkin yazılar yazmış olmasıdır. Yazılarının konusu yoğunlukla insan merkezinde gelişmiştir. İnsanı ahlâki boyutta değerlendirerek insanın içinde bulunduğu çatışmaları aktaran yazıları kaleme almıştır. Bu yazılardan bir kısmı çocukları tarafında derlenerek "Ben Neyim" ismiyle yayınlamıştır. "Kültür Haftası" adlı dergide insan ve kültür ilişkisini incelemiştir. Buradaki yazılarında insanın sosyalleşme sürecini incelemiştir. Bunun dışında "Altmışyedi Yıl Sonra" başlığı altında Azerbaycan'da geçen günlerini otobiyografi biçiminde yayınlamıştır. Ağaoğlu yaşamının son yılında ise insanın hukuki olarak gelişim basamaklarını "İnsan" adlı dergide incelemiştir. Bunu yaparken de çeşitli toplumları karşılaştırarak Türklere de değinmiştir. Türkiye'deki siyasi dalgalanmaların durmasından sonra Ağaoğlu'nun daha çok kültür tarihine yöneldiğini görmekteyiz. Bunu , demokrasi kültürüne verdiği öneme bağlamak mümkündür.

Ağaoğlu üzerine doğrudan yapılan araştırmalara baktığımızda bunların çoğunun henüz basılmamış tez olduğunu görmekteyiz. Bunlardan ilki Murat Yılmaz tarafından

yapılıp Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne Yüksek Lisans Tezi olarak sunulan, "Ağaoğlu'na Göre Liberalizm ve Milliyetçilik" isimli araştırmadır.

Yılmaz, Ağaoğlu'nu daha çok komünizm ve liberalizm arasındaki ihtilâflar odağında değerlendirmiştir. Konunun ham maddesi bu anlayış olduğu içindir ki Ağaoğlu'nun, liberal kimliği daha çok sosyal devlet anlayışından uzak vahşi kapitalist düzenin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Araştırmayı incelediğimizde Ağaoğlu'na göre liberalizm ya da milliyetçilik anlayışının gereğince irdelenmediği kanaatine sahip olduk. Oysa Ağaoğlu, liberal devlet yönetimini bir kalkınma modeli olarak görmüştür. Bunu gerçekleştirirken ise Ağaoğlu'nun hiçbir şekilde batı sanayisinin Anadolu'yu sömürmesini arzu ettiğini düşünmemiz mümkün değildir. O, bireyin temel hak ve özgürlüklerinin genişletilmesinden yanadır. Yine dönemin koşulları gereği olarak uygulanan devletçilik düşüncesine de karşı çıkmamıştır. Ancak uygulamada hataların olduğuna inandığı için devletçiliği ve onu hayata geçiren hükümeti eleştirmekten kaçınmamıştır. Ağaoğlu için devletçilik düşüncesi amaç değil araçtır. Ve ona göre bu model işlevini görmüştür. Yapılması gereken yine ülkenin öz dinamikleriyle gerektiğinde devlet desteğinde özel girişimin öncülüğünde kalkınmayı gerçekleştirmektir.

Yılmaz'ın yaptığı inceleme, her şeye rağmen konuya ilişkin bir başlangıç olması nedeniyle önemlidir. Araştırmadaki en önemli eksiklik ise Ağaoğlu'nu tanıyabilmek için gerekli kaynak taramasının yapılmamasıdır. Devletçilik ya da liberalizme ilişkin daha net ifadelerin bulunabileceği Son Posta gazetesi dahi taranmamıştır. Bu ise saptamaların yapılmasında araştırmacıyı yanlış bir yola yönlendirmiştir. Bu araştırmada yine Ağaoğlu'nun milliyetçilik anlayışına ilişkin olarak derinlemesine bir inceleme yapılmamıştır.

Ağaoğlu üzerine yapılan bir diğer çalışma ise Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesinde lisans tezi olarak Halil Süslü tarafından yapılan "Ahmet Ağaoğlu'nun Hayatı, Eserleri ve Fikriyatı" isimli çalışmadır. Bu incelemede Ağaoğlu'nun hayatı, eserleri ve fikir dünyası incelenmeye çalışılmıştır. Bu eserde bilgilerin çoğu Murat Yılmaz tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinden alınmıştır. Özellikle Ağaoğlu'na ait

eserler kısmı aktarılırken tümüyle bu eserden alıntı yapılmıştır. Bu nedenle eser hakkında yorum yapmamakta bir sakınca görmüyoruz.

Ahmet Ağaoğlu üzerine yapılan bir diğer inceleme Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne yüksek lisans tezi olarak Refika (Kalyon) Çekiç tarafından sunulan "Ahmet Ağaoğlu Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme" adlı incelemedir. Metodoloji olarak eksiklikleri olduğunu düşündüğümüz bu araştırmada Ağaoğlu'nun eserleri ve gazetecilik hayatında girdiği polemiklerden ufak bir kısmı aktarılmıştır. Bu çalışmanın içerik olarak Yılmaz'a ait araştırmadan pek farklı olmadığını görüyoruz. Buna karşın kaynakçası daha zengindir. Araştırmada Ağaoğlu'na ait tüm eser, makale, yazı vb. faydalanılmak istenmiştir. Bu nedenle ki, birbirinden öz olarak bağımsız olan bazı yazıların bir araya getirilmesi sırasında bazen anlam bütünlüğünün kaybolduğunu söyleyebiliriz.

Sözünü ettiğimiz bu üç araştırma için de şunu söylemeliyiz ki en büyük eksiklikleri; her ne kadar kaynakçalarında Ağaoğlu'na ait bazı makaleler gösterilmişse de bunların bir çoğundan faydalanılmamış olmasıdır. Harf inkılabından öncesine ait gazete taraması yapılmamış, sadece var olan bilgiler derlenerek orijinal bir eser oluşturulmaya çalışılmıştır.

Ağaoğlu üzerine yapılan en kapsamlı çalışma Fahri Sakal tarafından doktora tezi olarak 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne 1995'te sunulan "Ağaoğlu Ahmet Bey" isimli çalışmadır. Bu eser 1999 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Başarılı bir biyografi çalışması olan bu eserde mümkün olduğunca ana kaynaklardan faydalanılmıştır. Ağaoğlu'nun Azerbaycan ve Fransa'da geçirdiği dönemlere ilişkin nicelik olarak az; nitelik olarak önemli eserlerden faydalanılmıştır. Çalışma önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Sakal ile araştırma konularımız farklı yörengelere oturtulmuştur. Bununla birlikte Sakal'ın çalışmasından faydalandığımız, eser hakkında fikir yürüterek tespitlerde bulunduğumuz yerler de olmuştur. Konu akışı içerisinde gerekli değerlendirmelerde bulunacağız. Ancak burada Sakal'ın çalışmasında var olan bazı

belirgin çelişiklere ve eksikliklere de değinmekte fayda olduğunu düşünmekteyiz. Sakal, araştırmasını mümkün olduğunca gazetelere dayanarak yürütmeye çalışmıştır. Bu gazetelerin başında ise Tercüman-ı Hakikat gelmektedir. Ancak Sakal'ın bu gazete ve yazarı Ağaoğlu için getirdiği yorum ilginç ve şaşırtıcıdır. Zira Sakal, bu yazıların ısmarlama olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden de Sakal gazete hakkında ciddi ve ayrıntılı bir içerik analizine gerek duymamıştır. Ağaoğlu'nun içinde bulunduğu politik atmosfer onun yazı hayatında etki yapmış olabilir. Ancak tüm yazılar için "ısmarlama" şeklinde bir değerlendirme yapmanın haksızlık olduğu kanaatindeyiz. Her ne kadar Sakal, Tercüman-ı Hakikat için içerik analizi yapmadığını belirtse de süreli yayın olarak en çok Tercüman-ı Hakikat gazetesinden faydalandığını görüyoruz.

Aslında araştırmacı ciddi manada muhteva analizini kaynak olarak en çok kullandığı Tercüman-ı Hakikat için yapmıştır. Sakal Ağaoğlu'nun 1 Temmuz 1912 ile 28 Haziran 1916 tarihleri arasında Tercüman-ı Hakikat gazetesinde başyazarlık yaptığını sonrasında ise Ağaoğlu'nun yazılarına ara sıra rastlandığını belirtmektedir. Yine bu tarihler içerisinde Ağaoğlu'nun yaklaşık 800 yazı yazdığı ifade edilmiştir.

Yaptığımız tespite göre 1 Temmuz 1912 ve 28 Haziran 1916 tarihleri arasında Ağaoğlu'na ait 910 yazı bulunmaktadır. TBMM. mikrofilm arşivinde 7 Temmuz 1915 ve 16 Kanun-ı evvel 1915 tarihleri arasındaki gazetelere ait mikrofilmler bulunmadığından bu döneme ait yazılar hesaba dahil değildir. Yine bir diğer yerde Ağaoğlu'nun yazılarına 28 Haziran 1916'dan sonra ara sıra rastlandığı belirtilmektedir. Oysa 1 Temmuz 1916 ile 2 Şubat 1918 tarihleri arasında Ağaoğlu'na ait 383 adet yazı bulunmaktadır. 3-23 Kanun-ı evvel 1917, 20 Haziran-18 Ağustos 1917 tarihleri arasındaki gazetelerin mikrofilmleri TBMM. arşivinde bulunmamaktadır. Bu üç aylık gazete eksikliğini düşünecek olursak Ağaoğlu 16 ay içerisinde 383 yazı yazmıştır. Diyebiliriz ki Ağaoğlu'nun gazetede başyazarlığı 28 Haziran 1916 tarihi itibarıyla sona ermemiştir. Araştırmacıyı bu konuda yanılgıya düşüren konu, Ağaoğlu'nun Temmuz 1916 ayı içerisinde diğer aylara göre daha az -13 yazı- yazmış olmasıdır. Yukarıdaki rakamları gözönüne aldığımızda 28 Haziran 1916'dan sonra Ağaoğlu'nun başyazarlığının sona erdiğini ve arasına yazmaya başladığını söylemenin yanlış olacağını düşünüyoruz. Araştırmacının kaynakçasına baktığımızda da 1916 Temmuz

ayından sonrasına ait bir yazıyı kullanmadığı görülmektedir. Bu durum, bizi bu konuda doğrulamaktadır.

Sakal'a göre Ağaoğlu'nda kalem istikrarı yoktur. O, aydınların kaderine mahkum olmuş ve her devirde geçerli resmi ideolojiye hizmet etmiştir. Bu nedenle şahsi görüşlerini tam olarak ortaya koyamamıştır. Görüyoruz ki Sakal, Ağaoğlu'nun fikirlerinin arkasında duracak iradede olmadığını düşünmektedir. Oysa Sakal çalışmasının bir başka yerinde "kalemşör" olarak değerlendirdiği Ağaoğlu hakkında daha farklı görüş bildirmiştir. Sakal'a göre;

"Rusya'da ve ittihatçıların hakim olduğu İstanbul'da zaman zaman Panislamist veya Pantürkist görüntü vermesine rağmen Cumhuriyet döneminde Misak-ı Milli sınırları içindeki Türkçülük çizgisine gelmiştir. Bunu söylerken Rusya Müslümanları İttifakı veya İttihat ve Terakki içinde Misak-ı Milli ve cumhuriyetten bahsedilemeyeceğini, cumhuriyet döneminde de artık ittihatçılıktan veya Rusya'daki Türklerden en azından daha farklı bir şekilde söz edilebileceğini gözardı etmemek gerektiğini unutmamak lâzım. Aksi halde Ağaoğlu'nu dönüklük suçlamış oluruz, ki bu hal onun yazılarında daima tel'in ederek anlatıldığı "müdabane (dalkavukluk), tabasbus (alçakça yalvarma) ve yarıdakçılık" tan başka bir şey değildir. Bir insana hep kınaya geldiği tavrı ömür boyu sürdürsün?"<sup>1</sup>

Bu iki fikirden bir tanesi yanlış olmalıdır. Zira aynı kitap içerisinde bu görüşler birbirlerini inkar etmektedir. Biz Sakal'ın ikinci görüşününün daha akla uygun olarak görüyoruz. Dönemin koşullarından etkilenebilme ihtimalini de göz önüne almakla birlikte Ağaoğlu'nun yazdıklarının arkasında duracak iradeye sahip olduğunu düşünüyoruz.

Sakal, Ağaoğlu'nun Cumhuriyet döneminde demokrasi yolunda ilk kalem sürtüşmesini Celal Nuri (İleri) ile yaptığını belirtmektedir. Oysa Ağaoğlu ilk kalem sürtüşmesini Celal Nuri ile değil Hüseyin Cahit (Yalçın) ile yapmıştır. Hüseyin Cahit'in ittihatçı bir anlayışla "Vatanı biz kurtardık biz batırma hakkına sahibiz" şeklindeki yaklaşımını beş seriden oluşan "Cevaplarım" adlı yazı dizisiyle eleştirilmiştir<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Fabri Sakal, *Ağaoğlu Ahmet Bey*, (Birinci basım, Ankara: TTK Yayınevi, 1999), s.96.

<sup>2</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Cevaplarım," *Hakimiyet-i Milliye* (11-12-13-15-18 Ağustos 1924) ve bkz. Ahmet Ağaoğlu, "Cahit Bey Kendini Bulacak mı?," *Hakimiyet-i Milliye* (16 Kanun-ı evvel 1924).

Sakal'ın yaptığı bu araştırmada bulunan en büyük eksiklik ise Hakimiyet-i Milliye gazetesinin yeterince taranmamış olmasındır. Onun siyasi kariyer olarak zirveye ulaştığı bir dönemin esere yansıtılmamış olması dişlilerden birinin eksik kalmasına sebep olmuştur. 4 Kanun-ı sani 1924 ve 1 Mart 1928 tarihleri arasında Ağaoğlu'na ait 228 makaleyi Hakimiyet-i Milliye gazetesinde görmüş bulunmaktayız. Bu nedenle Ağaoğlu'nun Cumhuriyet döneminde verdiği siyasi mücadeleyi en iyi şekilde Hakimiyet-i Milliye gazetesinden takip etme şansına sahibiz. Bu eksikliğe rağmen Sakal alışması ile önemli bir boşluğu doldurmuş ve bizlere daha derin düşünme imkânı sağlamıştır.

Amacımız mümkün olduğunca ana kaynaklara dayanarak, tarihi olmanın getirdiği tarafsızlık özelliğini taşımak şartıyla, demokrasiye emeiği geçen bu farklı kişiliği siyasi yönleriyle ortaya koymak olmuştur. Ağaoğlu'nun siyasal yaşamını mümkün olduğunca Türkiye'nin demokratikleşme ve ağdaşlaşma sürecinde incelemeye çalıştık.

## BÖLÜM 1

### AHMET AĞAOĞLU'NUN YAŞAMI

#### 1. Ahmet Ağaoğlu'nun Çocukluk Yılları

1869-1939 yılları arasında yaşamıştır. Düşünce hayatımızda milletvekili, bürokrat, üniversite öğretim üyesi, gazeteci kimlikleriyle ön plana çıkmıştır. Türk düşünce hayatının önemli yapı taşlarından.

1869 yılında Azerbaycan'ın Karabağ vilayetine bağlı Şusa'da doğmuştur. Ağaoğlu'na göre Azerbaycan; "Karabağ, Şirvan ile birlikte, Türk kültürünün, Türk müziğinin, Türk edebiyatının ve Türk milliyetçiliğinin de beşiğidir"<sup>3</sup>.

Ataları da 18. Yüzyılda Erzurum'dan Karabağ'a göç etmişlerdir. Karabağ'dan da Gence'ye gitmişlerse de sonraları tekrar geriye dönmüşlerdir. Babası Şusa'nın ileri gelenlerinden büyük toprak sahibi Mirza Hasan, annesi ise Refii Bey'in kızı Taze hanımdır. "Mirza" kelimesinden anlaşılacağı üzere babası olan Hasan Bey aynı zamanda yörenin ileri gelen ilim adamları içerisinde de yer almaktadır<sup>4</sup>.

Ahmet Ağaoğlu'nun amcaları da babası gibi bilgi seviyesi yüksek insanlardı. Amcaları Türkçe, Arapça, Rusça ve Farsça dillerini bilmekteydiler. Ağaoğlu'nun belirttiği üzere aile üzerinde büyük amcası Mirza Mehmet'in kesin egemenliği bulunmaktaydı. Ataerkil ve gelenekçi bir yapının sonucu olarak Mirza Mehmet'in söyledikleri aile hiyerarşisi içerisinde kanun değeri taşımaktaydı. Mirza Mehmet'in

<sup>3</sup> Yusuf Akçuraoğlu, *Türkçülük* (ikinci basım, İstanbul: Toker Yayınları, 1990), s.154.

<sup>4</sup> A.g.e., s. 155 ve bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (Dördüncü basım, İstanbul: Ülken Yayınları, 1994), s.408.

tutucu ve dindar bir kişiliğe sahip olması Ağaoğlu'nun hayatı üzerinde de etkili olmuştur. Mirza Mehmet, yeğeninin din adamı olmasını istemekteydi<sup>5</sup>.

Ağaoğlu dini ve metafizik sohbetlerin sıklıkla gerçekleştirildiği muhafazakar bir aile kültürü içerisinde yetiştirilmiştir. Henüz altı yaşındayken din hocalarından özel dersler almaya başlamıştır. Aynı sırada din merkezli eğitimin verildiği mahalle mektebinde de öğrenim hayatına başlamıştır. Çocuk yaşında baba ve amcasından gizli olarak anne ve şehrin vali yardımcısı olan dayısının yönlendirmesiyle Rusça öğrenmeye başlamıştır. Bu sıralarda Arapça ve Farsça derslerini de evde özel olarak almaya başlamıştır. İlerleyen aşamalarda dayısının ailesini ikna etmesiyle Ağaoğlu'nun kaydı şehrin tek çağdaş okulu olan Rus Tali Mektebi'ne (Ara Okul) nakledilmiştir<sup>6</sup>.

Ağaoğlu'nun bulunduğu yeni okulda Ermeni öğrencilerin sayısı Türk öğrencilere oranla çok fazlaydı. Zira Ahmet Ağaoğlu ile birlikte okuldaki Türk öğrencilerin sayısı ancak beşe ulaşmıştı. Ağaoğlu, otobiyografisinde Ermeni öğrenciler ile hiç geçinemediklerini belirtmektedir. Hatta tasvirlerle bakılacak olursa Türk öğrencilerin Ermeni öğrencilerinden zulüm bile gördükleri dahi söylenebilir<sup>7</sup>. Okuldaki etnik atmosfer her ne kadar eğitim şartları için pek uygun değilse de Ağaoğlu okulda verilen eğitimden son derece memnun kalmıştır. Okul öğretmenleri, kendisi ve arkadaşlarında bilime ve kültüre karşı büyük bir ilgi oluşturmuş, ve onlar için hayat yolunu aydınlatan bir meşale olmuşlardır. Çar III. Aleksandır'ın yaptığı her türlü baskıya rağmen öğretmenler, öğrencilerine bilim, kültür ve özgürlük aşkını verme yolunu bulmuşlardır. Ağaoğlu, lise hayatında Tolstoy, Dostoyevsky, Turgenyev gibi Rus edebiyatçıları tanıma ve derinlemesine anlayabilme imkanını bulmuştur.

Ağaoğlu, 1888 yılında Rus Jimnazyumunu -lise- Tiflis'te tamamlayarak Petersburg'a gitmiştir. Orada yapılan yarışmada birinci gelmiş ve Politeknik Enstitüsü'ne girmiştir. Ağaoğlu', Politeknik Enstitüsünden Yahudi düşmanı olan bir

<sup>5</sup> Fahrettin Gülseven, "İdealist Bir Cumhuriyetçi: Ahmet Ağaoğlu", *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, ( Birinci Basım, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996), s. 246.

<sup>6</sup> Akçuraoğlu, A.g.e., s.155. Ağaoğlu'nun basılmamış otobiyografisi bu eserde yer alması nedeniyle kitap ana kaynak değeri taşımaktadır. Bu nedendir ki incelememizin bu bölümünde çoğunlukla eserdeki bu bilgilere bağlı kalmayı uygun görüyoruz.

<sup>7</sup>A.g.e., s. 156.

profesörden gördüğü baskı nedeniyle ayrılmıştır. Ağaoğlu, daha gelişmiş bir ülkede alacağı eğitimle Ruslardan öc almayı da amaçlamıştır. Ağaoğlu, 1889 yılında öğrenimini devam ettirmek üzere Paris'e gitmiştir<sup>8</sup>.

## 2. Avrupa'da Öğrenim Hayatı

Ağaoğlu Ahmet, Azerbaycan Türkleri içerisinde din eğitiminin dışında başka bir amaçla Avrupa'ya giden ilk Türk gencidir. Fransa'ya giden Ağaoğlu Paris'te yarım olan Fransızca'sını geliştirme imkanını bulmuştur. Gittiği yıl Sorbon Üniversitesi'nde Tarih, Filoloji, Arapça, Acemce ve Türkçe derslerini almıştır. Yine Doğu Kavimleri Tarihi derslerine de devam etmiştir<sup>9</sup>.

Ağaoğlu Paris'te dil ve tarih eğitiminin dışında hukuk eğitimi de almaya başlamıştır. Hukuk eğitimi onun kişiliği üzerinde belirleyici unsur olmuştur. Eserlerinde, konuşmalarında, siyasi düşünce sistemlerine bakış açısında bunu gözleyebilmek mümkündür.

Avrupa'daki eğitim hayatı sürecinde farklı düşünce ve kimlikler ile tanışma imkanını bulmuştur. Burada Fransızca dışında İngilizce ve Latince de öğrenmiştir. Böylelikle evrensel değer taşıyan ve dünyanın siyasi hayatını yönlendiren fikir hareketlerini doğrudan ana kaynağından okumuştur.

1889 yılında Fransız İhtilali'nin 100. Yıldönümü nedeniyle açılan sergiyi araştırmacı bir göz ile incelemiştir. Sergiyi gezmek amacıyla Paris'e gelen İran Şahı Nasrüddin Şah'la Fransa Cumhurbaşkanı Carnot'u görmüştür. Despotizm ve özgürlüğün Paris'teki yansımaları Ağaoğlu'nu şaşırtmış ve derinden etkilemiştir. İran Şahı küstah tavırları ile adeta etrafındaki insanları aşağılayarak mağruriyetini öne çıkarmaya çalışmıştır. Bu halini ise görkemli hizmet tayfası ve her yönüyle göze çarpan takıları pekiştirmiştir. Fransa Cumhurbaşkanı ise tavır itibarı ile halktan pek farklı

<sup>8</sup> Sakal, s.11 vd.. Ağaoğlu'nun Politeknik Enstitüsünden ayrılmasının nedeni olarak gözlerindeki rahatsızlık da gösterilmiştir. bkz. Fahri Çoker, *Türk Tarih Kurumu, Kuruluş Amacı Çalışmaları*, (Birinci basım, Ankara: TTK Yayınları, 1983), s. 363.

<sup>9</sup> Münir Atalar, "Ahmet Ağaoğlu (1869-1939), *Bildiriler*, (Birinci basım, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996), s. 81.

değildir, giysileri ile de mütevazı bir kimlik ortaya koymuştur. Ağaoğlu, şahın sergilediği tavrın şahı yüceltmek yerine kendisiyle alay edilmesine neden olduğunu ifade etmektedir<sup>10</sup>. Doğu ve Batı kültürlerinin idare tarzını da ifade eden bu olay ibret verici bir özelliğe sahiptir. Bir tarafta gücünü halktan alan ve halkın sorunlarını çözmeye çalışan bir memur diğer tarafta ise gücünü ilahi bir temele dayandıran, halkın sıkıntılarını çözmek bir yana o sıkıntıların yarattığı toplumsal bunalımı dahi hissetmeyen bir hükümdar. Şüphesiz Ağaoğlu'nun Avrupa'da edindiği siyasi kültürün oluşumunda bu ve benzeri olayların da etkisi vardır.

Ağaoğlu, Fransa'da Osmanlı siyasetinde önemli yer tutan kişiler ile de tanışmıştır. Bunların arasında Ahmet Rıza ve Cemaladdin Afgani gibi isimlerde yer almaktadır.

Ahmet Ağaoğlu, hocası Profesör James Darmesteter'in yardımlarıyla Fransa'nın ileri gelen düşünürleri ile tanışma ve onlar ile fikir alışverişinde bulunabilmiştir. Ernest Renan, Hippolit Taine, Gaston Paris ve Oppert gibi ünlü yazar ve bilginler onun Avrupa'da diyalog kurduğu önemli kişilerdir. Bunlar içerisinde Ernest Renan Ağaoğlu'nu takdir etmiş ve kendisine "Sen dünya çapında alim olacak nitelikte bir insansın, memleketine gitme, Şark seni yer" demiştir. Ağaoğlu ise doğunun da okumuş insanlara ihtiyacı olduğunu ifade etmiş ve öğrendiklerini öğretmek için gideceğini belirtmiştir<sup>11</sup>.

Ağaoğlu'nun gazetecilik hayatı ile yine öğrencilik yılları da Avrupa'da başlamıştır. Paris'te derviş kıyafeti ile dolaşan bir Afganlı hapse atılmıştır. Bunu basından takip eden Ağaoğlu hocalarının da destekleriyle dervişle görüşme yapmıştır. Bu görüşme hocası Darmesteter'in önsözüyle Journal des Debats gazetesinde aynen yayınlanmıştır. Bunun ardından yine hocasının yardımlarıyla Madam Adam'ın aylık Nouvelle Revue ve haftalık Revue Bleue dergisinde doğu kavimleri üzerine yazılar yazmıştır. Avrupa'daki yayın hayatını bu şekilde sürdürürken Kafkasya ve Tiflis'te

<sup>10</sup> Akçuraoğlu, A.g.e., s. 159.

<sup>11</sup> Süreyya Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti*, (Birinci basım, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi, 1984), s.6.

Rusça olarak yayınlanan “Kavkas” isimli gazeteye yine doğu kültür ve yaşamına ilişkin yazılar göndermiştir<sup>12</sup>.

1892 yılında Londra’da toplanan Msteşrikin Kongresine katılmıştır. Kongreye, “şii Mezhebinin Kaynakları” isimli çalışmasını sunmuştur. Bu inceleme Cambridge niversitesi tarafından “Les Origines de la Religion şiite” ismiyle basılmıştır. Ağaoğlu Fransa’da kaleme aldığı yazılarında İslam’ın iyi yönlerinin doğu despotizmi altında ezildiğini ve yozlaştırıldığını belirtmiştir. Buna karşın Avrupa’da despotizme karşı burjuva sınıfının mücadele ettiğini ve böylelikle liberalizmin geliştiğini ifade etmiştir. Ağaoğlu, İslam aleminin yok olmaması için fertlerin güçlendirilmesine ve kadınların da dinin kendilerine tanıdığı hakları kullanması gerektiğine inanmıştır<sup>13</sup>.

Ağaoğlu, 1894 yılında altı yıl kadar bulunduğu Paris’ten hukuk diplomasını alarak ayrılmıştır. Azerbaycan’a dönüşünde İstanbul’a uğramış ve orada Maarif Bakanı olan Münif Paşa ile Kafkasyalı tarihi olan Murat Bey ile görüşerek fikir alişverişinde bulunmuştur. İstanbul’da dört ay kaldıktan sonra Kafkasya’ya, (Tiflis’e) dnmştir<sup>14</sup>.

### 3. Azerbaycan’a Dönüşü

Tiflis’e döndüğünde daha önce yazılarını göndermiş olduğu “Kavkas” gazetesinde yazarlık yapmaya başlamıştır. Bu arada yine Tiflis’te bulunan ortaokulda Fransızca ğretmenliği yapmıştır. 1896 yılında Fransızca ğretmeni olarak şusa’ya atanmıştır.

Bu dönemde Bakû’nun petrol zenginlerinden olan Hacı Zeynelabidin Takiyef “Kapsy” adıyla Rusça yayın yapan gazeteyi satın almış ve başyazarlığına Ahmet Ağaoğlu’nu getirmiştir. Gazete Azerbaycan Türklerinin sıkıntılarını ifade eden bir yayın

<sup>12</sup> Akurağlu, A.g.e., s. 161.

<sup>13</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz. Sakal, A.g.e., s. 116 vd. .

<sup>14</sup> Gülseven, A.g.e. , s.244.

organı olmuştur. İzlediği yayın politikasıyla Azerbaycan halkını belli ilkeler etrafında örgütlemeyi başarmıştır<sup>15</sup>.

Ağaoğlu, Bakû'da bulunduğu sırada belediye meclis üyesi seçilmiştir. Böylelikle Ağaoğlu'nun aktif siyaset hayatı da başlamıştır. Bakû'da bulunduğu sırada "İslâm ve Ahund" isimli eserini kaleme almıştır. Ardından ise "İslâma Göre ve İslâmiyette Kadın" isimli eserini yayınlamıştır.

1902 yılından sonra Ağaoğlu'nun gazetecilik çalışmalarına daha çok önem verdiği görülmektedir. Bu yol ile Ağaoğlu, arkadaşlarıyla birlikte Ağaoğlu haklı davasını geniş kitlelere duyurarak ülke içinde ve de ülke dışında toplumsal ve siyasi anlamda kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Ağaoğlu'nun Kafkas bölgesinde, görev aldığı yayın organları ve yayım tarihleri şu şekildedir: Kafkas, Kaspy (Bakû 1881-1919), Şark-i Rus (Tiflis 1900-1905), Hayat, İrşad (Türkçe), İrşad (Farsça), Progress (Rusça Bakû-1907), Terakki (Bakû 1908-1909), Hegiget (Bakû 1909-1910), Yeni Hegiget (Bakû 1911), Taze Haber (Bakû 1912-1915), İkbâl ((Bakû 1912-1915), Türk Sözü (Gence 1918)<sup>16</sup>.

Daha önceleri Ekinci, Ziya-yı Kafkasya, Keşkül ve Şark-i Rus gibi gazeteler aracılığıyla Azerbaycan halkının sesi duyurulmak istenmiş ise de başarılı olunmamıştı. Çarlık rejimi bu yayın organlarının yayım imkânlarını son derece kısıtlamıştır. 20. Yüzyılın başında Azerbaycan için yayım yapmakta olan tek bir gazete bulunmaktaydı. Gaspıralı İsmail'in öncülüğünde çıkartılan Tercüman Gazetesi haftalık bir gazeteydi. Haftalık olmakla birlikte yarısı Türkçe yarısı Rusça idi. Bu gazetenin geniş bir hürriyeti yoktu.

Ağaoğlu'nun ısrarı ve teşvikiyle Hacı Zeynelabidin Türkçe gazete çıkarmak için Rus yönetimine baş vurmuşsa da olumlu yanıt alamamıştır. 1904 yılında Rus-Japon Savaşı sonrasında doğan siyasi karmaşa sırasında aynı talepler ileildiğinde bu sefer olumlu yanıt alınmıştır. Böylelikle Kafkas Bölgesi'nin ilk Türkçe gazetesi olan Hayat

<sup>15</sup> Hüseyin Baykara, *Azərbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, (Birinci basım, İstanbul: Azərbaycan Halk Yayınları, 1975), s.82.

<sup>16</sup> Sakal, *A.g.e.*, s.71.

çıkmağa başlamıştır. Gazetenin başyazarlığını Ahmet Ağaolu ve Hüseyinzade Ali üstlenmişlerdir. Gazetenin ikinci yılında Ağaolu, Hayat'ı bırakarak İkinci Türkçe gazete olan İrsad'ı çıkarmaya başlamıştır. Bunun dışında aynı zamanda Rusça yayın yapan Progres'i de yayınlamıştır. Her iki gazete de günlük olarak çıkartılmıştır<sup>17</sup>.

Ağaolu İrsad Gazetesi'nde amacını şu şekilde açıklamaktaydı:

“Amacımız; bir yandan Rus hükümetine karşı mücadele ederek, her türlü genel ve siyasal haklarında yoksun olan Türk unsuruna bu haklarını sağlamaktan, diğer yandan Türk unsurunda birlik fikrini sağlamak için mezhep çatışmasını ve özellikle sünni - şii düşmanlığını ortadan kaldırmaya çalışmaktan ibarettir. Bunun yanında halkı ilim ve kültüre ısındırmak, Türkçe okul ve diğer eğitim kurumlarını meydana getirmek için uğraşmak gerekir”<sup>18</sup>.

Yukarıda belirtilen amaçlar Ağaolu'nu zor durumda bırakmıştır. Ağaolu'nun milliyetçilik anlayışını öne çıkartan yazıları halkı inkılâba kışkırttığı gerekçesiyle Rus yönetimini kuşkulandırıyor. Öte yandan Şiilik ve Sünnilik üzerine olan düşünceleri de gelenekçiler tarafından eleştiriliyordu. Gazetede Mısır ve Paris'te bulunan ileri gelen Türk aydınlarının gönderdikleri yazılar da basılmıştır. Bu nedenle II. Abdülhamit gazeteyi Osmanlı ülkesinde yasaklamıştır. Ancak bu yasaklama meşrutiyetin ilan edilmesi nedeniyle fazla uzun sürmemiştir. Ağaolu Azerbaycan'da toplumsal birlikteliği sağlamak için eğitim ve iletişim çalışmalarına hız vermiştir.

Ağaolu, Azerbaycan'ı kötü kaderinden kurtarmanın eğitim yolunda yapılacak atılımlardan geçtiğine inanmaktaydı. Bu nedenle “Neşr-i Maarif” isminde bir cemiyet kurarak Gaspralı İsmail'in öncülük ettiği “Usul-ı Cedid” okullarını Azerbaycan'da yaygınlaştırmak için çalışmalarda bulunmuştur. Eğitim yolu ile Azerbaycan'daki Şiilik ve Sünnilik taraftarları arasındaki çatışmalar da engellenmek istenmiştir<sup>19</sup>.

Bu sıralarda Osmanlı Devleti'nde İttihatçılar Kafkas Müslümanlarına gönderdikleri mesajlar ile ilişkilerini sıcak tutmaya çalışmışlardır : “Siz şimdi İttihadın temelini hazırlayan maarife çok gayret ediniz. İstanbul Türkçe'sini kabul ediniz. Bu

<sup>17</sup> “Ahmet Ağaolu”, *Türk Ansiklopedisi*, (Birinci basım, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1968), s.225 ; Gülseven, A.g.e., s.245 ve bkz. Baykara, A.g.e., s.80 vd. .

<sup>18</sup> Akçuraolu, A.g.e., s.163.

Türkçe sizin maarifte süratle ilerlemenize çok hizmet eder. Bu, İstikbalde de aynı millet efradının ittihadına zemin hazırlar”<sup>20</sup>. İttihatçıların bu çağrılarının Azerbaycan’da etkili olduğunu düşünmekteyiz. Zira Ağaoğlu’nun böyle bir girişime öncülük ettiğini görmekteyiz. Ağaoğlu’nun Paris dönüşü İstanbul’a uğradığında bu ve benzer konularda görüşmeler yaptığı da muhtemeldir. Ağaoğlu bir Türk Darülmuallimininin -öğretmen okulu- kurulması için çalışmış ve bu okulun açılma gerekçelerini şu şekilde açıklamıştır: “Türk Lisanının açılmasını, Türk kadınının manevi varlığını korumasını, Türk ailesinin daha yüksek esaslar üzerinde kurulmasını sağlamak, Türk zihniyetinin değişmesi, hak hukuk hakkında başlangıç düsturlara yürümesi...”<sup>21</sup>. Bölgenin ileri gelen Türk zenginleri ikna edilerek finans sorunu halledilmiş ve kısa süre sonra Rusya’daki istikrarsız ortamdan faydalanarak bu okul açılmıştır. Okulun açılmasındaki gerekçelerden birisi de Türk dilini geliştirmekse de okulda Türkçe sarf ve nahvine Hacı Mirza Ebutürab karşı çıkmıştır. Ağaoğlu, dersin gerekliliğini ifade etmişse de kendisi ölümle tehdit edilmiştir. Bu nedendir ki okul açıldığında müfredatta Türkçe yoktur. Ancak ilerleyen yıllarda, Türkçe dersi müfredatta tekrar konmuştur.

1904 yılında, Türklere karşı düşmanca bir yaklaşım sergileyen Ermenilerin Türkler üzerindeki baskıları daha da artmıştır. Bu yaklaşımlarında ise Ruslardan destek görmüşlerdir. Savunmasız durumda olan Azerbaycan halkı bu politik atmosferde örgütlenme ihtiyacını her zamankinden daha da fazla hissetmiştir. Ahmet Ağaoğlu bu baskıyı “Hayvanlar dahi kendi cinsinden olanları yok etmez . Yapılan bu baskılar cevapsız kalmayacaktır”<sup>22</sup> şeklinde ifade etmiştir. İşte bu durumun sonucu olarak Ağaoğlu “Dıfai” adlı askeri teşkilatın kurulmasına öncülük etmiştir. Ağaoğlu’nun okul sıralarında Ermenilere karşı başlattığı mücadele “Dıfai Teşkilatı” ile devam etmiştir. “Dıfai” gizli beyannamesinde, Ermeni saldırılarının şiddet derecesine uygun şiddetle karşılık verileceği belirtilmiştir. Dıfai, Azerbaycan ordusunun da temelini oluşturmuştur. Bu dönemde Ağaoğlu bir taraftan teşkilatın idari işleriyle uğraşırken diğer taraftan Hüseyinzade Ali’nin çıkardığı Füyuzat adlı gazeteye de yazı

<sup>19</sup> Sakal, A.g.e., s. 16, Çoker, A.g.e., s.364.

<sup>20</sup> Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C.1, Ksm.1, (Birinci Basım, Ankara: TTK Yayınları, 1983), s.348.

<sup>21</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Türkçe’nin Sarf ve Nahvi Yoktur. Muallim Cevdet’in Ölümü Münasebetiyle,” *Cumhuriyet* (22 Birinci kanun 1935), s.5.

<sup>22</sup> Ahmet Ender Gökdemir, “Azerbaycan Tarihine Kısa Bir Bakış” *Türk Yurdu*, C. 10, S. 31 (Mart 1990), s. 34.

göndermiştir<sup>23</sup>. Onun bu faaliyetleri Rusların gözünden kaçmamış ve hareketleri takip edilmeye başlanmıştır.

1905 yılında Azerbaycan ileri gelenlerinden Ferruh Bey Vezirov, Ali Merdan Bey, Topçubaşev, Ahmet Ağaoğlu Bakû şehir dumasını temsilen Rusya içişleri bakanlığına "Genel Milli Hak İsteği" adıyla bir dilekçe sunmuşlardır. Dilekçede Müslümanların sosyal ve iktisadi hayatta özgürlüklerinin kısıtlandığı belirtilmiştir. Buna bağlı olarak mahalli idarelerin kuvvetlendirilmesiyle birlikte şahıs, fikir, basın hürriyeti istenmiştir. Dönemin koşullarına göre radikal demokratik açılımların istendiği bu dilekçe ile bir kez daha anlaşılmaktadır ki Azerbaycan öncülüğünde tüm Kafkasya Rusya'nın zulmüne karşı hem siyasi hem de askeri anlamda ciddi bir mücadele başlatmıştır.

Dönemin yayın organları sık sık birlik beraberlik çağrısıyla Müslüman ve özellikle Türk halkını uyanışa çağırmıştır. Ağaoğlu, Kapsy Gazetesi'nde, "Bütün bir toplum yalnız bir dini toplum olmayıp aynı zamanda etnik bir varlıktır. Çünkü bütün Rusya Müslümanları, pek az bir istisna ile büyük Türk- Tatar ırkına mensupturlar, bir tek dille konuşuyor ve aynı dini inançları taşıyorlar" şeklinde bir uyanış çağrısında bulunmuştur<sup>24</sup>. Bu çağrıya uygun olarak da 15 Mayıs 1905'de Nijniy-Novgorot'da Müslümanların I. Kongresi açılmıştır. Kongrede Türkistan'dan hiçbir temsilci bulunmazken Azerbaycan, Kırım ve Kazan'dan 150 temsilci gelmiştir. Kongre; siyasi, iktisadi, sosyal reformlar yapılması, Rus halkı ile aynı haklara sahip olmak ve milliyetlerin nisbi temsili esasına dayalı anayasalı bir monarşinin kurulması için tüm Rus İmparatorluğu Müslümanlarını birliğe davet etmiştir<sup>25</sup>.

Bakû, petrol yönünden zengin bir bölge olma özelliğine sahiptir. Rus yönetimi buradaki petrol rezervlerini kendi siyasi ve ekonomik çıkarlarına uygun olarak kullanmak için bölge sakinlerini başka bir yere göçe mecbur etmeyi düşünmüştür. 1907

<sup>23</sup> Baykara, A.g.e. , s.77 ; Ülken, A.g.e. , s.408 ve bkz. Sakal, A.g.e., s.20. Cemiyetin diğer bir isminin de "Cemiyet-i İttihad-ı İslamiyye" olduğunu Sakal'dan öğreniyoruz.

<sup>24</sup> Baykara, A.g.e., s.123 ve bkz. Konu hakkında Ağaoğlu'nun Teşkilat-ı Mahsusa ile yaptığı işbirliği için Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler*, (Birinci basım, Ankara : TTK Yayınları, 1996), s. 243.

<sup>25</sup> Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, (Birinci basım, Ankara: TTK Yayınları, 1995), s.200.

yılında bu düşüncenin pratiğe dönüştürülmesi için Petersburg'ta bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyona Azerbaycan'ı temsilen de bir heyet çağırılmıştır. Bu heyet içerisinde Ahmet Ağaoğlu da yer almıştır. Petersburg'daki görüşmelerde Ağaoğlu, Ermeni ve Rus dayatmalarına karşı arkadaşları ile birlikte 35 gün süresince mücadele etmiştir. Sonuç olarak Azerbaycan heyeti projenin hayata geçirilmesine engel olmayı başarmıştır<sup>26</sup>.

Ağaoğlu'nun Avrupa dönüşü Azerbaycan'da geçirdiği sürede aydın olmanın beraberinde getirdiği sorumlulukları başarıyla yerine getirdiğini söyleyebiliriz. Attığı adımların bir çoğu "ilk" olma niteliğine sahiptir. Bu ilklerin çoğunda ise sosyolojik tespitleri doğrularcasına muhalefetle karşılaşmıştır. Gelenekçi bir toplumun muhafazakâr tabanı ile zıtlıklar yaşamıştır. Öte yandan Rusya'nın yaptığı dayatmalara karşı gelerek bir Türk kimliği oluşturmaya ve bunu Azerbaycan halkına benimsetmeye çalışmıştır. Duygu ve düşüncelerini hemen her platformda ifade etmiştir. Zira o kelimenin tam anlamıyla bir kalem erbabıdır. Yazdıkça güçlü olduğunu hissetmiş, güçlü oldukça sivrilmiş sivrildikçe pasifize edilmeye çalışılmıştır. Özellikle Rusya'da meydana gelen ayaklanmalar ve iktidar değişiklikleri Ağaoğlu ve onun kader arkadaşlarının sıkı bir biçimde denetlenmesine ve kovuşturulmasına sebep olmuştur<sup>27</sup>. Özellikle Stolipin döneminde yapılan baskı Ağaoğlu'nun yaşamında bir dönemin başlangıç noktası olmuştur. Zira bu sırada aldığı karar kendisi ve ailesinin hayatında yeni bir sayfa açılmasına sebep olmuştur. Çünkü İstanbul'a kaçma kararını almıştır. Ağaoğlu bu dönemdeki duygularını şu şekilde ifade etmiştir:

"Şiddetli izlenenler arasında idim. İş bir dereceye geldi ki artık yalnız kendimin değil ailemin de rahatı ve esenliği kaybolmaya başladı. 1908 yılında Türkiye'de İnkılap olmuştu. İş başına tanıdığım bazı şahıslar gelmişti. Aynı zamanda Kafkasya genel valiliğine atanan Kont Varansof- Taşkov beni kesinlikle tutuklamaya ve sürgün etmeye karar vermiş görünüyordu. Bunu öğrenir öğrenmez ben de derhal kaçmaya karar verdim ve 1908 yılında İstanbul'a kaçtım"<sup>28</sup>.

<sup>26</sup> Gülseven, A.g.m., s. 246; Necip Hablomitöglü, *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri (1905-1917)*, (Birinci basım, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1997), s.47 vd. .

<sup>27</sup> Michel Mourre ve diğerleri, *İhtilaller ve Darbeler Tarihi*, Çev. : Sabiha Bozdağlı, (İstanbul: Güneş Yayınları, Tarihsiz), s. 197.

<sup>28</sup> Nadir Devlet, "Rusya Türklerinde Milliyetçilik Şuuru," *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.14, (1981), s.150 ; Akçuraoğlu, A.g.e., s.170.

#### 4. Ahmet Ağaoğlu İstanbul'da

Ağaoğlu, İstanbul'a geldiğinde İttihatçıların desteğiyle Maarif Nezareti'ne müfettiş olarak atanmış, vakıf okullarını denetlemiştir. Süleymaniye Kulübünün de başına getirilmiştir<sup>29</sup>.

Kısa süren müfettişlik hayatından sonra 1909 senesi Teşrin-i evvelinde Darülfünuna Rusça öğretmeni olarak atanmıştır. Yine aynı yıl yeni kurulan Türk Tarihi Kürsüsü'nde "Türk-Moğol Tarihi" üzerine dersler vermeye başlamıştır<sup>30</sup>.

Ağaoğlu, meşrutiyet döneminin getirdiği özgürlükçü atmosferin de etkisiyle bir çok derneğin kurucu üyeleri arasında yer almıştır. Bu derneklerin ilkleri arasında "Kırım Talebe Cemiyeti", "Buhara Yararına İlim Yayma Cemiyeti", "Rusya Türk Talebeleri Cemiyeti" gelmektedir. Bundan başka 31 Ağustos 1911 İstanbul'da kurulan Türk Yurdu Cemiyeti'nin kurucu ve yönetici üyeleri arasında yer almıştır. Yine cemiyetin yayın organı olan "Türk Yurdu" dergisine 19 tane yazı göndermiştir. Daha sonraları "Türk Ocağı" adını alan bu cemiyetin ilim ve kültür heyeti içerisinde de yer almıştır<sup>31</sup>.

1912 yılında İttihat ve Terakki Partisi'nin Meclis-i Umumi azalığına seçilmiştir. 1915 yılında III. Devre Osmanlı Mebusan Meclisinde ölen bir kişinin yerine Afyonkarahisarısahip'ten milletvekili seçilmiştir. Milletvekilliği sırasında 1917 yılında "Osmanlı Matbuat Cemiyeti"nin de üyeliğini yapmıştır.

Ağaoğlu'nun Meşrutiyet dönemindeki gazetecilik hayatı İstanbul'da çıkan "Jeun Turk" gazetesi ile başlar. Ancak buradaki çalışmaları kısa sürmüştür. Bu dönemde Hikmet, Ateş, Halka Doğru, Tevhid-i Efkar, Tercüman-ı Hakikat, Sebilürreşad, Sırat-ı Müstakim, Türk Yurdu gibi yayın organlarında siyasi içerikli yazılar yazmıştır. Bu yazıları, dönemin siyasal yapısına uygun olarak farklı siyasal eğilimleri içerisinde

<sup>29</sup> Çoker, A.g.e., s.364 ; Ülken, A.g.e., s.409.

<sup>30</sup> Atalar, A.g.m., s.82 ; Ülken, A.g.e., s.409 ; Çoker, A.g.e., s.365.

<sup>31</sup> Devlet, A.g.e., s. 154 ; Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, (İkinci basım, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988), s.414.

barındırmıştır. Bu konu hakkında çalışmamızın ileriki bölümlerinde daha geniş bilgi vereceğiz.

Rusya'da 1917'de meydana gelen Bolşevik İhtilâli sonrasında Müslüman Türk Dünyası'nın kaderinde bir belirsizlik söz konusu olmuştur. Bu durumun getirdiği sorunlar 1-11 Mayıs 1917'de Stokholm'de toplanan "Rusya Müslümanları Kurultayı"nda çözümlenmeye çalışılmıştır. Toplantıya Ağaoğlu da katılmıştır<sup>32</sup>. Yine Bakû'yu düşman işgalinden kurtaran Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı Kafkas ordusuna siyasi müşavir olmuştur<sup>33</sup>. Bakû'da Osmanlı varlığı sayesinde Azerbaycan 28 Mayıs 1918'da bağımsızlığına kavuşmuştur. Ancak I. Dünya Savaşı'nı Osmanlı Devleti'nin kaybetmesiyle bölgedeki siyasi ve askeri dengeler tekrar alt üst olmuştur. Çünkü imzalanan 30 Ekim 1918'de imzalanan "Mondros Ateşkes Antlaşması"na göre Osmanlı Devleti, Azerbaycan'la birlikte tüm Kafkasları boşaltmak zorundaydı. Ağaoğlu'na göre Osmanlılardan destek görmeyen bir Azerbaycan bağımsız yaşayamazdı. Bu yüzden Ağaoğlu, İngilizler ile ittifak arayışına girmiş ve Kasım 1918'de İngiltere ile yapılan görüşmelerde Azerbaycan heyetine başkanlık yapmıştır. Ağaoğlu sorunların çözümlenmesinde Rusya'ya karşı İngiltere'yi denge unsuru olarak görmüştür<sup>34</sup>. İngilizler beklenen ılımlı tavrı göstermeyip Bakû'nun boşaltılmasını isteyince Ağaoğlu bu kez Ruslardan destek sağlamaya çalışmış, ancak bunda da başarılı olamamıştır. Son olarak "Azerbaycan Milli Şurası"nın aldığı kararlar Paris'te yapılan barış görüşmelerinde Ağaoğlu'nun Azerbaycan'ı temsil etmesi düşünülmüş ise de bu gerçekleşmemiştir. Çünkü Paris'e gitmek üzere Azerbaycan'dan İstanbul'a geldiğinde diğer İttihatçılar ile birlikte tutuklanarak "Bekir Ağa" bölüğüne hapsedilmiş (25 Mart 1919) sonra da Malta'ya sürgüne gönderilmiştir.

Ağaoğlu için Malta sadece bir sürgün yeri değildir. Ağaoğlu orada bir yandan düşünce dünyasını sorgulamadan geçirmiş diğer yandan ise İngilizler'e karşı bireysel olarak özgürlük ve bağımsızlık mücadelesini vermiştir.

<sup>32</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Ağaoğlu, "Stokholm Konferansı," *Tercüman-ı Hakikat*, (19 Mayıs 1917) ve bkz. Ahmet Ağaoğlu, "Stokholm Konferansı I-II," *Tercüman-ı Hakikat*, (10-11 Haziran 1917). Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, (Birinci basım, Ankara: TTK Basımevi, 1996), s.36.

<sup>33</sup> Müşavir olarak çalışmaları için bkz. Sakal, A.g.t., s.35 vd. .

<sup>34</sup> Çoker, A.g.e., s.365 ; Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, ( Dördüncü basım, İstanbul: Filiz Kitabevi Yayınları, 1995), s. 479.

## 5. Aġaoġlu'nun Malta'da Sürgün Hayatı

Aġaoġlu'nun, Rusya'ya karşı İngiliz desteğini sağlamaya çalıştığını belirtmiştik. Bundan dolaydır ki İngiliz yönetimi ile iyi bir diyalog kurmuştur. Ancak böyle bir ilişkinin ardından İstanbul'da İngilizler tarafından tutuklanabileceğini hiç düşünmemiştir. Tutuklandıktan sonra dahi niçin tutuklandığını anlayamamış ve bunu İstanbul'daki düşmanları ile Fransız yönetiminin tutumuna bağlamıştır.

Aġaoġlu'nun tutuklanmasının gerekçesi olarak "Alman beslemesi"<sup>35</sup> olması ve Tercüman-ı Hakikat gazetesinde "Sözde Ermeni soykırımını" desteklemesi gösterilmiştir<sup>36</sup>. Aġaoġlu, İngilizlerce Türkiye Hıristiyanlarına zulmeden kişiler arasında görülmüştür. Tutuklama sadece Aġaoġlu ile sınırlı kalmamıştır. Türkiye'nin düşünce ve siyaset hayatında etkili olan 240 kişi hapsedilmiştir. Her kişinin tutuklanma gerekçeleri kendilerine ait dosyalarda ayrı ayrı belirtilmişse de bu sadece gayri meşru bir işi meşru bir zemine dayandırma çabasından ibarettir. Temel neden ise bu kişilerin "İttihatçı" olmaları ve Damat Ferit Hükümeti'nin İngilizlere kendi çıkarları için taşeronluk yapmasıdır.

"Bekiraġa Bölüğü'nde" bulunan tutukluların bir kısmı 29 Mayıs 1919'da Limni'de bırakılırken diğer kısmı da Malta'ya naklolunmuşlardır. İngilizler Aġaoġlu'nu da diğerleri gibi Sevr Barışı'nın 230. maddesine baġlı olarak müttefikler arası mahkemede 2764 numaralı dosyası ile yargılayacaklardı<sup>37</sup>.

Aġaoġlu tutuklanmasının şokunu uzun süre üzerinden atamamış ve defalarca İngiliz makamlarına suçsuzluğunu ifade eden dilekçeler göndermiştir. İngiliz yönetimi onun bu tavrı karşısında şaşırmış ve kendisi hakkında daha detaylı bir araştırma yaptırma ihtiyacı hissetmiştir. Ancak hazırlanan raporda önemli yanlışlıklar bulunmaktadır. Örneğin kendisinin Musevi kökenli bir Tatarın oġlu olduğu,

<sup>35</sup> Aġaoġlu'nun, Almanların çıkarlarına hizmet eden bir kalem olduğuna inanılmıştır. Bu hizmetin ise Almanlarla olan bir çıkar ilişkisine dayandığı düşünölmüştür. Aġaoġlu'na, I.Dünya Savaşı sırasında Almanlara karşı olan tutumu nedeniyle böyle bir yakıştırmada bulunulmuştur. Böylelikle Aġaoġlu'nun tutuklanması da mantıksal bir temele dayandırılmak istenmiştir.

<sup>36</sup> Bilal N. şimşir, *Malta Sürgünleri*, ( Birinci basım, İstanbul: Bilgi yayınevi, 1985), s.263.

<sup>37</sup> Malta Sürgünü hakkında bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, (Birinci Basım, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1976),s. 257.

Almanlardan maddi yardım gördüğü, ve 1916 yılında Eğitim Bakanlığı yaptığı belirtilmiştir<sup>38</sup>.

Ağaoğlu, tutsaklıktan kurtulmak için verdiği onurlu mücadeleyi bıkmadan usanmadan devam ettirmiştir. Bir defasında gönderdiği dilekçede “Özgürlüğümün elimden alınma sebebi nedir? Savaşla hiçbir ilişkim olmadığı halde niçin savaş tutsağı muamelesi görüyorum?... Lütfen ya da af istiyor değilim ekselans ! Adalet istiyorum....!” şeklinde İngiliz yönetimine sitem etmiştir. Sonuçsuz kalan bu dilekçenin ardından Ağaoğlu'nun eşi de, ailesiyle birlikte içinde bulunduğu sıkıntıyı içeren bir dilekçeyi İngiliz yüksek komiserliğine sunmuştur. Ancak bu da sonuçsuz kalmıştır. Ağaoğlu, bunun üzerine İngiliz Lordlar Kamarası başkanı ve Adalet Bakanına bir dilekçe daha sunmuştur. Dilekçede hukuka uygun olmayan bir uygulamaya tabi tutulduğunu belirttikten sonra sözlerini “Bütün bunları sizin acıma duygularımızı kamçulamak için söylemiyorum. Hayır! Acınmaya ya da bağışlanmayı asla kabul edemem! Ben adalet istiyorum!....” şeklinde bitirmiştir<sup>39</sup>.

Ağaoğlu'nun tüm bu girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Ama mücadelesinden yine de vazgeçmemiştir. Kurtuluş için son başvurusunu İsveç Konsololuğu aracılığı ile Lord Curzon'a iletmıştır. Bu dilekçede İngilizlere duyduğu sempatiyi ifade ederek bir kez daha hukukun gereğinin yapılmasını istemiştir. Bu dilekçenin etkisi diğerlerine göre daha fazla olmuştur. Bunda, Azerbaycan siyasetinde İngiliz aleyhine yönelen akışın payı yüksektir. Azerbaycan görevlileriyle yapılan görüşmelerde bir ara, konu Ağaoğlu'nun serbest bırakılması noktasına kadar gelmiş ise de sonuç yine olumsuz olmuştur<sup>40</sup>.

Sürgünler konusunda İngiliz hükümetine karşı mecliste bir muhalefet belirmişti. Buna göre; bu kişiler İngiliz çıkarlarından çok Osmanlı yönetimine karşı oluşabilecek bir muhalefeti engellemek için tutuklanmıştı. Tutukluların İngiltere'ye faydadan çok zararı bulunmaktadır. Savaş suçlusu sayılmayacak bu kişiler, bu nedenlerden dolayı

<sup>38</sup> M. Metin Hülagü, “İngilizlerin Gözüyle Ahmet Ağaoğlu,”**Bildiriler**, (Birinci basım, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996), s. 301 ; Samir Kâzımoğlu, “Ahmet Ağaoğlu'nun Dünya Görüşü,”**Bildiriler**, (Birinci basım, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996), s.357.

<sup>39</sup> Şimsir, A.g.e., s.268.

<sup>40</sup> A.g.e., s.268.

serbest bırakılmalıdır. İngiliz hükümeti, bu baskı ortamını da dikkate alarak Londra Konferansı öncesinde başlattığı görüşmelere 16 Mart 1921 tarihinde atılan imza ile son vermiştir. Yapılan Londra Antlaşmasına İngiltere adına Robert Vansittart, Türk hükümeti adına ise Bekir Sami Bey imza atmışlardır. Bu anlaşma ile İngiltere savaş suçluları dışında Malta'daki tutukluları serbest bırakmayı kabul etmiştir. Türk hükümeti ise 24 kişiden oluşan İngiliz esir grubunu serbest bırakmayı kabul etmiştir. Bu anlaşma neticesinde Ahmet Ağaoğlu da serbest kalan kişiler arasında yer almıştır. Ağaoğlu ve arkadaşları 19 Mayıs 1921'de İstanbul'a ulaşmıştır<sup>41</sup>.

Ağaoğlu Malta esaretinden kurtulduktan sonra Azerbaycan Sovyet Cumhuriyet Başkanı Neriman Nerimanof'tan cazip bir teklif almıştır. Kendisine Azerbaycan devlet yönetiminin üst kademelerinde görev alması önerilmiştir. Ağaoğlu, Nerimanof'un temsil ettiği fikir sistemini benimsememesi ve Türklüğün geleceğini Anadolu'da görmesi nedenleriyle bu teklifi reddetmiştir. Ağaoğluna göre "Türklük bölünme kabul etmeyen bir bütündür. Maksat ona hizmettir. Bu hizmet nerede yapılırsa mübarektir, mukaddestir<sup>42</sup>". İşte bu andan itibaren Ağaoğlu, kendi kaderini Türk Devleti'nin kaderiyle bütünleştirmiş tüm enerjisini onun getirdiği değerleri korumak ve yüceltmek için kullanmıştır.

Ağaoğlu sürgün hayatında "Üç Medeniyet" isimli eserini kaleme almıştır. Eser hakkında ileriki bölümlerde geniş bilgi verme imkânımız olacaktır.

## 6. Cumhuriyet Dönemi'nde Ağaoğlu

Ağaoğlu, Haziran 1921'de Ankara'ya gelmiştir. Türkiye halkı o dönemde ateşten bir çember içerisindeydi. Onurunu, bağımsızlığını koruma mücadelesi vermektedir. Bu uğurda canını ortaya koymuştur. Fakat Anadolu'nun verdiği bu kutsal mücadele gerek İstanbul yönetimince gerekse işgalci kuvvetlerce baltalanmak istenmiştir. Bu nedenle Anadolu'da bağımsızlık yolunda meydana gelen birlik ve bütünlüğün bozulması için açıktan ve gizli olarak çeşitli oyunlar oynamışlardır.

<sup>41</sup> A.g.e., s.269 ve 351; Gülseven, A.g.m., s.248, Ağaoğlu hatıralarında 28 Mayıs 1921'de İstanbul'a ulaştığını belirtmektedir. Bkz. Tezer Taşkıran, "Ne İdik Ne Olduk," *Hayat Dergisi*, S.6, 1978, s.12.

<sup>42</sup> Tezer Taşkıran, "Ne İdik, Ne Olduk," *Hayat Dergisi*, S.6-7-8-9-10 (1978).

TBMM., Milli Mücadeleye düşman bu girişimleri etkisiz kılmak için “İrşat Heyetleri” oluşturmaya karar vermiştir. Bu heyetler ile halkın aydınlatılması hedeflenmiştir<sup>43</sup>. Bu amaçla görevlendirilen kişiler arasında Ahmet Ağaoğlu’da yer almıştır. Ağaoğlu, Kuzeydoğu Anadolu’ya ve Karadeniz’e gitmiştir. Ağaoğlu bu görevinden kısa bir süre sonra ayrılmıştır. Çünkü kendisine Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü görevi verilmiştir (29 Kasım 1921).

Ağaoğlu, bu göreviyle birlikte Milli Mücadelenin birinci derecede yayım organı olan “Hakimiyet-i Milliye” gazetesinin de başyazarlığını yapmaya başlamıştır. Aynı zamanda Anadolu Ajansı’nın yönetim kurulu başkanlığını da yürütmüştür. Basın şüphesiz, herhangi bir olaya karşı kamuoyunun oluşturulmasında çok önemli bir etkidir. Ağaoğlu bu anlamda hem ülke içerisinde hem de ülke dışarısında Milli Mücadele lehinde kamuoyu oluşturmak için ciddi çalışmalarda bulunmuştur. Anadolu’da basın hayatını sürekli diri tutmaya çalışmıştır. Yine Avrupa’da Anadolu’nun sesini duyurabilmek için gerekli çalışmalarda bulunmuştur. TBMM.’nden Müdürlüğüne ait bütçenin arttırılmasını istemiştir. Bu yol ile çalışmaların daha verimli olacağına inanmış ve hatta gerekirse Avrupa’da çıkan gazetelerden köşe yazarı kiralamayı dahi düşünmüştür<sup>44</sup>. Ağaoğlu basın hayatında oynadığı aktif rol ile Mustafa Kemal Paşa’ya milli birliğin sağlanması yolunda destek olmuş, Anadolu halkının milli heyecanını gazete sayfalarına aktarmıştır.

Ağaoğlu, 22 Temmuz 1923 yılında yapılan TBMM. ikinci devre seçimlerine katılarak Kars ilinden 158 oy ile milletvekili seçilmiştir<sup>45</sup>. Ağaoğlu’nun İkinci meclis içerisinde yer alması onun Mustafa Kemal Paşa ile olan iyi ilişkilerinin de en güzel göstergesidir. Bilindiği üzere II.Dönem TBMM. üyelerini Mustafa Kemal Paşa belirlemiştir. Mustafa Kemal Paşa, tam bağımsız, çağdaş bir devlet kurarken devrimci

<sup>43</sup> Fahri Çoker, *Milli Mücadele ve TBMM. I. Dönem 1919-1923-Türk Parlamento Tarihi*, C.1, (Birinci basım, Ankara: TBMM. Vakfı Yayınları, 1994), s.107.

<sup>44</sup> TBMM. Zb. C., D.1, İç.3, C.23, s.86.

<sup>45</sup> Fahri Çoker, *TBMM. II. Dönem 1923-1927*, C.3, (Birinci basım, Ankara: TBMM. Vakfı Yayınları, 1994), s. 474.

bir meclise ihtiyaç duymuştur ki bu da II. Dönem TBMM. ile vücut bulmuştur<sup>46</sup>. Bu meclis ile devletin ve milletin sosyal ve siyasal yapılanması önemli ölçüde gerçekleştirilmiştir. Ağaoğlu 1927 seçimlerinde de Kars ilinden milletvekili seçilmiştir. Ağaoğlu'nun milletvekilliği hayatı, 1931 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönem milletvekilliği sırasında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurucu ve yönetici üyeliğini de yapmıştır<sup>47</sup>.

1925 Yılında Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi açılmıştır. Ağaoğlu, bu okulu “Yeni Türkiye'nin yeni hukuki zihniyetinin temsilcisi” olarak görmüştür. Bununla birlikte İsmet Paşa'nın düşüncelerine katılarak, bir ülkenin kalkınması için sadece çok akıllı olmanın yetmeyeceğini belirterek çok çalışmanın da gerektiğini vurgulamıştır<sup>48</sup>. Ağaoğlu açılan bu yeni okulda Anayasa Hukuku ve Hukuk Tarihi derslerini vermiştir. Ağaoğlu, Türk Tarih Kurumunun açılmasından sonra yapılan Birinci Türk Tarih Kongresi'ne katılmış ve bir bildiri sunmuştur<sup>49</sup>. Ağaoğlu'nun üniversitedeki öğretim görevliliği hayatı 1933 yılına Üniversite Reformuna kadar sürmüştür. Bu zamana kadar Ankara ve İstanbul'da dersler vermeye devam etmiştir.

Üniversite reformundan sonra Ağaoğlu'nun üniversite ile organik anlamda ilişkisi bitmiştir. İlerlemiş yaşına rağmen , köşesine çekilip oturmak yerine bitmek bilmeyen enerjisini gazetecilik hayatına kanalize etmiştir. Ağaoğlu Cumhuriyet dönemi'nde Hakimiyet-i Milliye, Vatan, Cumhuriyet, Son Posta, Akın, Ülkü, İnsan gibi süreli yayınlarda gazetecilik hayatını sürdürmüştür.

19 Mayıs 1939 yılında geçirdiği kalp krizi ile hayatını yitirmiştir.

<sup>46</sup> İhsan Güneş, “1923 Seçimlerinde Nasıl Oylar Kullanıldı,” Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C.XLVI, No: 1-2, (1991), s.253 ; Tevfik Çavdar, “Müntehib-i Sani”den Seçmene, (Birinci basım, Ankara: V Yayınları, 1987), s.70.

<sup>47</sup>Geniş bilgi için Abdülhamit Avşar, Serbest Cumhuriyet Fırkası, (Birinci basım, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998) ve bkz. Çetin Yetkin, Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, (Birinci basım, İstanbul: Karacan Yayınları, 1982).

<sup>48</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Hukuk Mektebinde,” Hakimiyet-i Milliye, 7 Teşrin-i sani 1926.

## 7. Eserleri

Ağaoğlu üzerine her ne kadar yapılan araştırmalar son derece kısıtlı ise de diyebiliriz ki araştırmamız için kaynak bulmakta pek güçlük çekmedik. Zira kendisi son derece üretken bir kişiliğe sahiptir. Yukarıda da yaptığımız açıklamalara paralel olarak yaşamının her döneminde düşüncelerini geniş kitlelere ulaştırmaya çalışmıştır. Yaptığımız araştırmada meşrutiyet sonrasında kaleme aldığı hemen hemen tüm gazete ve dergi makalelerine ulaşmış bulunmaktayız. Ancak bunların burada dökümünü yapmak araştırmamızın boyutlarını aşacağı gibi konunun dağılmasına da yol açacaktır. Bu nedenle sadece kitap olarak yayımlananları vermeyi uygun buluyoruz.

**İslâm ve Ahunt**, Bakû 1900. (Yayınlanmamış olan bu kitap kayıptır.)

**İl ri Şima po İslamu iv İslame**, Bakû 1901 (Hasan Ali Ediz tarafından "İslâmlıkta ve İslâm Aleminde Kadın", Nebioğlu Yay. İstanbul 1959 adıyla çevrilerek yayımlanmış, Ankara 1985'de ikinci baskısını yapmıştır).

**Üç Medeniyet**, Türk Yurdu Matbaası, İstanbul 1927 (1972 yılında Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı tarafından aynı adla tekrar yayımlanmıştır).

**Türk Teşkilât-ı Esasiye Şerhi**, Ankara, 1925.

**İngiltere ve Hindistan**, Cumhuriyet Matb., İstanbul, 1929.

**Serbest İnsanlar Ülkesinde**, Sanayi-i Nefise Matb., İstanbul, 1930.

**Devlet ve Ferd**, Sanayi-i Nefise Matb., İstanbul, 1930.

**Türk Teşkilât-ı Esasiyesi Kanununun Tarihçesi**, Ankara, Tarihçesi.

**Etrüsk Medeniyeti ve Bunların Roma Medeniyeti Üzerine Tesiri**, İstanbul, 1933.

**İlk Roma Ailesiyle İlk Türk Ailesi Arasında Mukayese** (Yayınlanmamıştır).

**1500 ile 1900 Arasında İran**, Başvekalet Matb., Ankara, 1934.

**Ben Neyim**, Akşam Matb., İstanbul, 1934.

**Tanrıdağında**, Akşam Matb., İstanbul, 1939.

**İran ve İnkılabı**, İstanbul, 1941.

**Gönülsüz Olmaz**, Zeybek Basımevi, Ankara, 1941.

**Serbest Fırka Hatıraları**, Nebioğlu Yay. İstanbul, 1942.

<sup>49</sup> Ahmet Ağaoğlu, "İptidâi Türk Aile Hukuku ile İptidâi Hindo Avrupai Aile Hukuku Arasında Bir

**İhtilâl mi İnkılâp mı ?**, Alaaddin Kral Basımevi , Ankara, 1942.

**Peyami Safa'ya Ahiretten Mektuplar** (Yayımlanmamıştır).

**Çeviri Eserleri:**

**Etika (Ahlak)**, İstanbul, 1934.

**Yakutlar** (Seretkovski'den) Yayımlanmamıştır.

**Milletlerin Serveti** (A.Smith'den Hüseyinzade Ali Turan ile birlikte)

Yayımlanmamıştır<sup>50</sup>.

---

Mukayese," (Birinci basım, Ankara: TTK. Yayınları, 1932), s.261-269.

<sup>50</sup> Ağaoğlu 1892 yılında Müstesrikler Kongresi'nde bilimsel r bir makale yayımlamıştır. "Les Croyences Mazdêenes dans la religion chiite" in Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists, (London 1892), Londra 1893, s.505-514. Bu makalenin Türkçe adı "Şii Mezhebi ve Kaynakları" şeklindedir. Bu eserlerin dökümü için bkz. Sakal, A.g.e., s.217.

## BÖLÜM 2

### AHMET AĞAOĞLU'NUN FİKİR DİNAMİKLERİ

Ağaoğlu'nun sahip olduğu düşünsel yapı yaşamının değişik dönemlerinde farklılık göstermektedir. Bu farklılıklar ise şahsında var olan fikir istikrarsızlıklarından kaynaklanmamaktadır. Zira o, bulunduğu ortamın ihtiyaçlarına uygun pratik fikirler üretebilen bir karaktere sahiptir. Yaşamış olduğu dönem Osmanlı Devleti ve Türk Devleti'nin en kritik dönemleridir.

Ağaoğlu'nun düşünce dünyasını etkileyen faktörleri çok sayıda alt başlık oluşturarak ifade etmek mümkündür. Biz bu faktörlerin bir kısmını burada diğer kısmını ise sonraki bölümlerde daha geniş bir şekilde ifade etmeye çalışacağız. Ağaoğlu'nun düşünce yapısının oluşmasında almış olduğu aile kültürünün etkisi yüksektir. Yine onun hayatında Mustafa Kemal Atatürk'ün çok büyük yeri ve önemi vardır. Ağaoğlu'nun kişiliğinin üzerinde ve fikir dünyasının şekillenmesinde Atatürk'ün yeri yadsınamaz.

#### 1. Azerbaycan'ın Siyasi Durumunun Etkisi

Azerbaycan coğrafyası yüzyıllar boyu değişik kültürlerin beşiği olmuştur. Anadolu'nun hinterlandı ve Rusya'nın Orta Doğuya açılan kapısı olması bölgenin önemini arttırmıştır. Bölgenin yeraltı ve yerüstü zenginlikleri bugün olduğu gibi geçmişte de iştah kabartıcı bir düzeyde olmuştur<sup>51</sup>.

Azerbaycan'da Türk hakimiyeti Sakalar ile başlamış daha sonra bu hakimiyet Türk olduğu sanılan Albanlar, Hunlar ve Hazarlar ile devam etmiştir. Ancak bölge gerçek anlamda Malazgirt zaferiyle (1071) Türk yerleşimine açılmıştır. Sonraları bölge, Selçukluların, Gaznelilerin, Karahanlıların, Moğolların, Arapların, Akkoyunlular, Karakoyunluların arasında gerçekleşen çıkar çatışmalarının merkezi olmuştur. Bu

nedenledir ki bölgede bir çok savaş gerçekleşmiştir. Osmanlıların bölgede hakimiyetini sağlayıp Safevileri etkisizleştirmesiyle bölgede kısa süreli bir istikrar dönemi başlamıştır (1514)<sup>52</sup>.

Osmanlı Devleti özellikle duraklama döneminde İran ile bölge için yoğun savaşlar yapmıştır. Savaşların çıkış gerekçelerinden birisi de coğrafyanın mezhep yapısından kaynaklanan Şii ve Sünni çatışmasıdır. Savaşlar sonucunda Osmanlı Devleti büyük ölçüde üstünlüğünü İran'a kabul ettirmiştir. Ancak 18 yy.'dan sonra bölgede başat güç olmak iddiasını taşıyan Rusya ile siyasi ve askeri bakımdan karşı karşıya gelinmiştir<sup>53</sup>.

18. Yüzyılda Azerbaycan, İran, Rusya ve Osmanlı Devleti için paylaşılmaz bölge olmuştur. Savaşlar sonucunda galip gelen taraf ise Rusya olmuştur. 19. Yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan hanlıkları yavaş yavaş Rusya egemenliğine girmeye başlamıştır. Gence, Lenkeran, Şeki, Şirvan, Karabağ, İlisu, Nahçıvan, Revan hanlıkları her türlü direnişlerine rağmen başarı sağlayamamışlardır. Bu başarısızlıklarda Azerbaycan'da iç birliğin sağlanamayışının ve dış destekten mahrum olmalarının etkisi yüksektir. Rusya'nın kazandığı bu üstünlük her ne kadar İran ve Osmanlı Devleti'nin ittifakına sebep olmuşsa da sonuç değişmemiştir. Son olarak Rusya'nın İran ile yaptığı Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları ile Rusya'nın bölgedeki hakimiyeti daha da kesinleşmiştir<sup>54</sup>.

Türkmençay Antlaşmasından (1828) sonra Rusya'nın bölgeyi Ermenileştirme politikası başlamıştı. Rusya, İran ve Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilere Azerbaycan'a göç için teşvikte bulunmuştur. Bunun nedeni Rusya'nın kendi güvenliğini sağlamak için Erivan'da tampon bir alan oluşturmak istemesidir. Yine Rusya kendi sınırlarında yaşayan topraksız köylüleri Azerbaycan'a sevk ederek

<sup>51</sup> Azerbaycan'ın ekonomik yapısı için bkz. Erol Mütercimler, *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli*, (Birinci basım, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1993), s.123.

<sup>52</sup> Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, (Birinci basım, Ankara: TTK. Yayınları, 1996), s.15 ; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III, Ksm.II, (Üçüncü basım, Ankara: TTK Yayınları, 1981), s.245.

<sup>53</sup> İsmail Kayabalı ve Cemender Arslanoğlu, *İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi*, (Birinci basım, Ankara: Set Ofset Yayıncılık, 1990), s. 95 vd. .

bölgedeki nüfuzunu daha da arttırmak istemiştir. Rusya'nın izlediği bu asimilasyon politikası Azerbaycan halkı içerisinde doğal olarak sosyal bir refleksin oluşmasına sebep olmuştur. Rusya'nın asimile politikasıyla ekonomik olarak halk baskı altına alınarak halkın dinsel özgürlükleri de kısıtlanmıştır. Baskı politikaları Azerbaycan halkında bir direnişin başlamasına sebep olmuştur. 1829 yılında Nakşibendi tarikatı öncülüğünde "Müridizm" akımı 1890 da ise Nebi isimli fakir bir Azerbaycan köylüsünün çıkardığı "Kaçak" hareketi başlamıştır. Bu iki hareket de geniş kitleleri peşinde sürüklemişse de Rusya ve İran'ın işbirliği ile başarısızlıkla sonuçlanmıştır<sup>55</sup>.

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ilişkilerin kötü olmasında Şii ve Sünni mezhep farklılıklarının etkisi büyüktür. Azerbaycan'da İran ve Osmanlı idarelerinin iktidar dönemleri zaman zaman değişme göstermiştir. Bu değişmeler aynı zamanda bölgede Şii ve Sünni unsurlarının çatışmalarını daha da ön plana çıkarmıştır. Toplumsal bloklaşma -her ne kadar ikisi de Türk olsa- Sünni ve Şii şeklinde gerçekleşmiştir. Günümüzde dahi Azerbaycan'da benzer durumun ayrışımın kısmen var olduğunu söylemek mümkündür.

Azerbaycan'ın en bunalımlı dönemlerinde toplum içerisinde var olan bu ayrışım çoğu zaman halkın aynı idealler etrafında birleşmesine engel olmuştur. Bu açığı gören Rusya ve İran, bu çelişkiden yararlanarak arzuladıkları istikrarsızlığı bölgede oluşturmuşlar ve Azerbaycan'ı kendi siyasi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır.

Ağaoğlu, Azerbaycan'ın içinde bulunduğu bu çıkmazdan etkilenmiştir. Kaleme aldığı ilk eserlerde Azerbaycan'daki mezhep çatışmaları üzerinde durmuştur. 1892 yılında Londra'da toplanan Oryantalistler Kongresi'ne sunduğu "Şii Mezhebinin Menbaaları" isimli incelemesi onun konu üzerindeki hassasiyetinin ilk göstergesidir. Kafkasya'ya döndüğünde kaleme aldığı "İslâm ve Ahund" adlı eserinde de mezhep çatışmalarından duyduğu rahatsızlığın yansımalarını görmekteyiz. Eserde özellikle

<sup>54</sup> Saray, A.g.e. , s.25 vd. ve bkz. Mehmet Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, (Birinci basım, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998), s. 116 vd. .

<sup>55</sup> Abdullâh Saydam, *Kafkasya'da Bağımsızlık Mücadeleleri ve Türkiye*, (Birinci basım, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kafkasya Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 1993), s.31; Saray, 1996, A.g.e., s.29; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, (Birinci basım, İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1979), s.137 vd. .

Sünni ve Şii çatışmasının, Türklüğün en önemli sorunlarından birisi olduğunu vurgulamıştır. Ağaoğlu, sorunun İslâmiyet'in yanlış yorumlanmasıyla ortaya çıktığını belirterek Türk milletini zayıflatan bu duruma son verilmesi tezini savunmuştur<sup>56</sup>. Bu gibi söylemler gazetelerde özellikle "İrşat" gazetesinde kendisi tarafından dile getirilmiştir.

Azerbaycan'da Ermeni nüfusunun varlığı tarihin doğal akışı içerisinde ortaya çıkmamıştır. Ermeniler Azerbaycan topraklarında Rusya siyasetinin vurucu gücü ve maşası olarak çalışmıştır. Ağaoğlu'nun inceleyebildiğimiz kitap ve makalelerinde açıktan açığa ırki anlamda Ermenilere karşı bir düşmanlık göttüğünü söyleyebilmek mümkün değildir<sup>57</sup>. Ancak Ermenilerin, Azerbaycan topraklarında konuşlandırılması ve onlara yapay bir şekilde Azerbaycan bölgesinin vatan olarak gösterilmesi her iki toplum arasındaki ilişkileri gerginleştirdiğini iddia etmiştir. Ağaoğlu'nun yaşadığı dönem hem Rus hem de Ermeni baskılarının yoğun olduğu bir dönemdir. Bu yüzden ki Ermenilere karşı tutumu normal olarak negatif yönlüdür<sup>58</sup>.

Onurlu bir millet gibi yaşayabilmenin yolu tam bağımsız olabilmekten geçmektedir. Oysa Rusya, o dönemde Azerbaycan için bu hedefe giden yolda en büyük engel olmuştur. Kafkasya'daki Türklük bilincini sürekli öldürmek istemiştir. Ağaoğlu ise Kafkasya'da Türklük bilincini oluşturmak ve yaşatmak için çalışmıştır. Çünkü Ağaoğlu'nun en büyük ideallerinden birisi de Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasını sağlamaktır. Onun bu uğurda verdiği mücadele baskı görmesine bu da Azerbaycan'dan İstanbul'a kaçmasına sebep olmuştur.

<sup>56</sup> Akçuraoğlu, A.g.e., s.164.

<sup>57</sup> Ermeni meselesinin zirvede olduğu dönemlerde dahi konu üzerinde pek durmamıştır. Yalnız Tercüman-ı Hakikat gazetesinde Ermeni kilise teşkilatı üzerine yazı yazarak bunun, Ermeni milliyetçiliğini kışkırtan alt kurulları ile birlikte parlamento gibi çalışan ve Rusya siyasetine çanak tutan bir niteliğe sahip olduğunu belirtmiştir. Bkz. Ahmet Ağaoğlu, "Ermeni Kilise Teşkilâtı," Tercüman-ı Hakikat, (16 Ağustos 1916).

## 2. Azerbaycan'ın Sosyal Durumunun Etkisi

Ağaoğlu'nun aile yapısını incelerken muhafazakâr bir aile yapısına sahip olduğunu görmüştük. Onun böyle bir kültürü alması yaşamı gerçek yüzüyle tanınmasına da sebep olmuştur. Zira toplumun kalkınmasında sosyal değerlerin itici güç olmadığını görmüştür. Azerbaycan içinde bulunduğu durum itibari ile hak ettiği yerde değildir. Bu kötü durumun yok edilmesinin önündeki en büyük engel toplumsal uzlaşmanın sağlanmamış olmasıdır. Toplumda mezhep çatışmaları bulunmaktadır. Toplumda Şii mollaların yönlendirici bir etkisi vardır. Ancak mollalar tarafından topluma pozitif yönde bir telkinde bulunulmamaktadır. Bu nedenle birleşme sağlanmadığı gibi ayrışım pekiştirilmektedir.

Bunun içindir ki "İslâmiyet'e Göre ve İslâm Aleminde Kadın" isimli eserinde toplumsal değerleri de sorgulamıştır. Bu sorgulamayı o dönemin koşullarında yapmak onun otomatik olarak gelenekçi kültürü –ve tabî ki ailesini de- karşısına almasına neden olmuştur.

Ağaoğlu, adı geçen eserde öncelikle kadının İslâm Tarihi'nden önceki konumunu incelemiştir. Sonra ise İslâmiyet'in kadına kazandırdığı değerlerden söz etmiştir. Ağaoğlu eserde farklı bir tespitte bulunmuş Müslümanlaşmak ile İranlılaşmak ya da Araplaşmanın birbirlerine karışmaması gerektiğini ima etmiştir. Zira Türklerde kadının sosyal alanda arka plana düşmesini Türk-Tatar kabilelerinin Suriye, İran ahlâk ve göreneklerinin etkisi altında kalmasına bağlamıştır. Ayrıca kullanılan harflerin toplumun kalkınmasındaki olumsuz etkisini ifade etmiştir. Sistemin statik yapısından faydalanan ulema, çıkarları gereği bazı alanlardaki değişikliklere kesinlikle karşı gelmekteydi. Ağaoğlu, düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

"Müslümanların kurtuluşu, onların maddi ve manevi politik kalkınması, sadece iki meseleye kadın mescesinin ve alfabe reformunun çözülmesine bağlıdır. Bugünün Müslüman kadını, ancak serbest ve bilinçli bir anne bir eş olmak şartıyla sosyal görevlerini başarabilir... Alfabenin zorluğu, okuma yazma oranına şiddetle engel olduğundan, Müslümanların akıl ve yüreklerinin aydınlanmasına götüren yolları

<sup>58</sup> Ermeniler hakkında geniş bilgi için bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (Birinci basım, İstanbul: Belge Yayınları, 1976) ve bkz. Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Birinci basım,

kapamaktır. Kadın ve alfabe ... İşte Müslüman dünyasını yavaş yavaş ölüme sürükleyen iki baş düşman, tedavi kabul etmez iki illet... Kadının boğucu harem havasına kapanması ırkın soysuzlaşmasında ana etkidir. Kur'an ve şeriat yeniliğe engel değildir. Ancak şeyhler ve ulema kendi kişisel çıkarları nedeniyle Müslümanlığa uygarlık ile bağdaşmayan bir hâl vermeye çalışmışlardır<sup>59</sup>.

Belirttiğimiz bu fikirler 1901 Azerbaycan'ı sosyal yapısına bir başkaldırıdır. Bu tür başkaldırıların toplum nazarında pek itibarı olmadığı gibi bedeli de ağır olabilmektedir. Ağaoğlu her ne kadar toplumun elit kesimleri ile bu gibi fikir ayrılıklarına düşse de toplumu ile bu tür ayrılıkları yaşamamıştır. Zira onun, düştüğü ayrılıkların sebebi dahi halkın çıkarlarını savunmaktır. Doğaldır ki halkı uğruna çalışan bazı insanlar halkı tarafından bazan doğru anlaşılmamıştır. Araştırmamıza göre Ağaoğlu böylesi bir ayrılık yaşamamıştır. Ancak bununla birlikte Ağaoğlu'nun bu eserinin o dönemin şartları gereği geniş kitlelere ulaştığını söylemek de güçtür.

### 3. Avrupa'da Öğrenim Hayatının Etkisi

Ahmet Ağaoğlu 6 yıl kadar (1889-1895) öğrenim hayatını devam ettirmek amacıyla Avrupa'da bulunmuştur. Orada geçen süreyi dünyaya gözlerini yumarak, kulaklarını tıkayarak geçirmemiştir. Zira o, yeni bir dünya düzeninin oluşma sürecinde olduğunu bilmekteydi. Bu noktada kendisine düşen görev, bu değişimin özünü kavrayarak doğduğu topraklara bunu aktarmaktır.

Ağaoğlu, Azerbaycan'dan Fransa'ya eğitim almak üzere giden nadir kişilerden bir tanesiydi. Şüphesiz ki Avrupa: kültürü, siyaseti ve teknolojiyle çözümlenmeye bekleyen büyük bir problemdi. Bu problemi çözmek ve kalkınmanın sihirli formülünü bulmak için Osmanlı aydınları uzun zamandır uğraş veriyordu. Ağaoğlu geldiği bölgede sahip olduğu bilgi ve deneyim ile farklı bir kişilikti. Ancak bu farklılık ona Fransa'da bir ayrıcalık kazandırmamıştı. O, Fransa'da kaldığı sürece Avrupa'nın dinamiklerini görüp inceleme imkanını da bulmuştur. İdealisttir, çünkü amacı Avrupa'da kalmak

Ankara: TTK. Yayınları, 1983).

<sup>59</sup> Ahmet Ağaoğlu, *İslâmiyette Kadın*. Çev.: Hasan Ali Ediz, (Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985),s.59 vd. .

değil, öğrendiklerini ve edindiği deneyimlerini Azerbaycan'daki vatandaşlarına aktarmaktı.

Bu dönem Avrupa'sının siyasi tarihini değerlendirdiğimizde sömürge savaşlarının alabildiğine hız kazandığını buna bağlı olarak devletler arası bloklaşmanın şekillendiğini, sanayi devrimiyle ezilen işçi sınıfının haklarını arayan siyasal söylemlerin geliştiğini söyleyebiliriz. Diğer taraftan 1789 Fransız ihtilâlinin getirdiği özgürlük, eşitlik, milliyetçilik fikirlerinin etkinliğini koruduğunu görmekteyiz. Tüm bunlarla birlikte Fransa'da olduğu gibi hemen hemen tüm Avrupa'da da siyasi istikrar söz konusu değildir. Sık sık meydana gelen iktidar değişiklikleri yerleşik bir felsefenin de kesintisiz gelişimine engel olmuştur.

Azerbaycan ve Fransa'nın içinde bulunduğu konumlar birbirlerinden farklıdır. Fransız devriminin üzerinden neredeyse 100 yıl geçmişse de devrimin getirdiği yönetim anlayışı Fransa'da tam olarak yerleşmemiştir. Devrimin getirdiği evrensel değerler Azerbaycan'a yabancıydı. Fransa'daki eşitsizliğin kaynağı sosyal sınıflar arasındaki ekonomik farklılıklara dayanırken Azerbaycan'da mezhepler arasındaki rekabete ve üstünlük sağlama mücadelesi şeklindeydi. Fransa'daki özgürlük: serbest düşünme ve düşündüğünü ifade etme şeklinde ortaya çıkmıştı. Azerbaycan'da ise Osmanlı Devleti'nden farklı değildi ve köleliğin zıt anlamını, esir olmamayı ifade ediyordu. Fransa'da milliyetçilik ise ulus niteliğindeki toplumun kendi kendini yönetmesiydi. Azerbaycan'da ulus niteliğinde bir toplum yoktu. Sorunda buradaydı. Toplumda değil vatan kardeşliği, dine dayalı ümmet kardeşliği dahi yoktu. Zira Şiilik ve Sünnilik arasındaki çekişme toplumsal bütünlüğün sağlanmasına en büyük engeldi<sup>60</sup>. Buradan da anlaşıldığı üzere Azerbaycan ve Fransa'nın toplumsal dinamikleri farklıdır. Ağaoğlu, Fransa'da bu farklılıkları daha rahat görme imkanına kavuşmuştur. Ağaoğlu, bu düşünce akımlarını Azerbaycan'da aksiyon haline getirmek için bir çaba harcamıştır. Ancak edindiği amaç Fransa'nın toplum dinamiklerini Azerbaycan'da hakim kılmak değil Azerbaycan'daki bölünmüşlüğe son vererek Azerbaycan'ı Rus güdümünden kurtarmak olmuştur.

Ağaoğlu'nun öğretici ve paylaşımcı yönüne yaşamının her dönümünde rastlamak mümkündür. Sözüünü ettiğimiz paylaşım fikri anlamdadır. Onun öğretici yanının oluşmasında Fransa'da aldığı eğitimin de payı vardır. Ağaoğlu'nun gazete yazılarında, meclis kürsüsünde, verdiği derslerde engin bir hukuk kültürüne sahip olduğu görülmektedir. Bu anlamda hukuk formasyonunu Fransa'da tamamlamış olması kendisini ayrıcalıklı kılmıştır. Zira o, insanların hukuk mücadelesi verdiği bir yerde: Fransa'da hukuk eğitimini almıştır<sup>61</sup>. Orada Fransız aydınları ile de irtibat kurarak onların bilgi ve deneyimlerinden faydalanma imkanı da bulmuştur.

Ağaoğlu, Avrupa'da, Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet için mücadele eden Ahmet Rıza Bey gibi önemli kişiler ile de görüşme imkânı bulmuştur. Bu görüşmelerden onun meşrutiyet düşüncesine uzak olmadığını çıkartabiliriz. Zira oluşan bu sıcak ortam ile Ağaoğlu ileride İstanbul'a geçme ve orada yükselbilmenin de ilk temellerini atmıştır.

Ağaoğlu, Fransa'da aydın bir insan kitlesi ile sürekli irtibat halinde bulunmuştur. Sosyal yaşamda aktif bir biçimde yerini almış meydana gelen olaylar hakkında yorumlar getirmiştir. Onun milliyetçilik fikrinin gelişmesinde başlangıç noktası olarak Cemaleddin Afgani görülmüştür. Oysa milliyetçilik düşüncesinin doğduğu Fransa'dan -üstelik eğitimini orada görmüş olmasına rağmen- etkilenmiş olabileceği hiç düşünülmemiştir. Elbette ki onun batı kültürünü görmesi ve oradaki siyasal gelişmeleri takip etmesi kendisinin yaşam felsefesinde bir takım değişimlere sebep olmuştur.

#### 4-Ağaoğlu'nun Düşünce Hayatında Cemâdeddin Afgani'nin Yeri

Ağaoğlu, Paris'te Afganlı bir gezgin olan ve Azerbaycanlı olduğu da iddia edilen, Osmanlı Devleti'nde İslâmcılık düşüncesinin kurucularından kabul edilen

<sup>60</sup> Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev.: Metin Kıratlı, ( Beşinci basım, Ankara: TTK Yayınları, 1993), s. 64 vd. .

<sup>61</sup> Ağaoğlu'nun , Avrupa'da eğitim hayatı anlatılırken de konuyla ilgili bilgi verdiğimiz için konuyu daha fazla açmamayı uygun görüyoruz.

“Cemaleddin Afgani”yi haftalarca evinde misafir etmiştir<sup>62</sup>. Afgani, İslamcılık düşüncesini savunurken de bunu milliyetçi bir anlayış üzerinde dayandırmaktaydı. Bu nedendir ki Ağaoğlu ile olan ilişkileri önemlidir<sup>63</sup>. Ağaoğlu’na göre Afgani, Azeri Türk’üydü<sup>64</sup>. Afgani mezhepler üzerinde İslâm Milliyetçiliğini savunmuştur. Bu yöndeki düşünceleriyle Ağaoğlu’nu da etkilemiştir.

Afgani, dinin hurafelerle devletin de istibdat yönetimiyle bozulacağını belirtmiştir. İslâm inancının kuvvetlenmesi için milliyet duygusunun kuvvetlenmesinde bir sakınca görmemiştir. Zira asabiyet duygusu İslâm toplumlarında gelişmediği için yabancı devletler bunu kullanmışlar ve Müslümanlığı bölmeye çalışmışlardır. Bu nedendir ki İslâm Devletleri’nde milliyetçilik yabancı müdahalelerine karşı bir kalkan olarak kullanılmalıdır<sup>65</sup>.

Afgani milliyetçilik anlamında dilin ve edebiyatın da gelişmesinde bir sakınca görmemiştir. Ona göre “İnsanlar arasında birçok insanı birbirine bağlayan geniş kapsamlı iki bağ vardır. Biri dil birliği –diğer bir deyimle ırk birliği- ikincisi din. Dil birliğinin yani ırk birliğinin dünyada kalıcılığı, hiç şüphe yoktur ki, dinden daha devamlıdır”<sup>66</sup>. Afgani milliyetçiliğe verdiği değeri bu şekilde ifade ederken onu sınırlandırmayı da ihmâl etmez ve “Kavmi asabiyet dini asabiyeti geçtiği ve ümmetin birliğine, dayanışmasına zarar verdiği takdirde meşruiyetini kaybeder”<sup>67</sup> şeklinde bunu ifade eder.

<sup>62</sup> Bkz. Mümtazer Türköne, *Cemaleddin Afgani*, (Birinci basım, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), s.112 ; “Cemaleddin Afgani,” *İslâm Ansiklopedisi*, C.3, (Birinci basım, İstanbul: MEB. Yayınları, 1945). Ağaoğlu’nun, Afgani’yi hangi tarihte ve nerede misafir ettiğine dair bir bilgiye araştırmamızda rastlayamadık. Ancak Ağaoğlu’nun eğitimi aldığı ve düşünce hayatının oldukça canlı olduğu Paris’te Afgani’yi misafir etmiş olma ihtimali yüksektir.

<sup>63</sup> Mümtazer Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmıcılığın Doğuşu*, (İkinci basım, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1994), s.246.

<sup>64</sup> Afgani’nin Hintli, Afganlı, İranlı ve Şii olduğu da ileri sürülmektedir. Bununla birlikte Afgani, Türklerin, İslâm dünyasındaki rolünden hiç söz etmemiştir. Türklüğü ikinci planda görerek İslâm olmayı öne çıkartmıştır. Bkz. Cemil Meriç, *Umrandan Uygurluğa*, (Üçüncü basım, İstanbul: 1998), s.66 vd. .

<sup>65</sup> İsmail Kara, *Türkiye’de İslâmıcılık Düşüncesi*, (Üçüncü basım, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), s.40.

<sup>66</sup> Cemaleddin Afgani, “Vahdet-i Cinsiye Felsefesi veya Lisan Birliğinin Hakiki Mahiyeti”, *Türk Yurdu*, (Teşrin-i sani 1328) aktaran Akçuraoğlu, A.g.e.,s.60.

<sup>67</sup> Hayreddin Karaman, “Cemaleddin Efgani,” *İslâm Ansiklopedisi*, C.10, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 462.

Ağaoğlu'nun Azerbaycan'a döndükten sonra izlediği siyasete baktığımızda yukarıda belirtilen öğelerin yansımalarını görmek mümkündür. Örneğin: Mahalli idarelerin kuvvetlendirilmesi için Çarlık Rusya'sına başvuruda bulunması, milli birliğin sağlanması için dili ön plana çıkartarak Şii ve Sünni çatışmasına son vermek istemesi, dinin yanlış şekilde yorumlanarak devletin ve toplumun çağdaş bir seviyeye gelmesinin engellendiğini düşünmesi vb. .

Afgani'nin yukarıda belirttiğimiz fikirleri kendisinden sonra gelen birçok kişi için referans niteliği taşımıştır. Osmanlı Devleti yüzyıllar boyu iman kardeşliğini devlet felsefesi olarak benimsemiştir. Kurucusu olan Türklüğü yüceltmek yerine bastırmayı devlet çıkarına daha uygun görmüştür. Bu atmosferde Türkçülük düşüncesine sahip kişilerin fikirlerini açıkça ifade etmesi devlette ve basın dünyasında tepki ile karşılanacaktır -ki karşılanmıştır da-. Bu nedendir ki o günün literatürü tarandığında kimin Türkçü kimin İslâmcı olduğunu anlayabilmek hakikaten güçtür. Çünkü "Türkçülük" düşüncesi ırki bir yaklaşımla ele alınarak İslamiyet'ten bağımsız bir çizgide değerlendirilmemiştir. Türkçülük savunulurken de İslâmiyet –ve Afgani-referans olarak gösterilmiştir. Milli şair olarak da bilinen "Mehmet Emin Bey" bile Afgani için: "Beni o, yağurmuştur. Eğer ruhların sonsuzluğu ve ölmezliği varsa; derim ki o, vücudunun etlerini, kemiklerini Maçka Mezarlığının topraklarına bırakmış ise, ruhunu da bana armağan etmiştir. Cemaleddin Afgani'nin ruhu bende yaşıyor" sözlerini sarf etmiştir<sup>68</sup>.

Meşrutiyet Döneminde Ağaoğlu'nun fikir yapısını derinlemesine incelerken de Afgani'nin yansımalarını görebilmekteyiz. Ağaoğlu özellikle "Türk Yurdu Dergisi"nde yayınladığı makalelerde Türkçülük fikrini İslâmi bir temele dayandırmış adeta kendisini o düşünceden destek almak zorunda hissetmiştir<sup>69</sup>. Tüm bunlardan da anlaşılıyor ki Ağaoğlu'nun Afgani ile Paris'te yaptığı uzun görüşmeler kendisinde o yöndeki fikirlerin daha da gelişmesinde etkili olmuştur. Bu etki Ağaoğlu'nda özellikle

<sup>68</sup> Akçuraoğlu, A.g.e., s.110.

<sup>69</sup> Meşrutiyet Dönemi'nde Ağaoğlu'nun düşünce yapısında İslâmcılık düşüncesi daha etkilidir. Yani Afgani'nin düşüncesi kendisinde hakimdir. Ancak özellikle 1913 yılından sonra Ağaoğlu, milliyetçiliği İslâmiyet'ten çok Türklüğü yüceltmek istemiştir. Ancak bunu direk olarak ifade etmekten çekinmiştir.

meşrutiyetin ilk yıllarında gözlenmektedir. Bu bakış açısı kendisinde Türk milliyetçiliğine açılan bir kapı niteliği taşımıştır.

### 5. Osmanlı Devleti'nin Siyasi Durumunun Etkisi

Osmanlı Devleti'nin kurtulması için II. Meşrutiyet Dönemi'nde çeşitli fikir akımları ortaya çıkarak kendilerini alternatif ve çare olarak sunmuşlardır. Bu akımların şekillenmesinde ve etkinlik sınırının artmasında Osmanlı siyasi tarihinin payı büyüktür. Ağaoğlu, bu dönemde Osmanlı için alın teri dökmüş ve herkes gibi devletin kurtulması için çalışmıştır.

Siyasi olayları incelediğimizde karşımızda üç ana olayı görmekteyiz. Bunlar Trablusgarp Savaşı (1911-1912) , Balkan Savaşları (1912-1913) ve I. Dünya savaşıdır (1914-1918). Bu savaşlar hakkında Ağaoğlu çeşitli yazılar kaleme almıştır. Osmanlı Devleti'ni sıkıntı içerisine sokan bu savaşlarda Ağaoğlu bir taraftır. Ağaoğlu başarıya giden yolun birlik ve beraberlikten geçtiğine inanmıştır. Yapılan bu savaşlar sonrasında Ağaoğlu'nda Avrupa'ya karşı olumsuz görüşler belirlemiştir.

İtalya sömürge amaçlı saldırılarıyla Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. İtalya'nın bu saldırılarını haince bulan Ağaoğlu, Akdeniz'deki siyasi dengelerin bu saldırıyla daha da sarsıldığını belirtmiştir<sup>70</sup>. İtalya'nın bu davranışı, ülke içindeki siyaseti de karıştırmış ve devleti daha farklı çıkmazlar içerisine sürüklemiştir<sup>71</sup>. Ağaoğlu, bu oldu bittiler karşısında ısrarla iç birliğin sağlanması gerektiğini, aksi takdirde meydana gelen sorunların aşılamayacağını belirtmiştir<sup>72</sup>.

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen siyasi ve askeri bunalımlar farklı fikirlerin ortaya atılmasına sebep olmuştur. Kimi sesler bu çalkantılı dönemde kurtuluşun İslâm'ın esaslarına sıkı sıkıya sarılmakta olduğunu belirtmiştir. Kimisi de yine Avrupa'nın yaygın organlarından devletin gücündeki azalmanın Türklüğü bitirdiğine

<sup>70</sup> Ahmet Ağaoğlu, "İtalyanların Tardı Hakkında," *Tevhid-i Efkâr* (22 Mayıs 1912).

<sup>71</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Türkiye-İtalya Muharebesinin Tesirleri," *Tevhid-i Efkâr* (27 Kanun-ı sani 1912).

<sup>72</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Tecavüz ve Gaflet," *Tevhid-i Efkâr* (26 Eylül 1911) ; Ahmet Ağaoğlu, "İttihad! İttihad!," *Tevhid-i Efkâr* (4 Teşrin-i evvel 1911) ve bkz. Ahmet Ağaoğlu, "Devlet Ağlıyor Düşman Gülüyor," *Tevhid-i Efkâr* (29 Teşrin-i sani 1911).

yönelik eleştiriler getirmiştir. Ağaoğlu, bu yaklaşımlara karşılık Türklüğün bitmek yerine bu yenilgiler sonrasında daha da güçleneceğini vurgulamıştır. O'na göre, "Türk bitmez maddeten, manen, cismen, dimağen, sağlam olan Türklük yaşayış dirlik demektir". Ayrıca Osmanlı Devleti'nin İslâm'ın esaslarından sapma göstermediğini ifade etmiştir<sup>73</sup>.

Ağaoğlu'nun fikirleri, Balkan Savaşları'nın gerçekleşmesi sırasında belirgin bir değişikliğe uğramıştır. İleride daha geniş bir biçimde göreceğimiz üzere vaktiyle Ağaoğlu için son derece kutsal olan milli değerler bu özelliğini yitirmeye başlamıştır. Zira bazı azınlıkların sergilediği tutum artık Osmanlılık anlayışının korunamayacağını da ortaya koymuştu. Oysa Ağaoğlu, Balkan Savaşları'nın kazanılmasına katkıda bulunmak amacıyla o sene kurban kesilmesi yerine, harcanacak paranın harbe aktarılmasını dahi önermiştir<sup>74</sup>. Ancak meydana gelen olaylar özellikle Arnavutluk'un savaşlar sırasında isyan ederek ve bağımsızlığını ilân etmesi Ağaoğlu'nu derinden etkilemiştir<sup>75</sup>. Nitekim bu tarihlerden sonra Ağaoğlu, daha cesaretli olarak Türkçülük fikrini içeren makaleler yazmış ve ihanete uğrayan bir insan duygusuyla hareket etmiştir.

Balkan Savaşları'nın siyasi tarihini Ağaoğlu'nun makalelerinden yorumlarıyla birlikte öğrenmek mümkündür. Bu konu üzerinden fazlasıyla durmanın konunun dışına taşmamıza sebep olacağına inanmaktayız. Balkan Savaşları sonrasında İttihat ve Terakki'nin yönetimdeki mutlak egemenliği 1913 "Bab-ı Ali Baskını"yla gerçekleşmiştir. Ağaoğlu, İttihat ve Terakki'nin bir parçası olmakla birlikte cemiyetin 1913 yılında hazırladığı program ve nizamname üzerine düşüncelerini gazete köşesinden aktarmıştır. Bu düşüncelerin partileşme sürecini destekleyici nitelikte olduğunu görmekteyiz. Ağaoğlu, programda bulunan eğitim, iktisat, hukuk ve idari teşkilatlanmaya ilişkin olarak son derece destekleyici yazılar yazmıştır. Programın

<sup>73</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Türkler Bitiyorlarmış", *Tevhid-i Efkâr* (17 Şubat 1912) ve bkz. Ahmet Ağaoğlu, "Bizi İttihat-ı İslâma Davet Ediyorlar," *Tevhid-i Efkâr* (28 Teşrin-i evvel 1911).

<sup>74</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Kurban Paralarını Harbe Verelim," *Tercüman-ı Hakikat* (27 Teşrin-i evvel 1912).

<sup>75</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Sulh ve Arnavutluk," *Tercüman-ı Hakikat* (2 Mayıs 1913) ve bkz. "Arnavutluk'un Mukadderatı," *Tercüman-ı Hakikat* (6 Mayıs 1913); "Arnavutlukta," *Tercüman-ı Hakikat* (25 Eylül 1913).

gerçek anlamıyla yürürlüğe girmesi halinde devletin ileri düzeyde bir kalkınma sağlayacağına inanmıştır<sup>76</sup>.

Ağaoğlu'nun I.Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nin Avrupa Devletleri ile olan ilişkilerini incelediğini görmekteyiz. Bu noktada o, Osmanlı Devleti ve "İttihat ve Terakki"nin çıkarları neyi gerektiriyorsa o şekilde yazı hayatını şekillendirmiştir. Bunun dışında bir Osmanlı aydını olarak kendisi ve halkına düşen görevleri yazılarında açıklamıştır<sup>77</sup>.

Ağaoğlu, I. Dünya Savaşı'nda diplomatik manevraları yakından takip etmiştir. dışarıdan edindiği izlenimleri gazeteden okuyucularına ulaştırmıştır. Bu bağlamda Rusya'da bulunan Türkler için de yazılar yazmış ve onları desteklemiştir. Rusya, "Çanakkale Savaşları"ndan sonra zor durumda kaldığı için Ağaoğlu, Çanakkale Savaşları'nı Kafkas Bölgesi'nde bulunan Türkler için bir bayram olarak değerlendirmiştir<sup>78</sup>. Yine Rusya'da çarlık rejiminin yıkılmasına paralel olarak Ağaoğlu tüm dikkatini bu konuya yöneltmiştir. İhtilâle ilişkin olarak bol miktarda makaleler yazmıştır. İhtilâlin Osmanlı Devleti, Avrupa siyaseti üzerine olan etkilerini değerlendirmiştir<sup>79</sup>.

Ahmet Ağaoğlu, normâl bir süreç olarak Meşrutiyet Dönemi içerisinde Osmanlı Devleti'nin çıkarları doğrultusunda çalışan bir kişidir. Bu noktada devlet siyasetini olumlu ya da olumsuz etkileyen her konu Ağaoğlu'nu da aynı doğrultuda etkilemiştir. Ancak bu noktada şunu belirtmeliyiz ki, bu siyasi etkileşim diğer "İttihat ve Terakki" üyelerini olduğu gibi Ağaoğlu'nu da Türkçülük fikrine ulaştırmıştır<sup>80</sup>.

<sup>76</sup> Ağaoğlu, 1913 yılı İttihat ve Terakki Konferanslarına ilişkin düşüncelerini sekiz bölümden oluşan bir yazı dizisi ile yayınlamıştır. Bu yazı dizisi 23 Eylül 1913' te başlayıp 24 Eylül, 3 Teşrin-i evvel, 8 Teşrin-i evvel, 14 Teşrin-i evvel, 15 Teşrin-i evvel, 18 Teşrin-i evvel, 23 Teşrin-i evvel 1913 tarihlerinde yayınlanmıştır. Bkz. Ahmet Ağaoğlu, "İttihat ve Terakki Konferansı Münasebetiyle," *Tercüman-ı Hakikat* (23 Eylül 1913).

<sup>77</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Vazifelerimiz," *Tercüman-ı Hakikat* (9 Mart 1914) ve bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, (10 Mart -13 Mart- 18 Mart- 23 Mart- 13Nisan- 23 Nisan- 2 Mayıs- 6 Mayıs 1914).

<sup>78</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Rusya Türkleri'nin Mutalibi (?)," *Tercüman-ı Hakikat* (20 Kanun-ı evvel) ve bkz. "Türk'ün Bayramı," *Tercüman-ı Hakikat* (21 Kanun-ı evvel 1915).

<sup>79</sup> Konuya ilişkin yazılan sayısız makalenin dışında altı makaleden oluşan bir de yazı dizisi çıkarmıştır. bkz. Ahmet Ağaoğlu, "Rus İhtilâli Münasebetiyle-I," *Tercüman-ı Hakikat* (4 -10 Nisan 1917).

<sup>80</sup> Ağaoğlu bu dönemde yaşanan siyasi tecrübeler sonrasında Türkçülük düşüncesine ulaşmıştır. Ancak Kafkas Türkleri için bu dönem gösterdiği hassasiyeti Türkiye Cumhuriyeti zamanında göstermemiştir. Irki anlamda bir Türkçülük düşüncesi savunmasını beklememekle birlikte -ki ırkçılığı savunmamıştır- bu

## 6. Dönemin İhtiyaçlarına Uygun Çözüm Önerileri

İnsanoğlunun aldığı teorik eğitim sürekli olarak yaşamın ihtiyaçlarına uygun olarak şekillenmektedir. Zira bilginin artması, teknolojinin gelişmesi doğal olarak toplum dinamiklerinin de farklılaşmasına sebep olmuştur. Farklılaşan bu yapılanma insanın hayattan olan beklentilerini de değiştirmektedir. O halde değişim hayatın özünde olan bir gerçektir. Değişime uyum sağlamak zorunluluğu bulunmaktadır. Aksi halde dönemin ihtiyaçlarına uygun değişimini sağlayan toplumların gerisinde kalmak gibi acı bir gerçeğe karşılaşmak zorunda kalırız.

Değişen Dünya şartlarına değişmeyen bir kafa yapısı ile uyum sağlamak mümkün değildir. Şayet bu mümkün olsaydı Osmanlı Devleti yıkılmazdı. Zira Osmanlı'nın yıkılmasında başlıca etken değişen dünyanın koşullarına uyum sağlayamamasıdır. O, Osmanlı ki "Takiyettin" in rasathanesini gök cisimlerini inceleyerek Allah'ın iradesine karıştığı düşüncesiyle yıkmakta bir sakınca görmemiştir<sup>81</sup>.

Buna bağlı olarak Ağaoğlu'nun da düşünce hayatında bir takım kırılmalar meydana gelmiştir. Zaman kendisini yenilerken beraberinde de yeni şeyler getirmiştir. Yeni oluşumlar meydana gelmiştir. Hele Ağaoğlu gibi üç ayrı coğrafyanın havasını teneffüs etmiş bir kişi için değişime uyum sağlamak kaçınılmazdır. Nitekim Ağaoğlu, Azerbaycan'da Azerbaycan halkı için, Osmanlı Devleti'nde Osmanlı halkı için, Türkiye Cumhuriyeti'nde Türk milleti için çalışmıştır. Onun çizgisindeki bu farklılık çevresel faktörlerden ileri gelse de Ağaoğlu savunduğu düşüncelerde samimidir. Zira çevresel faktörler onun Azerbaycan'dan Osmanlı Devleti'ne gelmesine sebep olmuştur. Yine çevresel faktörler Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına sebep olmuştur.

---

dönemde sadece bir konuşmasında Kafkas Türkleri hakkında bilgi vermesi dikkat çekicidir. O da II. Dönem TBMM.'nde Moskova Anlaşması'nda Kafkas Türkleri ile ilgili olarak bir madde koydurulmamasını eleştirmiştir.

<sup>81</sup> Bkz. Nilüfer Gökdoğan, "Tanzimat ve Müspet İlimler," Tanzimat I, (Birinci basım, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1940), s.469-475.

Ağaoğlu'nun aynı değerler sistemiyle hem Osmanlı hem de Türkiye Cumhuriyeti'ne yaklaşması kişinin tabiatına aykırı bir tutumdur. Zira birbirinden farklı yapısal özelliklere sahip bu kurumlar aynı yaklaşımlara aynı reaksiyonları göstermeyecektir. Osmanlı Devleti'nde iman kardeşliği, ümmetçilik hüküm sürerken Türkiye Cumhuriyeti'nde halk egemenliği, vatan kardeşliği bulunmaktadır. Hatta Türkiye Cumhuriyeti içerisinde de yaklaşım olarak dönemin özel şartlarından dolayı farklı davranmak zorunluluğu olacaktır.

Konuyu daha iyi açıklamak amacıyla bir örnek verelim. Bir vakitler Ağaoğlu, İslâm'ın ortaya koyduğu meşruiyet içerisinde "Türkçülük" fikrini İslâmcı düşünürleri ile tartışmış ve bu fikrin İslâmiyet'e aykırı olmadığını ispata çalışmıştır. Ancak Malta sürgününde kaleme aldığı "Üç Medeniyet" adlı eserde şartsız bir şekilde batılılaşmaktan başka bir çare olmadığını vurgulamıştır<sup>82</sup>. Nitekim bu çizgi doğrultusunda Türkiye Devleti'nde gerçekleşen inkılâpların yılmaz savunucusu olmuştur.

Bu değişimin nedeni Ağaoğlu'ndaki fikir istikrarsızlığı değildir. Zira Ağaoğlu'nun da savunduğu Türkçülük düşüncesi tarih önünde iflas etmiştir. Tarihin önünde bir hükmü kalmayan düşünceyi ısrarla savunmak gerçeklerle inatlaşmayla benzerlik gösterir. O halde yaşamın doğrularıyla örtüşen, zamanın arkasından değil onunla birlikte ilerler karakterde bir tavır koymak gereklidir.

Bir diğer örnek Ağaoğlu İstanbul'a ilk geldiği dönemlerde "İslamcılık" düşüncesini savunmuştur. Aynı Ağaoğlu, cumhuriyet döneminde ibadetin Türkçe yapılmasını savunmuştur. Türkçe ibadetin savunulması Ağaoğlu'nun belli aşamaları geçtikten sonra vardığı bir noktadır. Ağaoğlu, İslamcılık düşüncesini 1910 yılında konjunktür gereği olarak değil gerçekten hissettiği için savunmaktaydı. Cumhuriyet döneminde Türkçe ibadeti birilerine yaranmak amacıyla değil böyle olması gerektiğine inandığı için savunmuştur.

Ağaoğlu hakkında bu gibi benzer örneklere ileride daha fazla rastlama imkânımız olacaktır. Bunları ilkesizlik olarak değerlendirmek yerine koşulların ihtiyacı olarak görmek, inanıyoruz ki da ha doğru bir saptama olacaktır.

<sup>82</sup>Bkz. Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, (Birinci basım, İstanbul: Türk Ocakları Hars Neşriyatı, 1927).

## BÖLÜM 3

### SİYASİ GELİŞMELER PARALELİNDE AHMET AĞAOĞLU

1908-1939 yılları arası hakikaten de Türk insanının büyük siyasi sancılar yaşamış olduğu bir dönemdir. Zira Türkiye’de demokrasi kültürü oturmadığı için ciddi sıkıntılar ile karşılaşmıştır. Böylesi bir dönemde halkı yönlendiren aydın tabakaya büyük sorumluluklar düşmüştür. Bu anlamda Ağaoğlu da bir Türk aydını ve siyasetçisi olarak sürekli olarak kendisini bu sorunların içerisinde bulmuştur. İncelememizin bu bölümünde Ağaoğlu’nun beliren siyasi olaylara karşı yaklaşımını ortaya koymaya çalışacağız.

#### 1. Meşrutiyet Döneminde Ağaoğlu’nun Tutum ve Davranışları

##### 1.1. Birlik ve Beraberlik Çağrıları

Osmanlı Devleti II. Meşrutiyet Dönemi iç siyasi problemlere ve dışarıdan kendisine karşı gerçekleşen saldırılara da cevap vermek zorundaydı. Ancak bu esnada bir takım olumsuzluklar ile karşılaşmıştır. Çünkü devlet kendi iç dinamikleriyle tek vücut halinde saldırılara karşı birleşmemiştir. Birleşme hem siyasi çekişmeler hem de değişik milli grupların aynı hedefler doğrultusunda odaklanamadığı için gerçekleşmemiştir. Ağaoğlu ise bu dönemde her türlü olumsuz gelişmelere rağmen bıkmadan usanmadan birleşme çağrılarında bulunmuştur.

Osmanlı Devleti’nde farklı kültür yapısına sahip bir çok unsur bulunmaktadır. Bu unsurların bir çoğu da eğitimlerini de farklı yerlerden almıştır. Bu farklı eğitim tarzı onların arasındaki ayrılıkları daha da arttırmıştır. Ağaoğlu birlik olmak gerektiğini düşünmektedir. Ancak Osmanlı Devleti’nin “İttihad-ı anasırı” sağlayıp

sağlayamayacağı konusunda tereddütler taşımaktadır<sup>83</sup>. Oysa Avrupa’da ileri düzeyde ittihat ve ittifak bulunmaktadır. Bu ayrılıkçı tavrın devamı toplumun başarıya ulaşmasını engelleyici bir durum oluşturacaktır. Bu nedenledir ki İslâmiyet’in esası olan “İttihad, ittifak ve uhuvved” gerçekleştirilmelidir<sup>84</sup>. Ülkede ise insanlar birbirlerini liberallik ve muhafazakârlık diye aldatmaktadır. Başka ülkeler örnek alınmalı ve devletin biricik ihtiyacı olan birlik ve beraberlik” duygusuna ulaşılmalıdır<sup>85</sup>.

Ülke ciddi bunalımlar ile karşı karşıyadır. Bu bunalımın aşılması için Ağaoğlu hükümete şu şekilde seslenmektedir:

“Bugün ne intikam ne de fırka ihtirasatı vakti değildir. Bugün cümlemizin ittihad ve ittifak itmemiz vaktidir. Şu ittihad ve ittifakın zeminini hükümet hazırlamalıdır. Hükümet öyle bir zemin hazırlamalıdır ki ne tarafداران ne hilâfگیران kendisinden intikam ve fırka ihtirasatı gibi gibi şeyler istişham etmesinler. Kendi ellerimizle bir felâket hazırlamayalım. Düşmanları güldürerek dostları ağlatmayalım. Geçtiğimiz günler inat zamanı değildir. Cümlemiz fedakârlıkta bulunalım”.

Ağaoğlu’na göre: sağlanacak ittihat ve ittifak memlekete hayat verecektir. Ayrılıklar ise memleketi ölüme doğru sürükleyecektir. Memleketin ölümü ise yalnız bir parti ya da unsurun değil bütün partilerin ve unsurların ölümü ile sonuçlanacaktır. Eğer İslâm unsurları kurtuluşunu devletin devamında görüyorsa birlik için çalışmalıdırlar. İttihat ve ittifakın gerekliliği inkâr edilemez, herkesin birleşmesi devletin kurtuluşu anlamına gelmektedir<sup>86</sup>.

Osmanlı Devleti’nde sağlanacak birlik ile devlet farklı bir misyona da ulaşacaktır: “Biz Avrupa ile ittihad ederek şark ile garp arasında bir köprü bir vasıta ve amel-i salih ve ta’lif olmak istiyoruz. Bu bizim işimize geldiği gibi bütün beşeriyetin de işine gelecek iki alem arasında bir ittihad ve ittifak manevî zemini hazırlayacak bir teşebbüstür”<sup>87</sup>.

<sup>83</sup> Ahmet Ağaoğlu, “İttihad-ı Anasır,” *Tevhid-i Efkâr* (22 Temmuz 1911).

<sup>84</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Müslümanlar İçin Bir Ders-i İbret,” *Tevhid-i Efkâr* (1 Temmuz 1911).

<sup>85</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Liberallik ve Muhafazakârlık,” *Tevhid-i Efkâr* (3 Mayıs 1911).

<sup>86</sup> Ahmet Ağaoğlu, “İttihad Etrafında,” *Tevhid-i Efkâr* (22 Teşrin-i sani 1911).

<sup>87</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Bizi İttihad-ı İslâma Davet Ediyorlar,” *Tevhid-i Efkâr* (28 Teşrin-i evvel 1911)

Ağaoğlu'nun birleşme çağrılarında birkaç örnek aktarmaya çalıştık. Bu çağrılar aydın bir kişiye düşen görevdir. Ancak sonuç olarak değişen bir şey olmamıştır, çözülmeye engel olunamamıştır. Bu nedendir ki takip eden makaleler konuyu bir restleşmeye kadar götürmüş ve "Evet beyler ayrılmak isteyenler ayrılınsınlar biz bunu kimseye söylemekten asla çekinmeyelim. Biz onlara sarılmak istedikçe onlar daha ziyade ayrılmak isteyeceklerdir"<sup>88</sup> dahi demiştir.

İncelememizde görüyoruz ki yapılan çağrılar felsefi bir temele sahip değildir. Söylemler daha çok günün koşullarına uygun konulması gereken tavrı ortaya koymaktadır. Ancak Ağaoğlu'nun bu dönemden önce ve sonra sahip olduğu politik karakteri değerlendirdiğimizde birlik ve beraberliğe önem verdiğini görmekteyiz. Bu çağrılar daha çok ülkenin siyasal ve askeri çıkmazlarda bulunduğu sıralarda yoğunlaşmıştır. Ağaoğlu basın yolu ile dışarıya bu tür çağrılarda bulunmakla birlikte meclis içerisinde eleştirel bir tutum ortaya koyduğunu görmekteyiz<sup>89</sup>.

## 1.2. Belediye Teşkilâtı ve Adem-i Merkeziyet

Devletten meydana gelen kopmalar, teşkilât açısından farklı bir takım alternatiflerin de önerilmesine sebep olmuştur. Bu alternatiflerden bir tanesi de, bir vakitler "Prens Sabahattin" in öncülüğünü yaptığı adem-i merkeziyet düşüncesidir. Bu düşünce kurulan "Ahrar Fırkası" tarafından ısrarla savunulmuştur. Buna göre yerel yönetimler daha da kuvvetlendirilmeli Osmanlı ülkesindeki milli unsurlara eşitlik tanınmalıdır. Bu anlamda belediye yönetimlerinde merkezden uzak, yerel güçlerin ağırlıklı olduğu bir teşkilât önerilmiştir. Bu konu 1911 yılındaki İttihat ve Terakki Kongresi'nde tartışılmıştır. İttihat ve Terakki, Ahrar'ın bu yaklaşımını bölücülükle suçlamıştır<sup>90</sup>. Konu üzerine Ağaoğlu da "Tercüman-ı Hakikat" gazetesinde görüşlerini ifade etmiştir.

<sup>88</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Artık Yetişir," Tercüman-ı Hakikat (3 Ağustos 1912).

<sup>89</sup> Ağaoğlu'nun meclis içindeki tutum ve davranışlarını geniş bir şekilde dördüncü bölümde incelemiş bulunmaktayız.

<sup>90</sup> Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.1,(İkinci basım, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988), s.145.

Belediye teşkilatı demokratik açılımlar açısından iyi bir başlangıç noktasıdır. Aġaoġlu, konu üzerinde yorum yapmadan belediye teşkilatının Batı ülkelerinde nasıl şekillendirildiğini çeşitli yazılarında ortaya koymuştur. İngiltere’de adem-i merkeziyet usulü uygulanırken Fransa’da merkeziyet usulünün hakim olduğunu belirtmiştir. Buna göre İngiltere’de belediye ne kadar serbest ve müstakil ise Fransa’da da o kadar hükümete bağlıdır. İngiltere’de vilâyet teşkilâtı kendi kendine oluşurken Fransa’da plânlı bir şekilde gerçekleşmiştir<sup>91</sup>. Belediye idaresini batının temeli olarak görmüştür<sup>92</sup>.

Aġaoġlu, belediye teşkilâtı için hazırlanan nizamname ile eski nizamname arasında pek büyük bir fark olmadığını belirtmiştir. Ancak her şeye rağmen var olan adem-i merkeziyet korkusunun bazı açılımlara engel olduğunu düşünmüştür. Buna göre her şeyde adem-i merkeziyet korkusu görülürse meşrutiyetin esas olan sosyal teşkilatlanma boşa gidecektir<sup>93</sup>. Yine merkeziyetçi politikannın memuru etkin kıldığını ve bu usul ile çalışmaların daha yavaş işlediğini belirtmiştir<sup>94</sup>. Hazırlanan nizamname için Aġaoġlu düşüncelerini şöyle özetlemiştir, “Eski kanun yeni projeden daha vasi daha hürriyetverer, hukuk ve imtiyazat-ı belediyeye daha müsaid idi. Yeni projeye göre vali her şeydir. Heyet-i umumiye ise bir heyuladır. Bütün hukuk-ı imtiyazat valiye tahmil edilmiş bilâkis bütün vazife heyet-i umumiye yükletilmiştir”<sup>95</sup>.

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere Aġaoġlu adem-i merkeziyet usulünü devletin yararına görmektedir. Ancak son zamanlarda devlete karşı meydana gelen isyanlar Aġaoġlu’nun bu konuya olan yaklaşımının değişmesine sebep olmuştur. Zira iyi niyetle uygulanan adem-i merkeziyet şeklindeki yönetim halkın huzurunu sağlamıştır. Ancak adem-i merkeziyet anlayışının getirdiği özgürlükçü hava kişiler tarafından bölücü bir araç olarak da kullanılmıştır. Bu yüzden bu konuda daha hassas olunmalıdır. Adem-i merkeziyet de bir şarta bağlanmalıdır. Yoksa bu usûl de devletin bütünlüğünü bozar bir hal alabilir. Nitekim Arnavutluk’ta isyanlar meydana geldiğinde olayların sindirilmesi için bölgeye daha fazla adem-i merkeziyet usûlü önerilmiş Aġaoġlu, bunu reddetmiş ve düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir.

<sup>91</sup> Ahmet Aġaoġlu, “Belediye Teşkilâtı,” *Tevhid-i Efkâr* (2 Eylül 1911).

<sup>92</sup> Ahmet Aġaoġlu, “İdare-i Belediye,” *Tevhid-i Efkâr* (27 Ağustos 1911).

<sup>93</sup> Ahmet Aġaoġlu, “Teşkilât-ı Belediye,” *Tevhid-i Efkâr* (6 Eylül 1911).

<sup>94</sup> Ahmet Aġaoġlu, “Devre-i İhtilâliyenin Hitamı,” *Tevhid-i Efkâr* (20 Ağustos 1912).

<sup>95</sup> Ahmet Aġaoġlu, “Teşkilât-ı Belediye,” *Tevhid-i Efkâr* (9 Eylül 1911).

“Bazıları çare olarak adem-i merkeziyeti tavsiye ediyorlar. Hayır ne şekilde düşünlürse düşünülün çare ve ilaç ne merkezियette ne de adem-i merkezियettedir. Unutmayalım ki Arnavutluk'ta da iş adem-i merkezियetçilikten başladı. Mesele aralığa tefrika sokmaktır, heyecan sokmaktır. Sadık adama ihtiyaç var bu şekilde adem-i merkeziyette felâhınız temin edilmiş olur<sup>96</sup>”

Bununla birlikte uygulanmakta olan siyaseti de anlamakta güçlük çekmiştir. Bunu ise “Ne istibdadın istibdattır. Ne de hürriyet ve meşrutiyetin hürriyet ve meşrutiyettir. Hiçbir tabir ile tarif-i kâbil olmayan bayağı miskin bir şeydir. Bu hâl yalnız sana mahsustur ve şu hâldir ki seni öldürüyor”<sup>97</sup>.

Ağaoğlu'nun ülkenin çıkarı için “İttihat, ittifak ve uhuvvet” çağrılarında bulunduğunu bundan önceki başlık altında incelemiştik. Oysa aynı Ağaoğlu yine Adem-i Merkeziyeti savunmuş sonrasında ise bundan da vazgeçmiştir. Bu durumda Ağaoğlu'nun bir çelişkiler yumağında olduğunu düşünmek mümkündür. Anladığımız kadarıyla Ağaoğlu, “Adem-i merkeziyet”i birlikteliği bozan bir yönetim anlayışı olarak görmemektedir. Buna göre yerel yönetimlere tanınacak özgürlükler bölge insanını devlete daha da bağlayacaktır. İşte Ağaoğlu bu noktada bir yanılgıya düştüğünü kendisi de kabul etmiştir. Zira adem-i merkeziyetin, iyi niyetle uygulanması halinde olumlu sonuç vereceğine inanmış ancak kötü niyetle hayata geçirilmesi halinde bölücü bir niteliğe kavuşacağını belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nde uygulanış biçimi ile bölücü hareketlere imkan tanıdığına kanaat getirmiştir.

### 1.3. Diplomatik Gelişmeler Üzerine Fikirler ve Tepkiler

Ağaoğlu'na göre Osmanlı Devleti büyük bir bölünmüşlük içerisinde. Bu bölünmüşlük sadece Osmanlı Devleti için değil dışarıda Osmanlı Devleti'nden destek bekleyen halklar için de üzüntü vericidir. Bunun içindir ki biran evvel toparlanmak gereklidir. Yine dışarıda bu bölünmüşlük başka devletler tarafından da kullanılmıştır. Nitekim İngiltere'nin “Ey Müslümanlar, hilâfet erimiş bitmiş. Bugün yarın bir anarşi içinde mahvolmaya mahkum. Osmanlılar kendi kendilerini yiyorlar. Sizde kendi işinize

<sup>96</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Garp ve Türk,” Tercüman- Hakikat (1 Kanun-ı sani 1913).

bakınız ve buradan vazgeçiniz” şeklinde yaptığı propagandaya malzeme oluşturmakla Osmanlı halkını ve yönetimini suçlamıştır<sup>98</sup>.

Ağaoğlu bağımsızlığın sağlanması için devletin ıslahatlara ihtiyacı olduğunu düşünmüştür<sup>99</sup>. Ancak yapılmasını istediği ıslahatlarda kriter olarak Osmanlı vicdanının alınmasını istemiştir. Ağaoğlu her ne kadar ıslahatın zorunluluğunu ifade etmişse de burada daha çok dikkati çeken tam bağımsız devlet özlemidir.:

“Yapacağımız işlerde Avrupa’yı düşünmek, Avrupa’ya kendimizi beğendirmek illet ve belâsından kendimizi kurtarmalıyız. En evvel kendimizi düşünmeliyiz, bunları nazar-ı dikkate almalıyız. Yapacağımız işlerde Avrupa’nın ne diyeceğinden ziyade ne derece Osmanlı’nın menafisine tevafuk ve onları temin edeceklerini nazarınızda tutmalıyız. Bu zamana kadar yapılan ıslahatlardaki başarısızlığımızın nedenini soracak olursanız Avrupa’nın zihniyetimiz, ruhumuz, dimağımız üzerine olan hakimiyeti gösterilebilir<sup>100</sup>”.

Ağaoğlu bu sözleriyle Avrupa’ya karşı duyduğu tepkiyi de ifade etmektedir. Ne gariptir ki aynı Ağaoğlu, Malta’da hem ruhen hem de bedenen Batı Medeniyetine teslim olmuştur.

### 1.3.1. İran’ın İşgali Üzerine Düşünceleri

Ağaoğlu, her ne kadar İran, Osmanlı Devleti ve Çin’de meydana gelen inkılâplardan sonra Şark dünyasının uyandığını düşünse de daha sonra kendisi de bunun yanlış olduğunu anlamıştır<sup>101</sup>. Zira Doğu, her geçen gün bölünmüş, Batının sömürsü altına girmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti ise gerek Trablusgarp gerek Balkan Savaşları’nda ve gerekse I. Dünya Savaşı’nda bu sömürü plânlarının merkezinde yer almış her geçen gün küçülmüş, her geçen gün siyaseten yok olmuştur. Ağaoğlu ise bu sıkıntıları kaleme dökmenin ötesinde bir şey yapamamıştır.

Ağaoğlu’nun Azerbaycan’da yaşadığı zamanlarda da önem verdiği İran’ı takip ettiğini görmekteyiz. İran sahip olduğu konum ve Müslüman nüfusu itibarıyla dikkate

<sup>97</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Hak ve Adalet,” *Tevhid-i Efkâr* (10 Kanun-ı evvel 1912) ve bkz. Ahmet Ağaoğlu, “Adem-i Merkeziyet I-II-II-IV,” *Tercüman-ı Hakikat* (2-5 Eylül 1912).

<sup>98</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Nereye Gidiyoruz,” *Tevhid-i Efkâr* (8 Teşrin- sani 1911).

<sup>99</sup> Ahmet Ağaoğlu, “İstikbâl-I,” *Tercüman-ı Hakikat* (17 Eylül 1913).

<sup>100</sup> Ahmet Ağaoğlu, “İstikbâl-III,” *Tercüman-ı Hakikat* (22 Eylül 1913).

alınması gereken bir ülkedir. Ancak İran üzerinde oynanan kirli oyunlarla her geçen gün daha da kötü bir yola saplanmaktadır. İran'ın İngiltere ve Rusya tarafından işgal edilmesi ile birlikte Osmanlı Devleti daha da zor duruma düşmüştür. Ağaoğlu, bu durumda "Osmanlı Devleti kendi mülkiyet-i tamamıyesi ve istiklâlini nasıl muhafaza edecek" sorusunu sorma ihtiyacını hissetmiştir<sup>102</sup>. Ağaoğlu bu sorunun cevabını ararken bizler, ondaki İslâmi eğilimi daha rahat gözleyebilme imkânını elde ediyoruz. Buna göre İran'ın içinde bulunduğu bu şartlardan ders alınmalıdır. İslâm dünyası yok olmaktadır. Şayet ihtilaflarda, ayrılıklarda ısrar edilirse Osmanlı Devleti de yok olacaktır<sup>103</sup>. İran İslâm dünyasının önemli bir unsurudur ve içerisinde milyonlarca Müslüman barındırmaktadır. Müslümanlar arasındaki mezhep ayrılıkları bölünmeye sebep olmuş bu ise ancak düşmanları memnun etmiştir. O halde İslâm dünyası bölünmemeli ve İran konusunda daha duyarlı olmalıdır<sup>104</sup>.

### 1.3.2. Trablusgarp ve Balkan Savaşları Üzerine Düşünceleri<sup>105</sup>

İtalya sömürge yarışında adeta bir eşkıya politikası izleyerek gözlerini Osmanlı Devleti'nin topraklarına dikmiştir<sup>106</sup>. Rusya ise her ne koşul olursa olsun amaçlarına ulaşmak istemiş ve bu yolda Balkanlarda bulunan toplulukları Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmıştır<sup>107</sup>. Osmanlı Devleti ise bu çalkantıyı sabır ve metanet ile izlemiştir<sup>108</sup>. Ancak bu durum fiili çatışmalar ile sona ermiş zira konu Osmanlı Devleti için var olma noktasına gelmiştir. Savaş başladığı vakit Ağaoğlu her şeyi şöyle özetlemiştir, "Savaş başladı, herkesin ağzında din, vatan. İnsanlar hakkın müdafaası için ölecektir ve ölümden hayat ve vicdanı bulacaktır"<sup>109</sup>.

Balkan Savaşları sırasında bağımsızlığını ilân eden Arnavutluk, Ağaoğlu'nu hayal kırıklığına uğratmıştır. Duygularını ise "Biz bunların Arnavudluk için istiklâliyet

<sup>101</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Şark Uyanıyor," *Tevhid-i Efkâr* (4 Teşrin-i sani 1911).

<sup>102</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Alman-Fransız ve Alman-Rus İtilâfları," *Tevhid-i Efkâr* (23 Ağustos 1911).

<sup>103</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Zavallı İran," *Tevhid-i Efkâr* (4 Kanun-ı evvel 1911).

<sup>104</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Ya Ölclim Ya İstiklâl," *Tevhid-i Efkâr* (9 Kanun-ı evvel 1911). Ağaoğlu bu konuyu da içeren sekiz diziden oluşan bir makale daha yazmıştır. Bkz. Ahmet Ağaoğlu, "Alem-i İslâm: İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar Makalât," *Sırat-ı Müstakim*, C.4, S.103 (Temmuz 1328), s.426-427.

<sup>105</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahri Sakal, "Ağaoğlu Ahmet'in Trablusgarp, Balkan, ve I.Dünya Harpleri Esnasında Kaleme Aldığı "Birlik ve Beraberlik" Yazıları," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, X, S.3, (Kasım 1995), s.699-707. Bu araştırmayı inceleme imkânımız olmamıştır.

<sup>106</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Eşkıya Politikası," *Tevhid-i Efkâr*, (13 Eylül 1911).

<sup>107</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Rusya'nın Vaziyeti," *Tevhid-i Efkâr*, (15 Mayıs 1912).

<sup>108</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Sabır ve Metanet Aslel Harekâtımızdır," *Tevhid-i Efkâr*, (6 Mayıs 1912).

değil kabir hazırlamalarından korkuyoruz. Biz Arnavudluğa acıyoruz. İslâmiyet namına doğru çıkmamasını arzu ederiz. Ama tarih arzu üzerine cereyan etmiyor. Arnavudluk tehlikede<sup>110</sup>” şeklinde ifade etmiştir.

Osmanlı Devleti’ndeki karmaşa yabancı ülkelerin iştahını kabartmış ve devletin parçalanmasına yönelik olarak bir takım planların yapılmasına sebep olmuştur. Yabancı ülkelerin yürüttüğü politikayı Ağaoğlu şu şekilde anlatmaktadır, “Anadolu beynelmilel bir hale ifrağ edilmek isteniyor. Dikkat edelim Osmanlılık, Türklük şekil ve rengi değil beynelmilel şekli verilmeye çalışılacaktır. Tanzimat’ta olduğu gibi bir proje yürütülmeye çalışılacaktır”<sup>111</sup>. İçinde bulunulan bu ortamda her ne olursa olsun bağımsızlıktan taviz verilmeyeceğini daha önceleri Ağaoğlu şu şekilde ifade etmiştir, “Devlet-i Osmaniye müstakil bir devlettir. Kimsenin taht-ı himaye ve yahud teftişinde değildir. Devlet umur-ı dahiliyesi istediği şekil ve tarzda hareket eder. Çok hata yapılmış olabilir ama asla birilerinin himayesi altına girilemez”<sup>112</sup>.

### 1.3.3. I.Dünya Savaşı’na Hakkındaki Düşünceleri

I. Dünya Savaşı öncesinde beliren İtilâf ve İttifak şeklindeki bloklaşmaya Ağaoğlu dahil olunmasını istememektedir. Bunu da “Büyük devletlerin arasındaki münazaalara girişmek bize düşmez. Biz her tarafla iyi geçinmeye hiçbirini incitmemeyi menafiye-i Osmaniye’ye daha iyi buluyoruz. Türkler için Almanya da Fransa da diğer müsavi devletlerle aynı derecede dostturlar”<sup>113</sup>.

Ağaoğlu her ne kadar devletin izlemesi gereken dış politikayı bu şekilde uygun görse de Alman hayranlığı ve Türkçü özelliği aşikâr olan Enver Paşaya iltifat etmekten geri kalmamıştır. “O ne metanet, sabır, sebat, sebat, alim insanları idare etmekte o ne maharettir. Enver Paşa İslâmiyet’in, Osmanlılığın ve Türklüğün zinde bir hayat ve istikbâle malik olduğuna bir temsil-i mücessimdir. Türkiye’yi kurtarmayı azmetmiş olan genç Türklüğün mümessilidir”<sup>114</sup>.

<sup>109</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Yaşasın Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiyye,” *Tevhid-i Efkâr*, (7 Teşrin-i evvel 1912).

<sup>110</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Bir Fal-ı Meşum,” *Tercüman-ı Hakikat*, (13 Mart 1913).

<sup>111</sup> Ahmet Ağaoğlu, “İstikbâl-II,” *Tercüman-ı Hakikat*, (18 Eylül 1913).

<sup>112</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Esaret-i Ecnebiye,” *Tevhid-i Efkâr*, (10 Şubat 1912).

<sup>113</sup> Ahmet Ağaoğlu, “İttifak ve İtilâf Müselleesi,” *Tercüman-ı Hakikat*, (18 Nisan 1914).

<sup>114</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Enver Paşa,” *Tercüman-ı Hakikat*, (6 Kanun-ı sani 1914).

Enver Paşa için söylenen bu sözler her ne kadar savaştan 11 ay kadar önce ise de dikkat çeken savaşın çıktığı dönemlerde Ağaoğlu'nun Türklük üzerine yazdığı makalelerin sayısındaki artıştır. Bu anlamda üyesi bulunduğu İttihat ve Terakkinin politikalarını desteklediğini söylemek mümkündür. Özellikle Rusya'ya karşı izlenen politikanın tarih içerisinde belirleyici bir unsur olacağını belirtmiştir. Örneğin Türklüğün sembolü olan "Hilâl" ve Rusya'nın sembolü haline gelen "Kartal" üzerine makale yazmış ve iki devletin eskiden beri var olan ilişkilerini değerlendirmiştir. Ergenekon ve Bozkurt isimli makalede ise Edirne'nin düşman işgalinden kurtuluşu ve kapitülasyonların kaldırılması Türklüğün Ergenekon'dan çıkışına benzetilmiştir. Bu durumda Bozkurt olmak milleti sıkıntılarında arındıran İttihat ve Terakki Partisine düşmüştür. Kızıl Elma adlı makalesinde ise İslâm ve Türklüğün kendisini bulması için Avrupa'yı taklit etmenin gerekmediğini belirtmiştir<sup>115</sup>.

I. Dünya Savaşı sırasında Halifelik tarafından yapılan cihat çağrısına katılımın ne derece de gerçekleşeceğini Ağaoğlu da merak etmiştir. Ancak sonrasında ittihat anlayışının ülkede yeterince yerleşmediğini belirterek kimi kopmaların olabileceğini de ima etmiştir<sup>116</sup>. Cihad kavramının Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanların kopma isteklerini daha da arttırdığını gören Ağaoğlu bu kez cihadın kime karşı yapıldığını açıklamak ihtiyacını hissetmiştir, "Cihad Hıristiyanlığa karşı değil İslamiyet'i ezen bir kuvvete karşıdır. Gerek dahilde birçok Hıristiyan vatandaşlarımız gerek hariçte Hıristiyan dostlarımız vardır ki onlara karşı İslâm kalbinde muhabbet hissinden başka bir şey bulunamaz"<sup>117</sup>.

Ağaoğlu, yazdığı makalelerinde I. Dünya Savaşı sırasında ağırlıklı olarak dış politika üzerinde durmuştur. Bu makalelerden hareketle savaşın diplomasi tarihini tekrar yazmak mümkündür. Ancak makalelerin konularını sınıflandıracak olursak İngiltere, Rusya ve Osmanlı Devleti merkezli olduğunu söylemek mümkündür.

<sup>115</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Ergenekon," *Tercüman-ı Hakikat* (12 Eylül 1914) ; Ahmet Ağaoğlu, "Hilâl ve Kartal," *Tercüman-ı Hakikat* (2 Teşrin-i sani 1914) ve bkz. Ahmet Ağaoğlu, "Kızıl Elma," *Tercüman-ı Hakikat* (12 Teşrin-i sani 1914).

<sup>116</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Müçtehid-i Kiramın Fetvaları," *Tercüman-ı Hakikat* (11 Teşrin-i sani 1914) ve bkz. Ahmet Ağaoğlu, "Beyanname-i Cihad Münasebetiyle," *Tercüman-ı Hakikat* (27 Teşrin-i sani 1914)

<sup>117</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Cihad Kime Karşıdır," *Tercüman-ı Hakikat* (15 Teşrin-i sani 1914).

İngiltere'nin coğrafya olarak İslam topraklarının bir çoğunu ele geçirdiğini belirtmiş ve İslam dünyasının önünde önemli bir engel oluşturduğunu vurgulamıştır<sup>118</sup>.

Ağaoğlu, Rusya'da meydana gelen siyasi gelişmeleri yakın olarak takip etmiştir. Rusya'nun içinde bulunduğu sıkıntıyı Türkler için kurtuluş ümidi olarak görmüş ve bu duruma adete kutsallık kazandırmıştır<sup>119</sup>. Yine Çanakkale zaferinin Dünya basınında nasıl karşılandığını yazılarında aktarmıştır. Ayrıca buradaki başarının Rusya üzerine olan olumsuz etkilerini değerlendirmiştir<sup>120</sup>. Savaşın sonlarına doğru Rusya'da meydana gelen İhtilâli büyük bir sevinçle karşılamıştır. Ancak bu sonun iyi bir başlangıç olması için çok çalışmak gerektiğini düşünmüştür. İhtilâlin gerçekleşmesinde Rusya'nın iç kesimlerinde bulunan çok sayıda Müslüman Türk aydınının katkılarının yüksek olduğunu belirtmiştir<sup>121</sup>.

Amerika'nın savaşa dahil olmasının, kendisine altından kalkılması güç sorumluluklar yüklediğini ifade etmiştir. Rusya'da sakin olup, Rus olmayan milletler ciddi sıkıntılar ile karşılaşmış ve insanlık dışı uygulamalara tabi tutulmuşlardır. Diğer yandan İngiltere de benzeri uygulamaları ile Hindistan halkını kendisine esir etmiştir. Amerika ise para, erzak ve mühimmat yardımıyla savaşın devamını teşvik etmiştir. Amerika bu tavrıyla iki türlü sorumluluk altına girmiştir. Öncelikle gereksiz yere insan kanının akmasına neden olmasıdır. İkincisi ise Rusya ve İngiltere gibi zalim devletlerin esareti altında bulunan milletlerin felâketlerinin devamına sebep olmasıdır<sup>122</sup>.

I. Dünya Savaşı, İttihat Terakki ve Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlayan bir süreçtir. Savaş ardında milyonlarca esir ve ölü bırakırken savaştan en fazla zarar gören İslâm dünyası olmuştur. Ağaoğlu, bunu yazılarında ortaya koymaya çalışmış ve yiten bir imparatorluğun ardından yeni bir doğuşun hazırlanması için ruhen ve bedenen çalışmıştır. Ağaoğlu bu dönemde kaleme aldığı yazılarında: Osmanlı Devleti'nin çıkar çatışması yaşadığı devletleri eleştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin haklı olduğu konular

<sup>118</sup> Ahmet Ağaoğlu, "İngiltere'nin Hali Vaziyeti," *Tercüman-ı Hakikat* (6 Kanun-ı sani 1915); "Hindistan'da," *Tercüman-ı Hakikat* (10 Kanun-ı sani 1915) ve bkz. Ahmet Ağaoğlu, *İngiltere ve Hindistan*, (Birinci basım, İstanbul:Basımevi yok,1929).

<sup>119</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Türk'ün Bayramı," *Tercüman-ı Hakikat* (21 Kanun-ı evvel 1915).

<sup>120</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Çanakkale Muzafferiyeti ve Rusya," *Tercüman-ı Hakikat*, (12 Kanun-ı sani 1916)

<sup>121</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Rusya Müslümanları," *Tercüman-ı Hakikat* (15 Nisan 1917).

<sup>122</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Mazlum Milletlerin Feryadı," *Tercüman-ı Hakikat* (23 Mayıs 1916).

üzerinde durmuştur. Daha çok İngiltere aleyhinde yazıları kaleme aldığı görülmektedir. Bununla birlikte Ağaoglu Osmanlı Devleti ile müttefiki olan Almanya'yı da savunmuştur. Savaş halinde Ağaoglu'nun Osmanlı Devleti'nin müttefikini de savunmasını normal olarak karşılamak gereklidir<sup>123</sup>. Onun bu yöndeki yazıları kendisi hakkında Malta'da sürgün hayatı için düzenlenen dosyada "Alman beslemesi" şeklinde bir tabir kullanılmasına sebep olmuştur.

#### 1.4. İç Siyasette Meydana Gelen Olaylar ve Tepkiler

Ağaoglu'nun, yukarıda belirttiğimiz üzere, üzüntü duyduğu konuların başında ülkenin içinde bulunduğu istikrarsızlık ve insanlar arasındaki uzlaşmazlık gelmiştir. 1913 yılına kadar ülke çalkantılı bir siyaset içerisindeydi. Bu tarihten sonra zorla dahi olsa yanlışlarıyla birlikte ülkede bir istikrar havası hakim olmuştur. Zaten bu tarihten sonra da ülkenin başı savaştan pek kurtulmadığı için iç meseleler biraz daha arka plana itilmiştir. Buna bağlı olarak Ağaoglu'nun yazılarında da bu yönde grafik çizdiğini görebiliyoruz.

Ağaoglu yazdığı "Bir Memleket Nasıl Mahvolur" isimli makalesinde ülkenin içinde bulunduğu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

"Memleket evvelce cfrad-ı milletin kalbinden sıyrılmış bulunur. Ferd menfaatinin toplum menfaatinin önüne çıkıp ona tahakküm etmesi. Muhakeme dengesi insanlarda bozulur. İnsanlar olayı tahlil edemezler. Zorluk derecesini ölçme yeteneğinden yoksundurlar....İnsanları bağlayan bağlar çözülüyor. Cemiyet ruhu yerine ferdin ruhu kaim olur. Bütün parçalara firkalara bölünür. Bunlarda ferd ruhu da öne çıkıyor.<sup>124</sup>"

<sup>123</sup> Ağaoglu'nun Tercüman-ı Hakikat'te yer alan Almanya üzerine yazıları üzerine birkaç isim verebiliriz:: "Almanlar", 20 Ağustos 1914: "Almanya-Romanya," 11 Eylül 1914: "Alman Zeplinleri ve Beynelmîlel Hukuk," 23 Kanun-ı sani 1915: Almanya'nın Cevabı, 19 Şubat 1915: 5,10,13-16,23 Mayıs 1915'de Berlin üzerine yazılar yazmıştır:"Alman İmparatorunun Hitapnamesi," 3 Kanun-ı sani 1916: "Berlin Seyahatleri,"11 Şubat 1916: "Almanya'nın Yeni Manzarası,"12 Şubat 1916: "Almanya ve Biz,"24 Mart 1916: "Almanya ve Düşmanları," 11 Nisan 1916: "Amerika ve Almanya," 22 Nisan 1916: "Alman Heyeti Şehrimizde,"25 Nisan 1916: "Almanya ve Biz," 29 Nisan 1916: "Mebuslarımızın Almanya Ziyaretleri," 29 Mayıs 1916. Almanya hakkında bu tarihler arasında ve sonrasında başka yazılar da bulunmaktadır. Biz bunları örnek olması açısından yeterli görüyoruz.

<sup>124</sup> Ahmet Ağaoglu, "Bir Memleket Nasıl Mahvolur, *Sebilürreşad*, C.I-VIII, S.22-204 (Temmuz 1328), s.421-422.

Ağaoğlu'na göre ülke belirsizlikler içerisindeydi. Hükümet ise üzerine aldığı sorumluluğu yerine getirememektedir. İnkılâp her ne kadar devletin ruhunu baştan aşağı sarsmak ve mecrayı alışlagelen yoldan çıkarmak ise de devlette bu olmamıştır. Vilâyetler düzensizlik içerisindeydi. Hükümet haksızlıklar ve karanlık içerisinde yuvarlanıp gitmektedir. Ağaoğlu görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir: İnkılâbı yapanlara –“Bize” demektedir- bazen “Jakoben” denilmektedir. Oysa “Jakobenler” nereye gittiklerini biliyorlardı. Abdülhamit hâl edilmiş meclis açılmış diye iş bitmez. İnkılâp yapmış olan asla dinlenmemelidir. İnkılâbı yapanlar ruhtan çok kalbe alışmıştır<sup>125</sup>.

II. Abdülhamit dönemi despotizminin doğurduğu birçok sorun ülkenin üzerinde halâ etkisini sürdürmektedir. Ancak “ Abdülhamit'in yapmış olduğu en büyük hıyanet ve cinayetler arasında en gayri kabil af olanı memlekette sahib-i iktidar ve rical-i devlet yetişmesine meydan vermemiş olmasıdır”. Ağaoğlu'na göre: Ülkede sistemli bir şekilde kalkınma faaliyeti yürütülmemektedir. Hissiyatı bırakarak mantık ile hareket etmek gereklidir. Şahsiyat arkasında değil program arkasında koşulmalıdır<sup>126</sup>.

Ağaoğlu, mevcut bunalımlardan sorumlu olarak meclisi ve hükümeti görmüştür. Nitekim eleştirilerini yazılarında da belirtmiştir. Bunlardan bir tanesinde eğitim politikalarını değerlendirerek eğitimin ıslahını istemiştir. Ardından “Meclis-i kebirin görevi nedir” şeklinde bir soru yöneltmiştir<sup>127</sup>. Ancak meclisin 18 Ocak 1912 tarihinde feshedilmesiyle politikadaki boşluk daha da büyümüştür. Bu durumu ise “İttihat ve Terakkinin iş başından çekilmesi birçok ihtirasatın tevsiine ve teşeddüdüne gitmiş... Son altı ayda hiçbir şey icraat ve imar ve teşebbüs namına yapılmadı<sup>128</sup>” şeklinde açıklamıştır.

İttihat ve Terakkiye blok hareket olarak gerçekleşen “Hürriyet ve İtilâf Fırkası” hakkında Ağaoğlu çeşitli yorumlar getirmiştir. Bu muhalefet hareketini memleketin ihtiyacı olan birlik duygusunu sağlamaktan çok uzak olarak görmüştür. “Hürriyet ve İtilâf Fırkası”nı şu şekilde değerlendirmiştir:

<sup>125</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Program ve Fiiliyat,” *Tevhid- Efkâr* (12 Ağustos 1911).

<sup>126</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Şahıs Değil Program Lâzımdır,” *Tevhid-i Efkâr* (17 Ağustos 1911).

<sup>127</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Maarif Hakkında Bir Müsamaha” *Tevhid-i Efkâr* (9 Ağustos 1911).

“Onlar ya müfrit terakkici ya da müfrit muhafazakârdır ve Hürriyet ve İtilâf çatısı altında birleşmişlerdir. Hürriyet ve İtilâf gayri mütecanistir. Bir çok Rum ve Bulgar karışmıştır, onlar da iyi niyetli değildir. O halde Hürriyet ve İtilâf terakkici değildir. Müfrit muhafazakâr ve müfrit anasırdan ibarettir. Bu kadar muhalefet ve tezat kişiyi toplamak için program ne terakki ne de muhafazakârdır<sup>129</sup>”.

Ağaoğlu, “Hürriyet ve İtilâf Fırkası Beyannamesi”nde ki bazı maddeleri de eleştirmiştir. Beynamede 20 yaşında bulunanlara seçime katılma hakkı tanınmıştır. Buna karşın memurin ve askeri zabıtana seçime katılma hakkı verilmemiştir. Bu durumda bir terslik olduğunu düşünmüştür. Bir tarafta okul hayatı devam edene dahi seçime katılma hakkı vererek seçimi çok geniş bir tabana yayarken diğer tarafta önemli bir kitle seçimden mahrum edilmiştir. Bir diğer eleştirisi ise firkanın adem-i merkezîyet konusundaki tutarsızlığıdır. Buna göre: “Fırka, Osmanlının vahdet-i millîyesine hâlel gelmemek kaydıyla farklı edyan ve akvam-ı saireye çeşitli haklar vermiştir. Ancak bu nasıl sağlanacaktır. Akvam-ı saireden yığılma olmaktadır. Bir taraftan onlar için adem-i merkezîyet savunuluyor diğer tarafta ise Memalik-i Osmaniye'nin umumiyetle terakkiyatı, ilmiyesi ve iktisadiyesine aid mevad-ı mühimme kezalik hükümet-i merkeziye elinde bulunacaktır”. Burada bir çelişki vardır bir taraftan kontrol yetkisi alınıyor diğer taraftan veriliyor<sup>130</sup>.

Ağaoğlu beliren bu hareket karşısında düşüncelerini “Bi taraf olmak mümkün değildir. Bi taraf olmak için bi his olmak gereklidir” şeklinde duygularını özetlemiştir.

Ağaoğlu, siyasi gelişmeleri yakından takip etmiş sorunların çözüm yeri olarak meclisi görmüştür. Buna göre “Doğru ve tariki ekseriyetçe kabul edilecek program mecliste çıkarılmalıdır. Kabine programın mecliste okunduğu ve meclisin itimadını kazandığı gün memleket asayiş ve huzurunu bulur<sup>131</sup>”. Ağaoğlu meclisi sorunların çözüm yeri olarak görmesine karşın II. Devre Osmanlı mebusan meclisi kısa bir süre

<sup>128</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Vaziyet-i Katiyye ve İcraat Bekliyoruz,” *Tevhid-i Efkâr* (21 Şubat 1912).

<sup>129</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Beyannamesi Münasebetiyle-I,” *Tevhid-i Efkâr* (6 Mart 1912).

<sup>130</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Beyannamesi Münasebetiyle-II,” *Tevhid-i Efkâr* (9 Mart 1912).

<sup>131</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Kabine ve Meclis,” *Tercüman-ı Hakikat* (27 Temmuz 1912).

sonra, 4 Ağustosta kapanmıştır. Ağaoğlu o günün ertesinde devletin bu nedenle daha büyük bir felakete sürüklenmekte olduğunu söylemiştir:

“Düşman kapılara dayanmış can, namus tehlikede. Meclisin feshi kimsiyi ikna etmeyecektir. Memlekette sakin anasır ve akvamın izzet-i nefsi milletlerini cerihadar etmekle beraber Arnavutluk'ta bile sakin olan ve lâkin isyana iştirak etmeyen elyevm meclis-i mebusanda birçok murahhasları bulunan ahaliyi gayr-i memnun, ordunun da bir kısmını nahış edecektir. Meclisin kapatılması gayr-i kabil kabul olunacaktır. Bu münasebetle hiç olmazsa memleketin bir kısmı ile kalmakta olan iğtişaat-ı gavail<sup>132</sup> memleketin diğer aksamına da sirayet eder. Maazallah devlet müthiş bir anarşi içinde boğulup kalır<sup>133</sup>”.

“Gazi Ahmet Muhtar Paşa” hükümetinin iktidarda bulunduğu sırada Ağaoğlu, “Kabine tarafsız kalsın . Fırkalara hoş görünmek için icraata bulunmamak gereklidir. Bu, umum milletin ve hükümdarın arzusudur. Bu arzuya karşı çıkan rical-i devlet kim olursa olsun elbette ki muvaffak olamaz”<sup>134</sup> şeklinde çağrıda bulunarak partizanlığın kaldırılmasını bir kez daha dile getirmiştir. Artık devlet yapıcı olmayan, hedefi sadece yıpratmak ve yok etmek üzerine kurulmuş olan politikalarından, muhalefetten son derece zarar görmüştür. Devletin birliğe ihtiyacı vardır ve bu şartlarda bunu ancak tarafsız bir kabine, partiler üzerinde izleyeceği siyasetle, sağlamaya çalışmalıdır.

İttihat ve Terakki, Bab-ı Ali Baskını ile yönetimi ele geçirdikten sonra ülke siyasetindeki kaynaşma durulmuş ve kontrol bu partinin eline geçmiştir. Bu davranışın siyasal özgürlükler ve demokrasi açısından savunulamayacağı muhakkaktır. Ancak olağan üstü bir durum söz konusudur. Siyasi tikanıklıklar ülkenin kangren haline gelen sorunların çözümünün önünde en büyük engeldir. Bu tikanıklığın aşılmasında ana nokta birlikteliğin ve istikrarın sağlanmasıdır. Bu anlamda her şeye rağmen yapılan baskın birlikteliğin sağlanmasında bir aşama olarak görülmüştür. Nitekim o dönemin atmosferini Ağaoğlu şu şekilde tasvir etmektedir:

“Artık eski ihtilâf ve inifraklardan eser bile kalmamıştır. İslâmiyet'in emrettiği ittihad oluşuyor. Uhuvvet var oluyor. Kimse artık kendisini, heyet-i umumiyyeyi İslâmiyet'ten ayırarak şahsını düşünmüyor. Herkes tehlikenin umumi olduğunu anladı. Cümlelerin namusu tehlike altındadır. Herkes muazzam vatanın din-i

<sup>132</sup> “İğtişaat-ı gavail” karışık musibetler, felaketler, belalar vb... anlamına gelmektedir.

<sup>133</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Vur Fakat Dinle,” *Tercüman-ı Hakikat* (5 Ağustos 1912).

<sup>134</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Şimdi Ne İstiyorlar,” *Tercüman-ı Hakikat* (22 Ağustos 1912).

mübünin imdadına koşuyor. Cenab-ı hak bizi uhuvved şu ittihad ve ittifak yolunda ber devam ve hilâfet-i muazzama-i İslâmiyenin şeref ve namusu ve mevcudiyeti peygamber hürmetine muhafaza buyursun”<sup>135</sup>.

III. Devre Meclis-i Mebusanı açılmadan önce seçim yasasında yapılacak düzenlemeler Ağaoğlu’nu rahatsız etmiştir. Çünkü bu düzenleme insanları birlik duygusundan daha da uzaklaştıracaktır. Mevcut yasaya göre her mebusan, Osmanlı milletinin mebusanıdır. Şayet mebus, usul-ı nisbiyenin gereği olarak mensup bulunduğu kavmiyeti temsil edecek olursa bu özellik kaybolacaktır. Mebus yalnız kendilerini seçmiş olan kavmin temsilcisi olacaktır. Doğal olarak mebusanın sahip olduğu kıymet de kavmin çokluğuna göre şekillenecektir. Ağaoğlu durumu bir çıkmaz olarak görmüştür:

“Muhâlif-i cins ve lisan ve edyanın malik bir ahali ile sakin bir memlekette her kavmin adedi nüfusuna nispeten meclis-i umumide vekiller ile temsiline nispi temsil denilir. İntihap kavmiyet esasına göre icra edilecektir. Yani Kürd, Arap, Ermeni, Türk vesaire herkes kendi vekillerini seçecektir. Her anasır kendi müntehib-i sanisini seçecek ve onlarda İstanbul’da seçime katılacaktır. Vilâyetteki akvam ayrı ayrı ve kendilerine mahsus müntehib-i sanileri intihap ederler. Burada bazı akvamın helâkı, intihaptan fiilen mahrum kalma ihtimali vardır. Bu sistemi Rusya, Kafkasya’da uyguluyor. Yedi milyon müslüman ancak iki mebus çıkarıyor.... Biz bunu yapmak istemeyiz. Rusya yalnız kendi kuvvetini kazanmak istiyor. Bizde nüfus sayılırken kavim değil din esas alındı. Nahiyede farklı anasır var. Bu usulü tatbik etmeden evvel pek çok düşünmek aleyhinde olan biten mülâhazaları incelemek gereklidir”<sup>136</sup>.

Ağaoğlu, ülkede huzurun sağlanmasında hükümetlerin dışında toplumdaki değişik öğelerin sergileyeceği tavırların da etkili olduğunu belirtmiştir. Buna göre , Ermeniler, tutumlarıyla İttihat ve Terakkiyi meclis içerisinde zor durumda bırakmakta İslâm vatandaşlarına karşı mahcup etmektedir. Oysa Ermeniler İslâm anasıyla birlikte yaşamaya mahkumdur. Böyle ahenktar olmak koşuluyla Türk, Arap, Ermeni, Rum, Kürt hep bu devletin ve bu memleketin evlâtlarıdır. Bunlar ile hükümet arasında ya da kendi aralarında meydana gelen herhangi bir mesele veyahut münakaşa hiçbir zaman aile şekil ve mahiyetine zarar vermemelidir<sup>137</sup>.

<sup>135</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Namus Yaşamaktır,” *Tercüman-ı Hakikat* (4 Şubat 1913).

<sup>136</sup> Ahmet Ağaoğlu, “İntihabata Dair,” *Tercüman-ı Hakikat* (20 Teşrin-i evvel 1913).

<sup>137</sup> Ahmet Ağaoğlu, “İntihabat Etrafında,” *Tercüman-ı Hakikat* (7 Şubat 1914).

Ağaoğlu bu ifadeleriyle kırıcı olmamaya özen göstermiştir. Ancak etnik gruplardaki aykırı davranışlar, Ağaoğlu'nu daha radikal çıkışlarda bulunmak zorunda bırakmıştır. Hükümetin İzmir'de "İslâm Bankası" açılması için aldığı karar mecliste onaylanmış ancak ayanlardan Yorgakidis Efendi buna karşı çıkmıştır. Yorgakidis, Ziraat Bankası'nın içeriği şüpheli olan girişimlere yardım etmemesi gerektiğini belirterek ilgili kağıdı meclisten çıkan irade olarak değil de sıradan bir kâğıt gibi görerek "Bu kâğıt der<sup>138</sup> değil fırlatılıp atılır" demiştir. Ağaoğlu, meclis iradesini fırlatıp atmaya layık görenlere "Bugün artık bu memlekette kendisini bilir yolunu bulmuş bir İslâm ve Türk vicdan-ı millisi mevcuttur ki herkes onunla ölçüşmek onu nazar-ı dikkate almak zorundadır<sup>139</sup>" şeklinde sert bir cevap vermiştir.

Savaşın getirdiği değişimlere paralel olarak Ağaoğlu'nun fikirlerinde Türkçülük düşüncesi daha da öne çıkmıştır. Bunda I. Dünya Savaşı'nın getirdiği umulmadık siyasi sürprizlerin de etkisi yüksek olmuştur. Bu dönemde Ağaoğlu'nun da ülke siyasetinin içeriği de dışarıdaki gelişmelere, I. Dünya Savaşına odaklanmıştır. Savaşın beraberinde getirdiği ağır yenilgi ülke içerisinde yeni arayışların da doğmasına sebep olmuştur. Bu sırada Rusya'da ki Müslümanlardan meydana gelen orduya destek için İstanbul'dan "Kafkas İslâm Ordusu" oluşturulmasına dair karar çıkmıştır. Bu orduya danışman olarak ise Azerbaycan'a hiç de yabancı olmayan Ahmet Ağaoğlu atanmıştır. Burada Ağaoğlu'nun danışmanlığını yaptığı Kafkas İslâm Ordusu, Azeri gönüllüleri ile Azerbaycan'ı Ruslardan kurtarmak için çalışmıştır. Bu konuda başarı sağlanmışsa da savaştan Osmanlı Devleti'nin yenik çıkması ordunun ve Ağaoğlu'nun geriye çekilmesine sebep olmuştur. Ağaoğlu, Azerbaycan'ın çıkarlarını Paris Barış Konferansı'nda savunmak için harekete geçmiş ise de İstanbul'da tutuklanıp Malta'ya sürülmesi bu amacına engel olmuştur<sup>140</sup>.

Ağaoğlu, ülkede cemiyet ruhunun yok olmaya yüz tutup ferdi ruhun egemen olmaya başladığını belirtmiştir. İnkılâbı yapanların üzerinde bir hantallık olduğunu düşünmüş ve daha fazla çalışılması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre inkılabın yaşaması için o heyecanı yaşamak ve o ruhu sürekli olarak hissetmek gereklidir. İnkılabı yapan

<sup>138</sup> "-der" birleştiği kelimeyi sıfatlaştırarak "Yırtan, bozan" anlamı verir. Buradan birleştirici olmayan anlamını çıkartmaktayız.

<sup>139</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Meclis-i Ayanda Bir Münasebetsizlik," *Tercüman-ı Hakikat* (15 Temmuz 1914).

kişilerin İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşmesiyle ihtiras ve şiddet de artmıştır. Bununla birlikte meclisin feshiyle sıkıntılar daha da artmıştır. Ağaoğlu, İttihat ve Terakki'nin mutlak iktidarı ele geçirmesinden memnun olmuştur. Siyasal özgürlük ve katılım açısından onaylanmayacak bu hareket Ağaoğlu'na göre istikrarın sağlanması açısından gerekli ve önemlidir.

## 2. Milli Mücadele ve Sonrasında Ağaoğlu

Ağaoğlu, Milli Mücadele'nin önemli bir döneminde Malta'da sürgün hayatı yaşamıştır. Sürgünden Türkiye'ye döndüğünde tarih 28 Mayıs 1921'dir. Yani "Eskişehir-Kütahya Muharebeleri"nin hemen öncesidir. Bu tarihten sonra Ağaoğlu Milli Mücadele yolunda çalışmaya başlamıştır. Ağaoğlu, bu dönemde Anadolu insanının büyük bir fedakârlık ile vatani ve bağımsızlığı için savaşmasından memnuniyetle söz etmiştir. Ancak Anadolu halkı cehalet içerisindedir ve aydın kişilerden yardım istemektedir. Oysaki halkın dertlerinden anlamayan, sıkıntılarına çözüm üretmeyen ve hayat tarzlarından dolayı onları dışlayan aydın zümre çözüm değil sorun yaratmaktadır. İşte bu nedendir ki Ağaoğlu, aydın tabakayı halkla birlikte cepheye davet etmiştir<sup>141</sup>. Ağaoğlu'nun bu çağrısına uyulduğunu pek söylemek mümkün değildir. Aydın zümre içerisinde kabul edebilecek olan ancak kendilerinden başka hiçbir yeri aydınlatmayan İstanbul ileri gelenleri çareyi mücadele etmekte değil teslim olmakta görüyordu<sup>142</sup>. İstanbul her ne kadar bu konuda duyarsız ise de bağımsızlık için mücadele etmekten başka çare olmadığını düşünen kişiler Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde birleşerek Anadolu'da bu işi yürütüyorlardı.

Bu harekete kendisi de öncülük ederek Temmuz ve Kasım 1921 aralığında "İrşad Heyeti"nde görev yapmış ve halkı aydınlatma misyonunu üstlenmiştir. Ağaoğlu'na, bu görevin verilmesinde dönemin Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi (Tanrıöver) etkili olmuştur. Ağaoğlu daha sonraları bu görevinde gösterdiği başarı ile

<sup>140</sup> Sakal, A.g.e., s.28 vd. .

<sup>141</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Münevverler Cepheye," *Vakit* (10 Ağustos 1921). Aktaran Mehmet Kaplan ve diğerleri, *Devrin Kalemleriyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemâl*, C.1, (Birinci basım, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), s.403 vd. .

<sup>142</sup> Düşünce ayrılıkları için bkz. İhsan Güneş, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı*, (Birinci Basım, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi basımevi, 1985), s.37, 75 vd. .

Mustafa Kemâl Paşa'nın da takdirini kazanmıştır. Bunun da sonucu olarak Ağaoğlu, 29 Kasım 1921 tarihinde "Matbuat Umum Müdürlüğü"ne atanmıştır<sup>143</sup>. Ağaoğlu bu göreviyle birlikte "Hakimiyet-i Milliye"nin yazarlığını da yürütmüştür.

## 2.1 Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü<sup>144</sup>

Uygulanan siyasette kamuoyunun desteğini alabilmek, Anadolu'nun bağımsızlık diye haykıran sesini kitlelere duyurabilmek için basın vazgeçilmez bir araçtır. Ağaoğlu'nun bu alandaki çalışmalarını TBMM.'nin "Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiye Bütçesi" görüşmelerinden öğrenmekteyiz. Müdürlük görevini üstlenen Ağaoğlu da görüşmelere çağırılmıştır, burada matbuata ve müdürlüğüne ilişkin düşüncelerini ortaya koymuştur.

Ağaoğlu'na göre, müdüriyetin amacı, milli çıkarlara hizmet eden matbuatın olgunlaşmasını sağlamak ve propaganda şebeke ağlarını kurmaktır. Yine dışarıda milletin sıfatlarını, özelliklerini tanıtmalı içeride ilmi ve edebi cereyanları kuvvetlendirmelidir. Müdüriyet, çalışmalarıyla ülke içerisinde fikir hayatını canlı tutmalı ve bu yöndeki çalışmaları pekiştirmelidir. Dışarıda millet aleyhine yapılan propagandalara karşılık vermelidir. Yapılması gerekli bu görevlere karşılık Ağaoğlu, yapmakla mükellef olduğu işlerin %10'unu hiçbir zaman yapamadığını belirtmiş bunun nedenini ise teşkilâtteki eksikliklere bağlamıştır<sup>145</sup>.

Türkiye matbuatı sonuna kadar görevine sadık kalmış ve Milli Mücadele'nin hedefleri doğrultusunda çalışmıştır. Milletin sahip olduğu çeşitli eğilimlere göre yayım hayatı da şekillendirilmiştir. Müdüriyet çıkarılan gazetelerin eleştirmenlerini de tarafsız olarak kontrol etmiştir. Misak-ı Milli için, meclisin ve milletin çıkarları için çalışılmıştır. Ayrıca İngilizlerin İstanbul'daki çabaları matbuatın gayretleriyle sonuçsuz bırakılmıştır. Türkiye sahip olduğu etnik yapı ve jeopolitik konum nedenleriyle sürekli saldırılar ile karşı karşıya kalmıştır. Tarihte üstlenilen misyon ülkeyi, İslâm medeniyetinin rehberi olma konumuna getirirken, ülkeye beraberinde önemli

<sup>143</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Ne İdik Ne Olduk?" Hayat Mecmuası, Hızr.: Tezer Taşkıran, S.10, (1970), s. 20.

<sup>144</sup> Bkz. Nurettin Güz, Türkiye'de Basın İktidar İlişkileri (1920-1927), (Birinci basım, Ankara: Gazi Üniversitesi Basın Yüksek Okulu Yayınları, 1991), s. 59-65.

sorumluluklar da vermiştir. Bu sorumluluklar nedeniyle matbuat silahı kullanılmak zorundadır<sup>146</sup>.

Ağaoğlu, yeni görevi nedeniyle yaklaşık beş ay süren İrşat Heyeti'ndeki görevini bırakarak Ankara'ya gelmiştir (29 Kasım 1921). Müdüriyet kısa bir süre içinde aktif çalışmalarda da bulunmuştur. Dört aydır tadil edilmiş olan "Sebilürreşad"ı çıkarmaya başlamıştır. Bu dergi üç yüz tanesini müdürlüğe vermeyi kabul etmiş ve bunların dağıtımını müdüriyet üstlenmiştir. "Köy Hocası" tekrar çıkartılmaya başlanmıştır. Ayrıca Anadolu'da altı dergi, on bir gazete Ankara'da ise "Felsefe", "İlim", "Fen", "Ziraat", "Anavatan" dergileri yayım hayatına girmiştir<sup>147</sup>. Hakimiyet-i Milliye ile kontrat yapılarak, beş yüz nüshasının müdürlüğe verilmesi şartıyla, hükümetin resmi haberlerini yazma görevi bu gazeteye verilmiştir<sup>148</sup>.

Hakimiyet-i Milliye gazetesi halkın haklarını savunmayı kendisine meslek edinen bir gazetedir. Gazete "İrade-i Milliye"den sonra çıkmaya başlamış ve Milli Mücadele'nin uzun soluklu nefesi ve sesi olmuştur. Örgütleyici bir görev üstlenen bu gazete Mustafa Kemâl Paşa'nın da düşüncelerini yazıya döktüğü bir yayım organı olmuştur. Mustafa Kemâl'in kontrolü altında çıkan gazete adım adım yeni Türkiye'nin gitmesi gereken yolu da, haberleri ve düşünceleriyle çizmeye başlamıştır<sup>149</sup>. Bu anlamda Ağaoğlu da gazetede "İrşad Heyeti"ndeki görevini devam ettirmiştir. Zira yazıları ile Türkiye'nin en bunalımlı günlerinde çözümler üretmiş ve halkı aydınlatmaya çalışmıştır.

Ağaoğlu'nun "Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü" sırasında takınmış olduğu bir tavır onun konumunun Meclis içerisinde de tartışılmasına sebep olmuştur. Buna göre "Rus Dış İşleri Bakanı Karahan", TBMM.'ne bir kutlama mesajı çekmiştir. Rus elçisi "S.İ. Aralov", Türkiye hükümetine teslim etmekle görevli olduğu evrakı, siyasi hiyerarşiye uymayarak Ağaoğlu'na vermiştir. Ağaoğlu ise bürokrat kimliğinden

<sup>145</sup> TBMM. Zb. C., D.1, İç.3, C.22, s.599.

<sup>146</sup> Aynı, s.602 vd. .

<sup>147</sup> Aynı, s.600.

<sup>148</sup> TBMM. Zb. C., D.1, İç. 3, C.23, s.66.

<sup>149</sup> Ömer Sami Coşar, Milli Mücadelede Basın, (Birinci basım, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayını, 1964), s.121 vd. .

çok gazeteci kimliğiyle hareket ederek bu yazıyı milletvekillerine sunmadan önce Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'nde baskıya vermiştir. Mesajı gazeteden öğrenen milletvekilleri bu duruma içerleyerek Aġaoġlu'na baskı yapmışlardır. Öyle ki Aralov'a göre bu baskı, Mustafa Kemal Paşa'nın desteġi olmasaydı Aġaoġlu'nun görevden alınmasına sebep olacaktı<sup>150</sup>.

Aġaoġlu 11 Ağustos 1923 tarihinde İsmet Paşa (İnönü) tarafından görevden alınmış ve yerine Zekeriya Sertel getirilmiştir.

## 2.2. Aġaoġlu'na Göre Milli Mücadelenin Niteliġi

1922 yılı Türkiye'nin hayatında bir dönüm noktasının başlangıcıdır. Zira tüm vatandaşların üzerinde hemfikir olduġu kurtuluş savaşı başarıyla sonuçlanmıştır. Kavga meydanlardan masalara taşınmıştır. İzlenilecek diplomasi ile Türkiye tam bağımsız bir devlet olma yolunda hızla ilerleyecektir. Ancak asıl sorun zaferle biten kurtuluş savaşında devlet teşkilâtının nasıl bir yapıya bürüneceğidir. Savaş sırasında gösterilen birliktelik sonrasına da taşınabilecek midir ? İşte bu tür kaygıların yaşandığı dönemde Aġaoġlu 14 halkadan oluşan bir yazı dizisi hazırlamıştır. "İhtilâl mi İnkilap mı" başlığını taşıyan bu dizi 10 Mayıs 1922 ve 15 Ağustos 1922 tarihleri arasında Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'nde yayımlanmıştır<sup>151</sup>.

Buna göre, vatani kurtarmak ve milli varlığın ve milli bağımsızlığın sağlanması konusunda herkes müttefikdir. Ancak sonrası hakkında belirsizlik vardır. Devlete nasıl bir yön verilecektir? Millet nasıl sevk olunacaktır ? İleriye mi yoksa geriye mi gidilecektir ? Bu sorular beyinleri kurcalamakta ve manevi rahatsızlık vermektedir<sup>152</sup>. Bu soruların cevabını bulmak için Aġaoġlu mevcut yönetimin yapısal özelliklerini ortaya koymaya çalışmıştır.

<sup>150</sup> S.İ.Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, (İkinci basım, İstanbul: Birey ve Toplum Yayınları, 1095), s.17 vd. .

<sup>151</sup> Bu makaleler 1942 yılında kitap haline getirilerek yayımlanmıştır. Bkz. Ahmet Aġaoġlu, *İhtilâl mi İnkilâp mi*, (Birinci basım, Ankara: Alâeddin Kural Basımevi, 1942). Bizler bu kitaptan faydalanmakla birlikte dipnot olarak gazeteyi göstereceğiz. Bundaki amacımız yazıların hangi tarihlerde gazetede yayımlandığını araştırmamızda göstermektir.

<sup>152</sup> Ahmet Aġaoġlu, "İhtilâl mi İnkilâp mi," *Hakimiyet-i Milliye* (10 mayıs 1922).

Ahlâk ve hukukun gereği kamu vicdanının hakim olmasıdır. Kamu vicdanının onayladığı her şey ahlâki ve hukukidir. Ayıpladığı şeyler ise ahlâka ve hukuka aykırıdır. Buna bağlı olarak hakimiyetin ve hükümetin tek kaynağı cemaattir, cemaatin kamu vicdanıdır<sup>153</sup>. İslâmiyet açısından da hükümetin esası İcma-yı ümmet ve usulü de milli hakimiyet ile kontrol etmektir. Fransız İhtilâlinde de benzer özellikler vardır.

Ankara hükümeti ise hiçbir kuvvet ve zorlamanın etkisi altında kalmadan nefisini ve şerefini korumak endişesiyle hareket eden milletin rızasıyla kurulmuş bir hükümettir. Dolayısıyla köken itibarıyla Ankara hükümeti kadar dünya üzerinde meşru bir hükümet yoktur<sup>154</sup>. Peki bu hükümetin yaptığı İhtilâl mi İnkılap mı?

Ne ihtilâl ne de inkılâptır. İkisini de kaplayan daha geniş ve daha derin bir olaydır. İhtilâl geçici olur. Aniden başlar ve söner. Sınırlı bir amacı vardır. Ya başarılı ya da başarısız olur. Hükümetin yapmak istediği yalnız işgali sona erdirmek, baskıyı kaldırmak değildir. Daha geniş amaçları vardır. Aynı şey İnkılap için de geçerlidir. O halde yapılan nedir?, Yapılan “Milletin de gayet doğru olarak takip ettiği veçhile, harekât-ı milliyedir. Öyle bir harekât-ı milliyeye ki, hem ihtilâli hem de inkılâbı şamil ve aynı zamanda da bunların her ikisinin fevkinde, her ikisinden daha şümüllü daha derin ve daha vasidir”.

Bu hareket de tüm büyük hareketler gibi başlangıçta şuursuzdu. Ancak geliştikçe hareket bilinç kazanmıştır. Milli hareket, ne bir düşüncenin ne bir felsefe cereyanının ne de bir siyasi ve sosyal eğilimin ürünüdür. Milletın kalbinde oluşan milli tepkinin, Türk münevver zümresinin kalbi ve düşünceleri ile birleşmesiyle oluşmuştur. Zamanla bu manevi hareket maddileşmiş münevver zümrenin ellerinde kimliğini bulmuştur<sup>155</sup>.

Bu dönemde İstanbul yönetimi ise halka rehber olmak misyonunu yerine getirememiştir. Bunda imparatorluğun içindeki muhalif kuvvetlerin etkisi yüksektir. Milli Mücadele Dönemi'nde iki kuvvet bulunmaktadır. Bu kuvvetlerden birisi devletçi,

<sup>153</sup> Ahmet Ağaoğlu, “İhtilâl mi İnkılap mı,” *Hakimiyet-i Milliye* (11 Mayıs 1922).

<sup>154</sup> Ahmet Ağaoğlu, “İhtilâl mi İnkılap mı,” *Hakimiyet-i Milliye* (12 Mayıs 1922).

<sup>155</sup> Ahmet Ağaoğlu, “İhtilâl mi İnkılap mı,” *Hakimiyet-i Milliye* (19 Mayıs 1922).

hükümetçi, yapıcı bir kuvvettir ki Türk'ten yani Anadolu'dan ibarettir . Diğer kuvvet ise yıkıcı, bozucu bir ruhtur. Bu ruh ne Türk ne de İslâm ruhudur. İflâs etmiş olan bu ruhun içeriğini tayin etmek mümkün değildir<sup>156</sup>. Milli hareket sırasında eski Osmanlı'nın iki önemli dayanağı yıkılmıştır. Bunun nedeni milletle arasındaki derin bağların, ahlâki, hissi, ve maddi dayanışmanın yıkılmış olmasıdır.

Milli mücadele sırasında Anadolu halkı kendisini kahramanca ortaya koymuş dayanışma içerisinde başarıya ulaşmıştır. Halk kutsal kabul ettiği din, millet, hilâfet, gelenek gibi değerlere sıkı bir şekilde bağlanmış ve onlar için savaşmıştır. Babiâli ve saray ise bu kutsal değerlere asla ilgi göstermemiştir. Bilâkis İngilizler ile birleşerek Müslümanları kurtarmaya yönelik girişimleri de engellemeye çalışmıştır. İstanbul yönetiminin kayıtsız kaldığı değerlere karşılık Anadolu halkı canını ortaya koymuştur. Bunları bir şeref olarak kabul etmiştir<sup>157</sup>.

### 2.3. Saltanat, Hilâfet ve Milli Hakimiyet Ekseninde Aġaoġlu

Saltanat ve Hilâfet makamları ifade ettikleri anlam itibariyle Osmanlı Devleti ile bütünleşmişti. Saltanatlık, sadece Osmanlı Devleti'nin değil tüm Ortaçağ Devletleri'nin veraset sistemini oluşturmaktaydı. Bu veraset anlayışı şüphesiz ki 20. yy.'ın yönetim anlayışına göre ilkeldir. Saltanatçı düşünce kayıtsız ve şartsız teslimiyettir. Gücünü halktan almayan bir aile toplumun kaderine hükmetme yetkisini kendisinde toplamıştır. Bunu yaparken de yönetme yetkisini çoğunlukla ilahi bir temele dayandırmıştır. Halifelik makamı ise Hz. Muhammet'in ölümünden sonra ortaya çıkmıştır<sup>158</sup>. Hz. Muhammet'in ölümünden sonra yerine devletin ve dinin başı olarak geçen kişilere Halife denilmiştir. Halifeler Dört halife devrinde (Hz.Ebu Bekir, Hz.Ömer, Hz.Osman, Hz.Ali) başa seçim yolu geçmiştir (630-661) . Emeviler Devleti'nde Muaviye zamanında ise Halifelik makamı saltanat haline dönüşmüştür (661). Emevilerden sonra İslam Devleti'nin iktidarını ele geçiren Abbasiler olmuştur. Bu dönemde Halifelik makamı siyasi ve askeri olarak Gazneliler ve Büyük Selçuklu Devleti'nden destek görmüştür. Moġol istilasından sonra Abbasi Devleti yıkılmıştır. Halife ise Memluk

<sup>156</sup> Ahmet Aġaoġlu, "İhtilâl mi İnkilap mı," *Hakimiyet-i Milliye* (18 Mayıs 1922).

<sup>157</sup> Ahmet Aġaoġlu, "İhtilâl mi İnkilap mı," *Hakimiyet-i Milliye* (24 Mayıs 1922).

Devleti'ne sığınarak onların koruması altında Mısır'da yaşamına sembolik olarak devam etmiştir. Osmanlı Devleti, Yavuz Sultan Selim döneminde Ridaniye Savaşıyla (1517) Memlûk Devleti'ne son vererek Halifelik makamını da almıştır. Halifelik makamı 407 yıl süresince Türklerde kalmıştır. Saltanat ve Hilafet makamları Osmanlı Devleti'nde kökleşmiş iki kurumdur. Bu kurumlar gelenekçi olan Osmanlı toplumunda da büyük saygınlık görmüştür. Bu nedenle kaldırılmaları da kimilerince tepki ile karşılanmıştır<sup>159</sup>. Şimdi Ahmet Ağaoğlu'nun bu kurumlara karşı olan tutumunu ortaya koymaya çalışalım.

### 2.3.1. Ağaoğlu'na Göre Saltanat ve Milli Hakimiyet

Milli Mücadele sırasında, Anadolu halkı Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde kendi kaderini çizmiştir. İstanbul yönetimi ise sergilediği tavır ile mücadeleyi değil teslim olmayı tercih etmiştir. Bu teslimiyet altı yüz yıllık çınarın onurundan ve kutsal değerlerinden vazgeçmesi demektir. Ancak saltanatın hiçe saydığı değerlere Anadolu insanı sahip çıkmasını bilmiştir. Ağaoğlu "İhtilâl mi İnkılâp mı" adlı makaleler serisini "Yapılan mucizeyi ikmâl ve semeredar etmek için, bizi içimizden kemiren birçok mütefessih tarihi miraslarımızı birer birer söküp atmalıyız<sup>160</sup>" şeklinde bitirmiştir.

Ağaoğlu, saltanatı çürümüş tarihi miraslardan bir tanesi olarak kabul etmiştir. O saltanat ki, işlediği suç ve cinayetler ile Burbon hanedanını dahi geçmiştir. Böyle bir aile hukuku, yönetime ortak edilmemelidir<sup>161</sup>. Ağaoğlu'na göre: Son üç yüz yıl devleti yönetenlere bakıldığında % 90'ı akılsız, Türk'e özellikle Anadolu'ya yabancı kişilerdir. Şeref ve kabiliyetleri ile makamlarını dolduramamışlardır. Etrafında buldukları padişahlar gibi Anadolu'yu anlayamamışlar, Türklüğü aşağılamışlardır. İngilizleri

<sup>158</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz. Carl Brockelman, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, (Ankara, Birinci basım: TTK Basımevi, 1992).

<sup>159</sup> Tepki gösteren kişiler arasında Rauf Orbay, Ali Fuad Cebesoy, Refet Bele gibi Mustafa Kemal Atatürk'ün yakın arkadaşları da bulunmaktadır. Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, (Ankara, Sekizinci basım: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1981), s.500.

<sup>160</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Alem-i İslâm Ne Diyecek," *Hilâfet ve Milli Hakimiyet*, (Birinci basım, Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339), s.129. Makalenin sonu bu şekilde bittiği belirtilse de aynı değildir. Ancak mesaj farklı şekilde ifade edilmiştir. Bkz. Ahmet Ağaoğlu, "İhtilâl mi İnkılâp mı," *Hakimiyet-i Milliye* (15 Ağustos 1922).

<sup>161</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Bugün," *Hakimiyet-i Milliye* (29 Teşrin-i evvel 1927).

Türklüğe tercih etmişlerdir<sup>162</sup>. TBMM. bu kurumu kökünden söküp atmış ve onda bulunan güçleri, hilâfet hariç, kendisinde toplamıştır.

Saltanatı kaldırmakla sorun çözülmüş değildir. Bu önemli işi yapanlar, yaranın vücutta bıraktığı etkileri tedavi etmezlerse, yaranın kangren halini alıp bütün vücudu mahvetme tehlikesi vardır. Saltanat, Türk vücudunda ortaya çıkan hastalığın maddileşmiş hali idi. Ancak bu hastalığın bir de vücudu kemiren, ruhi yanı vardır. Onlar da birer birer tedavi edilirse ameliyat başarıya ulaşmış olur. Tedavi edilmesi gereken konuların başında zihniyetimiz gelmektedir<sup>163</sup>.

Saltanata dayanan devlet anlayışının İslâmiyet'te de yeri yoktur. Aksine, bu idare İslâmiyet'e tamamen yabancı ve muhalif kaynaklardan girmiştir. Saltanat tamamen hayâl üzerine kuruludur. Hurafe onun ruhudur. Gaflet onun kalbidir. Buna rağmen saltanat, okullarımıza, dinimize, felsefemize kadar girmeyi başarmıştır. Saltanat kaldırıldı ancak, onun izleri de kaldırılırsa düşünce ile yeni kurumlar arasında doğrudan bir uyum meydana gelecektir<sup>164</sup>.

Millet egemenliğinin hakim olduğu bir toplum gelen baskılara karşın bağımsızlığını korur, milli çıkarlarını gözeten bir siyaset izler. Kanun üstünlüğü bulunur. Ferdi, kanun nazarında diğerlerinden farklı kılan bir özellik olmaz. Milli Mücadele sonrasında Türk halkı iki kutup arasında kalmıştır. Bunlardan birisi saltanat diğeri milli hakimiyettir. Birisi geleneği ve baskıyı temsil ederken diğeri özgürlüğü ve bağımsızlığı temsil etmiştir. Millet tercihini şerefli bir yönetim şekli olan halk egemenliğinden yana kullanmıştır<sup>165</sup>.

Ağaoğlu, Anadolu halkının kutsal değerler yolunda verdiği mücadeleye Milli Mücadele'den sonra destek vermemiştir. Ağaoğlu için kutsal olan dine dayanarak kendisine mistik güç kazandıran dünyevi güçler değil, dünya ile ilgili olan milli

<sup>162</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Padişahlığın Türklüğün Başına Getirdiği Felâketler," *Hilâfet ve Milli Hakimiyet*, (Birinci basım, Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339), s.67.

<sup>163</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Saltanatın İlgası ve Milli İradenin Resmen Tesisi," *Akın* (5 Temmuz 1933).

<sup>164</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Alem-i İslâm Ne Diyecek," *Hilâfet ve Milli Hakimiyet*, (Birinci basım, Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339) s.130 vd.

<sup>165</sup> Ahmet Ağaoğlu, "İhtilâl mi İnkılâp mı," *Hakimiyet-i Milliye* (15 Ağustos 1922).

gerçeklerdir. Bu anlamda meşrutiyetin ilk yıllarında İslâmiyet için taşıdığı hassasiyeti korumamıştır. Hatta saltanat ve hilâfet ruhuna aykırı olan tüm inkılapları desteklemiştir.

### 2.3.2 Ağaoğlu'na Göre Hilâfet ve Milli Hakimiyet

Hilâfet ve saltanatın ayrılmasından sonra saltanat kaldırılmıştır. Bu durum hilâfet makamının nasıl belirleneceği ve meclise nasıl bir görev düşeceği konusunda belirsizlik meydana getirmiştir. Bu belirsizlik bazı fikirlerin ortaya atılmasına ve konu hakkında risaleler yazılmasına sebep olmuştur. Nitekim Karahisar-ı sahip milletvekili “İsmail Şükrü Hoca”nın öncülüğünde kaleme alınan broşürde “Halife meclisin, meclis halifenindir” denecek kadar yapılması düşünülen devrimlerin ruhuna aykırı söylemler ortaya atılmıştır. Bu sözler sonrasında adeta bir risaleler savaşı başlamıştır. “Hilâfet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi”<sup>166</sup> adlı bu esere reddiye olarak dönemin önemli isimleri tarafından “Hilâfet ve Milli Hakimiyet” adında başka bir risale yayınlanmıştır. Bu risalede saltanat ve hilâfet arasındaki ilişkiler değerlendirilmiş, halifelik makamının siyasi, sosyal boyutları derinlemesine incelenmiştir. Bu tepki makaleleri içerisinde Ağaoğlu'na ait yedi makale bulunmaktadır.

Ağaoğlu makalelerine halifelik makamının tarihsel gelişimini değerlendirerek başlamıştır. Ağaoğlu'nun kaleme aldığı makalelere bağlı kalarak “Halifelik” hakkındaki görüşlerini ifade etmeye çalışalım. Ağaoğlu'na göre Mekke'de siyaset Kâbe'de odaklanmıştır. Burada kararlar şura esasına dayanarak alınmaktaydı ve buna “Cumhuriyet-i müttefika” denilmekteydi. Kuran, meşveret ve şurayı defalarca emretmesine rağmen hükümet şekli hakkında tek bir ayet bulunmamaktadır. Yine İslâmiyet'in Arap yaşantısında yıkmak istediği şeylerin başında oradaki aşiret hayatına son vermek gelmekteydi<sup>167</sup>.

<sup>166</sup>Hoca İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*, (Birinci basım, Ankara: Ali Şükrü Matbaası, 1339) eleştirisi için bkz. Hoca Halil Hulki, Hoca Elhac İlyas, Hoca Rasih, *Hakimiyet-i Milliye ve Hilâfet-i İslâmiye*, (Birinci basım, Ankara: Yenigin Matbaası, 1923) : Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, (Üçüncü basım, Ankara: TTK Basımevi, 1989), s.939 ; Konu hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. Mim Kemâl Öke, *Hilâfet Hareketleri*, (Birinci basım, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991).

<sup>167</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Tarihi Celse,” *Hilâfet ve Milli Hakimiyet*, (Birinci basım, Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339), s.13 vd. .

Ağaoğlu, halifelik makamının ilk dönemindeki uygulamalarını anlatmıştır. Bu fikirleri özetleyecek olursak şunları görürüz: Hz. Ebu Bekir döneminde kardeşlik, eşitlik, özgürlük esasları üzerine cemaat yapısı oluşturulmaya çalışıldı. Hz. Ömer döneminde kanun çerçevesinde istisnasız bir adalet vardı. Yine siyasetin esasları seçim ve danışmaydı. Dört halife döneminde hükümdar ya da halife seçimle başa gelirdi<sup>168</sup>. Devlet başkanı vasıtalı ya da vasıtasız olarak halk tarafından seçilirdi. Yönetimde veraset yoktu, hilâfet hakkı ümmete aitti. Seçilen kişi şura usulüne uymak zorundaydı. Ümmetin sahip olduğu, özgürlük, eşitlik ve eleştiri hakkına saygı duyulmak zorundaydı. Halkın ve danışma kurulunun, memurları ve devlet işlerini daima kontrol etme, denetleme hakkı vardı. İslâm toplumunda oluşan ilk yönetim şekli halifeci bir cumhuriyetti<sup>169</sup>.

Bu özellikler zamanla hem doğu kültürü ve hem de batı kültüründen etkilenerek değişmiştir. Birkaç kıyaslama yapılacak olursa şunlar söylenebilir. İslâm'da hukukun kaynağı ümmettir. Ancak Müslüman olan devletlerde saptırılarak padişahlık haline getirilmiştir<sup>170</sup>. Yönetim, İslâm'da irsi değildir. Ancak saptırılarak babadan oğula geçmiştir. İslâm'da şura esastır, sevaptır. Ancak uygulamada bu terkedilmiş ve günah kabul edilmiştir. İslâm'da kontrol ve eleştiri hak ve görevdir. Buna karşın İslam Devletleri'nde bu durum da ortadan kalkmış ve eleştiri isyan olarak değerlendirilmiştir. İslâm'da özgürlük eşitlik haysiyet ve şereftir. Ancak uygulamada haddini aşmak şeklinde görülmüştür<sup>171</sup>. Böylesine kamu iradesine değer veren İslâm anlayışı sözünü ettiğimiz değişimleri geçirerek, halktan bağımsız ve İslâm'ın ruhuna aykırı bir şekilde varlığını sürdürmeye başlamıştır.

Büyük Millet Meclisi tarafından saltanatın hilâfetten ayrılması ve saltanatın kaldırılarak milli hakimiyetin kurulmasının İslâm dünyasında nasıl tepki uyandıracığı endişe ile merak konusu olmuştur. Ağaoğlu'nun bu konuya ilişkin düşüncelerini şu şekilde özetleyebiliriz: Onların bütün ümidi istekleri İslâmiyet'i kurtaran Türkiye'ye

<sup>168</sup> A.g.e., s.17.

<sup>169</sup> A.g.e., s.23.

<sup>170</sup> Ağaoğlu, İslâm'da hukukun kaynağı olarak ümmeti gösterse de İslâm hukukunun kaynakları "Kur'an, icma, kıyas, sünnet olarak bilinmektedir. Bkz. Coşkun ÜÇÖK-Ahmet MUMCU, *Türk Hukuk Tarihi*, (Ankara, Yedinci basım: Savaş Yayınları, 1993), s.41.

<sup>171</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Tarihi Celse," *Hilâfet ve Milli Hakimiyet*, s.26.

yöneliktir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin aldığı kararı itirazsız kabul edeceklerdir ve etmişlerdi de. Türkiye bugün olmasaydı hilâfet makamı da bugüne kadar gelemeyecekti. İslâm milletlerinin Türklere olan bu manevi bağlılığı gurur vericidir. Ancak bu dönemde Türk milleti yalnız kendi gücüne güvenmek zorundadır. Büyük harp esnasında cihad ilân edildiği halde İslâm dünyasında hiçbir kıvılcığa olmamıştır. Bunu söylemekteki amaç bu camiayı küçültmek değildir. Bugün, İslâm aleminin % 99'u kâfir elinde esir bulunmaktadır. Zira bu insanlar başkalarının elinde esir oldukları için başka bir şey yapamazlardı<sup>172</sup>.

İngiliz yönetiminin amacı İslâmiyet'i öldürmek ve onu cansız ve iradesiz bir hale getirmektir<sup>173</sup>. Yine Türk'ü manen ve maddeten öldürmeye karar vermiş olduklarından hilâfeti de Türk'ün elinden almayı mütarekenin başlarında düşünmüşlerdir. Ortadoğu'da Emir Hüseyin ve Faysal ile bir oyun düzenlemeyi istemişlerse de bunda başarısız olmuşlardır. Bu sefer Damat Ferit ve rahip Frew ile halifeyi kendi nüfuzuna almayı istemişlerdir. Daha sonra halife İngilizlere yaklaştıkça onun manevi gücü kırılmış ve İslâm dünyasının dikkati Büyük Millet Meclisi'nde toplanmıştır<sup>174</sup>.

Hilâfet makamı misyonunu yitirmiş ve başkaları tarafından kullanılabilmiştir. Kurulmuş olan devletin en önemli özelliği milli egemenliktir. Meclis, halktan aldığı güç nedeniyle her türlü birimin üzerinde gelmektedir. Bu bağlamda meclis hilâfet makamından daha kutsal bir mevkidir<sup>175</sup>. Hilâfet makamının kaldırılmasından sonra ilgili konuya ait Ağaoğlu'nun yazılarını tespit edebilmiş değiliz. Çünkü Hakimiyet-i Milliye gazetesinde, ilgili tarihlerde yazılan makalelerin altına isim yazılmamıştır. 4 Kanun-ı sani 1924 - 6 Şubat 1924 tarihleri arasında makale altlarında isim belirtilmiş ise de yine bu tarihten başlayarak 16 Mayıs 1924 tarihine kadar makalelerde isim belirtilmemiştir. Araştırmamızın nesnellliğini ve bilimselliğini koruyabilmek amacıyla tahminlerimize dayanarak isimsiz yazılardan faydalanarak fikir aktarmamayı uygun

<sup>172</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Alem-i İslâm Ne Diyecek," *Hilâfet ve Mili Hakimiyet*, (Ankara, 1339),s.133 vd. ve bkz. Ahmet Ağaoğlu, "İslâm Alemi Ne Diyor," *A.g.e.*, s. 137 vd. .

<sup>173</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Açık Mektup," *A.g.e.*, s.142.

<sup>174</sup> Ahmet Ağaoğlu, "İslâm Alemi Ne Diyor," *A.g.e.*, s.140.

<sup>175</sup> Konuya ilişkin olarak bkz. Ahmet Ağaoğlu, "Vay Hainlere," *Hakimiyet-i Milliye* (20 Eylül 1925).

görüyoruz . Ancak sonraki bölümlerde Ağaoğlu'nun dine olan yaklaşımını ortaya koyarken konu hakkında daha açık fikirler ortaya koyabileceğiz.

### 3. Cumhuriyet Dönemi Siyasi Gelişmeleri ve Ağaoğlu

Ağaoğlu, 1923-1931 tarihleri arasında Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir üyesi ve TBMM.'nde milletvekilidir. Yapılan İnkılâpların yılmaz savunucusu olmuş bunlara karşı gerçekleşen muhalefeti de sürekli olarak eleştirmiştir. Meşrutiyet döneminde olduğu gibi devletin birlik ve beraberliğe ihtiyacı olduğunu belirterek Türkiye insanını Mustafa Kemal Paşanın önderliğinde birleşmeye çağırmıştır. Osmanlı döneminde memleketin nimetlerinden faydalanamayan Türk gencinin ideallerden yoksun bir şekilde içinden çıkılamayan bir girdaba girdiğini düşünmüştür. Bu durum onların Milli Mücadele ile bütünleşmesini engellemiştir. İdeali olamayan bu gençlik sonraları intihar yolunu seçmiştir<sup>176</sup>. Yeni kurulan Türk Devleti gençliğe çok büyük bir ideal vermiştir. Bu, Türk Devleti'ni kurma ve onun getirdiği değerleri yaşatma idealidir<sup>177</sup>.

#### 3.1. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Üzerine Düşünceleri

Cumhuriyet Halk Partisi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde kurulan partiler içerisinde ilk olma özelliğine sahiptir. Bu çatı altında birleşen insanlar, istiklâl savaşının önderliğini yapmış kişilerdir. Mustafa Kemâl ile birlikte cephede savaşan ve onun idealleriyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kuran kişiler “bugün” Cumhuriyet Halk fırkasından kopma noktasına gelmiştir. Henüz partileşme sürecinin başlarında iken Ağaoğlu, çok partili yaşamda Mustafa Kemâl Paşanın konumuna ilişkin olarak bir makale yayımlamıştır. Makalenin özü, cumhurbaşkanının tarafsız kalmaması gerektiğine yöneliktir. Buna göre cumhurbaşkanının, üyesi bulunduğu parti ile ilişkilerini kesmesine gerek yoktur. Bu düşünce Amerika siyasetinden verilen örnekle pekiştirilmeye çalışılmıştır. Yine cumhurbaşkanının tarafsız kalması gereken konu olarak, uygulanmakta olan kanunların denetimi gösterilmiştir. Kanun herkese aynı şekilde uygulanmalıdır. Bu konuda kesinlikle partizanlık yapılmamalıdır. Bunun dışında

<sup>176</sup> Burada sözü edilen intihar sözü ile kişinin kendisini öldürmesi değil hayattan beklenti kalmaması, yaşamaktan zevk almaması ifade edilmiştir.

<sup>177</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Mefkuresizliğin Tesirleri,” *Hakimiyet-i Milliye* (22 Kanun-ı sani 1924).

cumhurbaşkanının partisiyle ilişkilerini devam ettirmesinde bir sakınca yoktur<sup>178</sup>. Buna bağlı olarak partide meydana gelen ayrılığın nedenlerinin başında ön plâna çıkma isteği ve devrim kanunlarına karşı çıkmak gelmektedir<sup>179</sup>. İşte bu yüzdendir ki cumhurbaşkanı tarafsız kalmamalıdır.

“Tarih bir tekerrürden ibarettir” denilirken bunun hiç bu kadar doğru olduğunu Ağaoğlu, yaşayarak hissetmemiştir. Meşrutiyet döneminde de benzer durum söz konusu olmuştur. Bu nedendir ki bu olayın sonunu da tahmin etmek güç değildir. Milli Mücadelenin estirdiği birleştirici rüzgâr önemli başarılar elde edilmesini de sağlamıştır. Bu birleşmiş güç sayesinde: “Ne saray ne de saltanat kalmıştır. Kapitülâsyonlar kaldırılmış, insanoğlunun akıl ve beyin ile bulduğu son hükümet şeklini Türkiye’de kurmuşlardır”. Yine yapılacak reformlar ile Türkiye çağdaş devlet olma yolunda önemli adımlar atacaktı. Ağaoğlu’na, göre bu tatlı rüya sona ermiştir. Çünkü Türkler yine didişmeye başlamıştır.

Parti içerisinde resmîyette olmasa bile pratikte bir ayrılık bulunmakta idi. Ağaoğlu’na göre ayrılma önemli değildir. Ancak ayrılan grubun gittiği yol üzüntü vericidir. Halkın çıkarları doğrultusunda meydana gelen ayrılıklar beraberinde bir kurumsallaşma da getirecektir. Ancak bu ayrılık halkın çıkarlarını korumak için değil şahısların ihtirasları nedeniyle meydana gelmiştir. Şahsi ihtiraslar şiddet ve karışıklık getirir. Memleketi yakıp kavurur, ancak kendileri de karışıklıkları ile birlikte sönüp giderler. Bunun tarihteki örneği İtilâf ve Hürriyet Partisidir.

Cumhuriyet Halk Fırkası içerisinde liberâllik ve muhafazakârlık bulunmaktaydı. Ancak Ağaoğlu’na göre ayrılma, muhafazakârlık tabanı üzerinde gerçekleşmemiştir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, cumhuriyetçi ve halkçı olacağını belirtmiştir. Ağaoğlu bu ilkeleri kendisine temel düstur edinen Cumhuriyet Halk Fırkasından,

<sup>178</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Bi taraflık ve Bir Taraflık,” *Hakimiyet-i Milliye* (24 Eylül 1924). Ağaoğlu’nun bu makalesi Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulduğu dönemde Cumhuriyet Gazetesi yazarı Yunus Nadi tarafından yayınlanmıştır. Zira Ağaoğlu bu dönemde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemâl Atatürk’ün tarafsız kalması gerektiğine dair bir söylemde bulunmuştur. Yunus Nadi, bu makale ile Ağaoğlu’nu kendi silahıyla vurmayı amaçlamıştır.

<sup>179</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Parti Bölünürken Cumhuriyet Halk Fırkası,” *Hakimiyet-i Milliye* (9 Teşrin-i sani 1924).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın niçin ayrıldığını merak etmiştir. Yine Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası:

“Müttekâmil cumhuriyetçi olacakmış ve ilk sırada bu hassasını ispat için, köy kanunlarının tatbikini, şehreminlerinin ahali tarafından intihabını, umumi intihabın bir dereceli olmasını talep edecekmiş! Bundan maada, hizip veto ve fesih salâhiyetlerinin reis-i cumhura verilmemesini ve al-el umum Büyük Millet Meclisine ait hukuk-ı hükümrâninin muhafazasını temin edecekmiş!”

Ağaoğlu yukarıda verilen ilkelere paralel olarak belirttiği düşüncelerini şu şekilde özetleyebiliriz: Müttekâmil cumhuriyet için ön görülen köy kanunu Cumhuriyet Halk Fırkası tarafından düzenlenmiştir. Şüphesiz ki amaç, bunu hayata geçirmektir. Diğer taraftan şehreminlerinin seçimi ve genel seçimlerin tek dereceli olması için çalışacaklarını belirtmişlerdir. Oysa Cumhuriyet Halk Fırkası konuya ilişkin gerekli ön hazırlıkları yapmış ve mecliste görüşülecek bu konulara ait kanun lâyhalarına öncelik tanımıştır. Veto ve fesih hakkına gelince, vaktiyle partide tartışılmış ve reddedilmiştir. Şu an anayasaya göre meclis kararlarını veto ve meclisi feshetme hakkı kimseye verilmiş değildir. Yine anayasaya göre hükümrân olan tek güç meclistir. Hiçbir şekilde tehdit altında değildir, gelecekte de olmayacaktır. Ağaoğlu'na göre Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın amacı tahrik etmektir. Çünkü gelişen muhalefetin kendisine seçtiği yol yapıcı muhalefet değil demagojidir. Demagoji ise öldürücü ve felâket getiren bir siyasettir<sup>180</sup>.

Partiyi kuran kişilere baktığımızda, Hüseyin Rauf (Orbay)Bey, Kâzım Karabekir Paşa, Refet (Bele) Paşa, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Adnan (Adıvar) Bey gibi Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin önemli isimleri görülmektedir. Bu kişiler milli mücadelenin başarıya ulaşmasında büyük bir role sahiptirler. Kimi başvekil kimi ordu kumandanı, vekil, vali olmuşlardır. Hepsi Cumhuriyet Halk Fırkasının başarısı için çalışmış ona hizmet etmiştir. Böylesine partiye hizmeti geçen kişilerin ayrılma gerekçelerini Ağaoğlu anlamakta güçlük çektiğini ifade etmektedir. Rauf Beyin Akşam Gazetesi'ne anlattıklarından Ağaoğlu'nun anladığına göre: Amaç başvekil İsmet Paşa ve onun

<sup>180</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Nereye Gidiyoruz-I,” Hakimiyet-i Milliye (18 Teşrin-i sani 1924).

hükümetini tümünden devirmektir. Yani bu kişilerde ihtiras ve makam hırsı bulunmaktadır. İki koç başı bir kazana sığmamıştır.

Ülke bu ve benzer ayrılıklardan çok acılar çekmiştir. Büyük kayıplara uğramıştır. Yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti kalem, söz, vicdan ve hareket hürriyeti getirmiştir. Bunların hayata geçirilmesi konusunda hepsi aynı derecede hassasiyet taşır. Bunların kullanılmasındaki sınır başkalarının hukukudur. “Hürriyet başkalarının hürriyeti demektir. Bu hürriyeti kaldıran herkes kendi hürriyetini de celbetmiştir”<sup>181</sup>. Belirtilen husus şart olmak kaydıyla bir partinin kurulmasından korkulmamalıdır. Fikir üzerine kurulan partilerin varlığı zaten gereklidir. Ancak, korkulması gereken cehalet ve taassuptur. Cehalet ve taassup vücutta kapanması güç yaralar açar. Ülkede millet hakimiyeti kurularak sultan ve padişah baskılarına son verilmiş ikilikler kaldırılmıştır. Ancak bu kez de paşa ve beylerin hırsları ve açlıkları ayrımları getirmiştir. Memleket on altı seneden beri paşa ve beylerin didişmelerine ve vuruşmalarına kurban gitmektedir. İçinde bulunulan dönem Türkiye için son derece hassas ve kritik bir dönemdir. Bu nedenle Ağaoğlu şöyle bir soru yöneltmiştir :

“Memleket derin ve şümüllü inkılâp yapmıştır. Tarihen istinad ettiği bütün esasları yıkmıştır. Bu esasların yerine vaz ettiği yeni temeller henüz resanet ve metanet kesb etmemiştir. Memleket bu nokta-i nazardan adeta havada muallâk kalmıştır. Böyle bir vaziyette hiç olmazsa inkılâbın ilk sırasında bulunmuş olanlar için toplu kalmak, bir reis etrafında sıkı durmak bir vazife değil mi idi ?”

Türkiye bu gibi ayrılıklardan dolayı çok toprak kaybetti ve elde kaybedilecek tek bir toprak kaldı o da sığınacak son yurdudur. Ağaoğlu, bu durumda siyasilerde sağlanamayan birlikteliğin halk tabanında sağlanmasını istemiş ve şu şekilde halka seslenmiştir: “Ey Türk gözünü aç! On altı senelik felâket ve musibetle dolu tarihin verdiği dersten ibret al ve padişahlardan kurtardığın bu son ocağın da paşalar ve beyler baziçesi<sup>182</sup> olmayacağını azim ve iradenle ispat et”<sup>183</sup>.

<sup>181</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Derebeylik ve Cumhuriyet,” *Hakimiyet-i Milliye* (5 Ağustos 1924). “Celbetmiştir” kelimesi ile bu kişilerin davranışlarıyla aynı zamanda kendi hürriyetlerini de yok ettikleri anlatılmak istenmiştir.

<sup>182</sup> “Baziçe” kelimesi “Oyuncak” anlamına gelmektedir.

<sup>183</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Nereye Gidiyoruz-II,” *Hakimiyet-i Milliye* (20 Teşrin-i sani 1924).

Demokrasinin yukarıda sözünü ettiğimiz şekilde kötüye kullanmalara açık olduğu görülmektedir. Gelişen muhalefet sürekli olarak İsmet Paşa hükümetini eleştirerek bu kabinenin kaldırılmasını istemiştir. İsmet Paşa kabinesinin istifa etmiş olmasına rağmen onların muhalefeti sona ermemiştir. Başlangıçta biraz durgunlaşan muhalefet, daha sonra Ali Fethi Beye de saldırmaya başlamıştır. Ağaoğlu'na göre sorun kişi meselesi değildir. Sorun idarenin başında Cumhuriyet Halk Fırkası'nın bulunması ve onun ilkeleri doğrultusunda başvekillerin hareket etmesidir. Yıkılmak istenilen şahsın otoritesi değil Cumhuriyet Halk Fırkasıdır.

Cumhuriyet Halk Fırkası, Türk inkılâbının ruhunu oluşturmuş ona derin anlamlar kazandırmıştır. O mana içerisinde milli egemenlik, bağımsız ve çağdaş bir devlet vardır. Yine o mana ki milli hukuk, milli iktisat, saltanat ve hilâfetin kaldırılması ile halkçı bir cumhuriyet kavramlarını içerisine almıştır. Yapılan hücumlar gerçekte Cumhuriyet Halk Fırkasına değil bu inkılâba karşı gerçekleşmektedir. Muhalefet, İsmet Paşa hükümetinin görevden çekilmesiyle inkılâp bayrağının yere düşeceğini zannetmişlerdir, yanılmışlardır<sup>184</sup>.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Türkiye için iyi bir gelecek düşüncesinde samimi değildir. Türkiye'nin birlik ve beraberliğe ihtiyacı olduğu bir dönemde bütünleşmeyi değil ayrılmayı tercih etmiştir. Yapıcı bir muhalefet yerine şahsi ihtiraslar ile hareket ederek yıkmayı tercih etmiştir. Türk insanının büyük bir emekle oluşturduğu değerler bir hamlede ortadan kaldırılmak istenmiştir. Bunu yaparken de muhalefetlerini İsmet Paşaya imiş gibi göstermişlerdir. Oysa hakikat Cumhuriyet Halk Fırkasına ve onun getirdiği milli ve tam bağımsızlıkçı inkılâplara son vermektir.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kalıcı olmamasının ana sebebi toplumun çok partili yaşama hazır olmamasıdır. Ancak Ağaoğlu'nun Serbest Cumhuriyet Fırkası döneminde kendilerine hak gördüğü özgürlükleri Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na hak görmediğini anlıyoruz. Üstelik Ağaoğlu, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na yönettiği eleştirilere benzer eleştiriler

<sup>184</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Asıl Hedef," *Hakimiyet-i Milliye* (9 Kanun-ı evvel 1924).

almıştır. Bu durum Ağaoğlu'nun "Çok Partili Yaşam"a bakış açısının ne ölçüde değiştiğinin de göstergesidir.

### 3.2. Şeyh Sait İsyanı Üzerine Düşünceler

Ağaoğlu'na göre bu isyan, ülkemizde yaklaşık yüz yıldan beri çarpışmakta olan iki ruh ve iki zihniyetin içeriğini çıplak bir şekilde ortaya çıkartır bir özelliğe sahiptir. Birinci ruh Kabakçı Mustafalarda, Derviş Vahdetilerde ortaya çıktıktan sonra şu sıralarda Şeyh Sait ve beraberindekilerde bir kez daha ortaya çıkmıştır. İkinci ruh ise Alemdarlardan, Namık Kemâllerden ve Mithat Paşalardan geçtikten sonra bu seferde Gazi Mustafa Kemâl Paşa ile arkadaşlarında çağdaş bir biçimde tekrar vücut bulmuştur.

Ağaoğlu birinci ruhu şu şekilde açıklamaktadır:

"Pis, murdar, kirler içindeki vücutları uzun kıllar ile mestur, ve vahşi bakışları ormandaki yırtıcı hayvanları andıran bu insanlar behemahâl bizim cinsimizden, yirminci asır beşeriyeti nevinden değildirler. Bunlar olsa olsa kablettarih küller içinde, ormanlıklar arasında yaşayan insanların cinsine mensupturlar. Bunların içleri de dışları kadar menfur ve müstekrehtir, zavallı ve biçaredir!"

Bu kişiler illet ve zillet taraftarıdır. Her çeşit sağlık, iyilik ve mutluluk düşmanlarıdır. Modernleşmeye yönelik olarak atılan her adım bunları rahatsız eder. Yapılan her yenilik gelişmeye doğru atılan her adım bu kitleyi kıyamet kopmuşçasına karmakarışık bir hale getirir.

Ağaoğlu'nun konu üzerine düşüncelerini şu şekilde özetlemek mümkündür: Kuran'ı anlamayan bu yarım insanlar kendilerinde onun adına söz söylemek hakkını bulmuşlar ve onun adına hareket etmek gibi küstahça bir davranış ortaya koymuşlardır. İslâmiyet tarafından koyulan kararlar bu cahil insanlar tarafından kullanılmıştır. Şeyh Sait bilgisizliğine rağmen insanların cahilliğinden faydalanarak onları kendisi etrafında toplamıştır. Şeri hükümlerin uygulanmaması halinde ayaklanmayı caiz gören bu zihniyet yaptıkları ihaneti ve cinayeti kaza ve kader olarak değerlendirmiştir. Bu gibi kişiler kendilerini kazadan ve kaderden daha keskin olan Türkiye'nin pençesinde bulacaklardır.

Mücadele halinde bulunan iki ruh, devleti farklı noktalara çekmektedir. Birisi akıl ve mantığı yücelterek tam bağımsız bir devlet için savaşırken diğeri akıl ve mantığı aşağılayarak esaret altında yaşamak için mücadele etmektedir. Ağaoğlu'na göre: Şeyh Sait ve arkadaşlarının hak ettiği cezalara çarptırılmaları ile sorunun bittiğini düşünmek yanlış olur. Mücadele ruh ve zihniyet mücadelesidir: "Eski ruhun tecellisine zemin mevcut iken hiçbir Türk rahat oturamaz! Ruh tâ esasından yıkılmalıdır ki emniyet imkânı hasıl olsun! Unutmamalıdır ki mücadelenin hakiki mevzuu Türk vatanıdır". Bu nedenledir ki sürekli olarak uyanık kalmak her Türk için bir görevdir. Buna olan inanç yitirilmezse başarıya rahatlıkla ulaşılabacaktır. Bu ideallerin karşısında bulunanlar akıl ve gerçekten uzaktır, ellerinde taşıdıkları tek silâh dindir. Oysa bunlar gerçek dine yabancı oldukları gibi onun esaslarından da habersizdirler. Bununla birlikte: "Müslümanlık ecnebi parası ve hırs-ı cah için İslâmiyeti ellerinde alet edenler değil İslâm ümmetinin penahı olan Türk Devleti'ne revnak vermek, onu saadet, izzet ve refah ile yaşatmak isteyen bizleriz! Binaenaleyh din nokta-i nazarından dahi, hak bizimdir! Hakka istinad edenler ise daima muzafferdirler!"<sup>185</sup>,

Ağaoğlu'na göre: Şeyh Sait isyanı yüzyıldır sürmekte olan dinsel sömürünün son halkasıdır. Şeyh Sait ve benzerleri modernleşmenin önünde bir engeldir. Bu konu üzerine Ağaoğlu yıllar önce üstelik Azerbaycan'da bir değerlendirme yapmıştır. Buna göre: "Ne Kur'an, ne şariat, yeniliğe engel değildir. Ancak bunların propagandacıları: ulema ve şeyhler, kişisel çıkarları uğruna, Müslümanlığa, uygarlıkla bağdaşamıyan bir nitelik vermeğe çalışmışlardır"<sup>186</sup>. Sonuç olarak bu yapılan isyan İslâmiyet'in ruhuna da uygun değildir. İslâmiyet'in gereği dini, ihtirasların uğruna kullanarak Türkiye Cumhuriyeti'ni yıkmak değil ona sahip çıkmaktır.

### 3.3 Şapka İnkılâbı ve İrtica

Kıyafet, bir kişinin iç dünyasının anlaşılabilmesi için bireylerin dikkate aldığı ilk uyarıcı olarak göze çarpmaktadır. Ancak bu durum kimi zaman kişinin farklı kişileri

<sup>185</sup> Ahmet Ağaoğlu, "İki Ruh İki Zihniyet," *Hakimiyet-i Milliye* (4 Haziran 1925).

<sup>186</sup> Ahmet Ağaoğlu, *İslamiyette Kadın*, Çev.:Hasan Ali Ediz, (Birinci basım, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985), s.60.

üzerinde mistik bir hava oluşturmak için de başvurduğu metotlardan birisidir. Yani insanlar arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde şeklen, bir iletişim aracı olarak kullanılabilmiştir.

Irak kralı Faysal bir sergiyi gezerken kendisinin fotoğrafı çekilmek istenmiştir. Faysal üzerinde palto ve şapka olması nedeniyle buna izin vermemiş ve yardımcılarını sarık ve cebesini getirtmiştir. Faysal kalben palto ve şapka giymeyi istemesine rağmen dindar görünmek adına sarık ve cebeyi giymeyi tercih etmiştir. Zira sarık ve cebe ile işlenen ihanet ve cinayetler halk nazarında daha inandırıcı olacaktır. Bu durum doğu dünyasının veciz bir ifadesidir. Bu riyakârlığa Türk milletinin kurtarıcısı son vermiş ve dini kendi kötü amaçları için kullananlara engel olmuştur<sup>187</sup>.

“Bu büyük dahi, fuzuli sarık saran başları bu yükten kurtardığı gibi, kafaların içindeki vahşet, taassup, cehalet ve hurafe çizgilerini de sildi ve artık hurafelerden kurtulmuş olan Türk zekâsına, Türk ibdakârlığına, Türk faaliyetine bir şah-rah açtı! Bundan sonra her türlü taassup ve tecerrüd ağından rehayab olan Türk, beşeri faaliyetlerin bütün sahalarında kendi dehasını gösterecektir”<sup>188</sup>.

Gerçekleşen büyük inkılâp sonrasında Türk insanının halâ geçmişinden ders çıkarmadığı görülmektedir. Zira Türkiye yapılan şapka inkılâbı sonrasında yine irtica tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Ağaoglu’na göre milletin hislerini kullanan serseri güruhları cehaleti ve taassubu kullanarak, irticayı okşayarak kendilerine makam elde etmek istemektedirler. Vatan ve millet gibi yüksek hislere yabancı olan bu kişiler için kan dökülüyor olması da önemli değildir. Bu kez de şapka münasebetiyle halk tahrik edilmektedir.

“Bu millet pantolonundan ceketine en ufak değişikliğine kadar hep aynı nidaları işitmiştir, “Şeriat kalmadı din gidiyor”. Dini öldürdünüz, mahvettiniz. Dinin hakiki katili sizsiniz evet sizsiniz, din bugün sizin elinizden kurtulmalı, hakiki sahasına girmelidir. Göreceksiniz ki pek yakında bu din o eski haşmetine ve azmine kavuşacaktır”. Türk milleti yüz seneden beri bu caniler ile mücadele etmektedir. Türk

<sup>187</sup> Ahmet Ağaoglu, “Hurafe Kalktı, Din Kurtuldu, Riyakârlık Öldü, Millet Kurtuldu,” *Hakimiyet-i Milliye* (11 Teşrin-i evvel 1925).

<sup>188</sup> Ahmet Ağaoglu, “Gazi Ne Yapıyor,” *Hakimiyet-i Milliye* (16 Teşrin-i evvel 1925).

milleti medenileşmek istemektedir. Fakat din ve medeniyet düşmanları yine aynı nidaları yükseltmekte ve halkı tahrik etmektedir.

Ağaoğlu'na göre: Gazi, şayet onlarla birlikte olmaya tenezzül etmiş olsaydı oturduğu yer mabet bulunduğu yer ise halifelik makamı olurdu. Ancak o, bunu kabul etmemiştir. Şayet Gazi'nin yerinde sakallı ve tespihli bir mürteci bulunsaydı bunu yapmakta bir dakika gecikmezdi. Ancak o, bunu yapmamıştır. Gazi'nin böyle davranabilmesi için öncelikle bu milletin geleceğini unutması, ikinci olarak riyakâr olması ve son olarak da keyfine düşkün olması gerekir.

Türk vatanının kurtuluşunu ebedileştirmek demek Türk'ün ebedi dini olan İslâmiyetin de kurtuluşunu ebedileştirmek demektir. Bu sayede kurtulacak olan vatan değildir, dindir. "Yapılan teceddüt hareketlerinin mübrem ve mukadderatının nicesi de dinin inkişafı ve ıtlasıdır. Ey yarasa gözlü mürteci! Parlayan güneşi Türklerin arasında Türk olarak göremiyorsan ilaç ettir"<sup>189</sup>.

Ağaoğlu, Şapka İnkılâbını Batı Medeniyeti ile bütünleşme yolunda bir adım olarak kabul etmiştir. Ancak bu inkılâp da dinsel bir sömürü aracı olarak kullanılmıştır. İrticayı kışkırtarak makam elde etmek isteyen kişiler duygularında samimi değildir. Zira onların amaçları dini gerçek anlamıyla yaşamak değildir. Yapılan inkılâplar Türk Devleti'ne sonsuzluk kazandırmaktadır. Türk Devleti'nin kurtuluşu İslâmiyet'in de kurtuluşu demektir. Bu nedenle inkılâplara sahip çıkmak gereklidir.

### 3.4. Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması Üzerine Düşünceler

Yapılan yeniliklere paralel olarak bir takım kışkırtmalar meydana gelmektedir. Sarıklı insanlar halkı yenilikler aleyhine tahrik ederek onları isyana teşvik etmektedirler. Şöhret olmak için taktıkları sarık ile camileri dolaşmakta, risaleler yayımlamakta dinin elden gittiğini söyleyerek yeni okul ve kurumların kişileri dinsizliğe yönlendirdiğini söylemektedirler. İlim ve fenden habersiz olan bu insanların

<sup>189</sup> Ahmet Ağaoğlu, "İrtica," *Hakimiyet-i Milliye* ( 1 Kanun-ı evvel 1925).

dini bilgileri dahi çok eksik ve hatalıdır<sup>190</sup>. Buna rağmen rahatlıkla cahil olan insanları sunmaya çalıştıkları kimlik ile kötüye sevk etmektedirler. Bu gibi kişiler devletin düşmanı olup geldikleri eski kurumları savunmakta ve yeniyi yıkmayı kendilerine görev kabul etmektedirler.

Tarihi çok eskilere dayanan tekke ve zaviyeler vaktiyle bir milletin ihtiyacı üzerine ortaya çıkmış kurumlardır. Ancak günün ihtiyaçlarına cevap vermekten uzaktır. Bu gibi kurumlarla birlikte insanların ruh hali esrarengiz bir yapıya bürünmüştür. Kişiler cemaatlerin arkasına yerleşmiş, ve böylelikle kişilikleri silinmiştir. Kişi nefret duymakta, servet ve mutluluğa karşı olmaktadır. Bu ruh hali sosyal buhranlara sebep olmaktadır.

Tekke ve zaviyeler mahiyet itibarıyla çoktan amacından sapma göstermiştir. Bu kurumlar, düşkün, vicdanen malul olan Müslümanların malı olmuştur. Burada, zulüm görenlere ve çaresizlere teselli vermek yerine müracaat edenlerin zekâları imha edilmektedir. Yeni bir devlet kurulmuştur. Düzenli bir adliye ve eğitim teşkilâtı oluşturulmuştur. Bu düzen içerisinde böylesine köhne kurumlara yer verilemezdi. Kendi iç dinamikleriyle yeni bir yapılanmaya giren Türk muhitinde bu gibi zillet yuvaları kendi kendine mahkum olmuşlardır. Bunlar sağlam bir vücut üzerinde yaşayan bozuk ve hasta varlıklardır. Vücut kendi hayatını kurtarmak adına bu gibi dağlıları yok etmek zorundaydı.

Büyük Millet Meclisi, sosyal yaşamda yapılması gereken bu görevi yerine getirerek İslâmiyet'e büyük bir hizmette bulunmuştur. Cami ile tekke ve zaviye arasında çok öncelerden beri mücadele olduğu bilinmektedir. Tekke ve zaviye, caminin düşmanı idi. Tekkenin taşıdığı ruh, İslâmiyet'in taşıdığı ruha tamamen zıt ve muhalifti. Bu durum ulemayı dahi birbirine düşürmüştür.

İslâmiyet, inananlara çalışmayı emrederken tarikat ise itaat etmeyi emretmiştir. İslâmiyet aklı yüceltmiş, tarikat duyguya değer vermiştir. İslâmiyet, maddi manevi kalkınmayı, ilim ve fennin gelişmesini arzu ederken tarikat ilim ve fenni inkâr etmiştir.

<sup>190</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Din Namına Günahlar," *Hakimiyet-i Milliye* (27 Kanun-ı sani 1924).

Aralarında belirgin ayrılıklar bulunmaktadır. Bundan dolayı tekke ve zaviyenin kaldırılması ile caminin, tarikatın yasaklanması ile İslâmiyet'in gelişmesi sağlanmıştır. Yenileşme yolunda atılan bu adım milletin ve dinin mutluluğu için gerçekleştirilmiştir. Bu nedendir ki meclisi kutlamak bir görevdir<sup>191</sup>.

### 3.5. Türkçe İbadet Meselesi

Osmanlı Devleti'nde milli bir kimlik oluşturma düşüncesi kuruluş felsefesine aykırı olması nedeniyle Türklük özelliği ve ona ait kültürel özellikler ön plâna çıkartılmamıştır. Oysa Fransız ihtilâliyle birlikte iman kardeşliği yerini vatan kardeşliğine, ümmetçi anlayış ise yerini uluslaşmaya, bırakmıştır. Bir devletin ulus niteliğine sahip olması için öncelikli olarak milli bir dile sahip olması gerekir. Oysa yıllar yılı Arapça'nın dışında ki diller Müslümanlık adına dışlanmış. Bu durum ulus nitelikli toplulukların en önemli dayanağı olan dillerinin yozlaşmasına ve de fakirleşmesine sebep olmuştur. Buna bağlı olarak İslâm toplumları milli kimliklerini kaybetmişler ve Arap kültürü etkisi altına girmişlerdir. Bunun sebebi taassuptur, cahilliktir, kişinin dinini anlayamamasıdır. İslâm toplumlarının taassuptan kurtulmaları için milli kimliklerine kavuşmaları gereklidir. Ancak bu şekilde İslâm dünyası için kurtuluş vardır<sup>192</sup>.

Türkiye'nin içinde bulunduğu bu taassup belasından kurtulması gereklidir. Bunun için ise hiçbir tarikata gerek olmaksızın din esaslarının doğrudan doğruya Kuran'dan Türkçe olarak öğrenilmesi gereklidir. Dualar sadece Türkçe ile okunmalı ibadetler Türkçe yapılmalıdır. Peygamberimizin ve ilk İslâm büyüklerinin hayatları yine Türkçe olarak insanlara öğretilmelidir<sup>193</sup>.

Ağaoğlu'na göre: Bu ihtiyaçlara cevap verilmesi gerekmesine rağmen bilakis konunun aleyhine gelişmeler meydana gelmektedir. İstanbul'da bir cami imamı Türkçe namaz kılmış ve bir çok inanan da onunla birlikte hareket etmiştir. Bu davranış normal gibi gözükse de bu doğallık birçoğunun beynine yerleşmemiştir. Bu olaydan sonra

<sup>191</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Tekke ve Zaviyelerin Seddi," *Hakimiyet-i Milliye* (3 Kanun-ı evvel 1925).

<sup>192</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Taassup Belâsı," *Hakimiyet-i Milliye* (7 Nisan 1926).

<sup>193</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Milli Terbiye," *Hakimiyet-i Milliye* (21 Temmuz 1926).

imam diyanet müdürüne şikâyet edilmiştir. Diyanet ise geçici olarak imamı görevden almıştır. Bu durumun anlaşılması güçtür, zira hocanın suçu nedir ? Türkçe namaz kılınması hangi kanuna aykırıdır ya da hangi Kuran hükmü bunu yasaklamıştır ?

Kimileri Türkçe ibadeti bir tehlike olarak kabul etmiştir. Çünkü onlar, milletlere dillerini ve bilinçlerini kaybettirmek istemişlerdir. Bu nedenle Türkçe'yi kullanmak bir suç sözünü etmek ise dalalettir, İslâmiyet'ten ayrılmaktır. Allah, yalnız Arab'ın Allah'ıdır ve Arapça'dan başka dil kullananlar ne dinler ne işitir ne de anlar. Onlar, geçmiştekileri Türkçe'yle uğraşmanın yanlış olduğuna inandırmışlardır. Bunu yapanlar aynı zamanda toplumu Kuran'dan ve İslâmiyet'i anlamaktan uzaklaştırmışlardır. Türk dininden dolayı dilini kullanmaktan da mahrum edilmiştir. "Din yerine kafasında ve kalbinde dinle alâkası olamayan ve dine taban tabana zıt olan hurafat ve illiyeti taşımakta idi".

Geç de olsa Anadolu insanı Türklüğünü ve Müslümanlığını anlamıştır. Müslüman olmak, Arap olmak demek değildir. Aksine Türk olmak gerçek Müslüman olmak demektir. Türksüz Müslümanlık yaşayamaz. Türk manen ve maddeten güçlü olmalı ki Müslümanlık ta güçlü olsun. Bu nedenle Türklüğü ifade eden her türlü ifade geliştirilmelidir. Bunun için dile ve dini anlamaya önem verilmelidir. "Türk Hazreti Kuran ile Kuran'ın emrettiği bütün dua ve niyazlar ile doğrudan doğruya temas etmelidir. Onları anlamaya çalışarak feyz almaya çalışmalıdır".

Türk milleti altı senedir bu alanda gelişmek için mücadele etmektedir. Dil ve din yine eskisi gibi kalacaksa bu mücadele niçin verilmektedir ? Bunun için Türkçe namaz kıldırın hoca hem dilin hem de dinin gelişimi için çalışmış verilen mücadeleye hizmet etmiştir<sup>194</sup>. İslâm dininin her insan tarafından anlaşılır hale gelmesi için çeşitli dillere çevrilmesi gereklidir. Bu şekilde insanlar aracısız olarak dinlerini anlayabilecek ve gereklerini yerine getirebileceklerdir.

İslâm dininde her ne kadar teorik olarak bir ruhban sınıfı yoksa da fiili anlamda dini tekelleri altına alan kişiler çıkabilmiştir. Bunun uygulamada ki güzel örneği

<sup>194</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Türkçe Haram mıdır," *Hakimiyet-i Milliye* (11 Nisan 1926).

Osmanlı Devleti'nde ki ulemadır. Bu insanların büyük bir kısmı çağdaşlaşma yolunda atılan adımları dine aykırı olması gerekçesiyle reddederek toplumu da yönetime karşı kıskırtabilmiştir. Oysa gerçek anlamda dinin özelliklerini bilen, duyduğunu anlayabilen, anladığını yorumlayabilen bir kişinin bu tür oyunlara gelmesi mümkün değildir. Türkçe ibadetin yapılması dil açısından kültürel değerlere sahip çıkılmasını sağlar. Din açısından ise dinin tekelleşmesinin önündeki en büyük engeldir. Bunun gerçekleşmesiyle birey geleneklerin kutsallık kazandırılmaya çalışıldığı ortamda başkalarının iradesiyle değil de aklın öncül olduğu kendi iradesiyle hareket edecektir. Ahmet Ağaoğlu, ulus devlet anlayışına giden yolda Türkçe ibadetin önemini bilmekte ve bu konuda daha hassas davranılmasını yöneticilerden istemekteydi.

### 3.6. Medeni Kanununun Kabulü ve Kadın

Kadın bir toplumun kalkınmasında önemli olan itici unsurlardan birisidir. Demokrasi kültürünün yerleşmediği toplumlarda kadının sosyal yaşamdan soyutlandığı ve adeta ikinci sınıf bir vatandaş muamelesine tabi tutulduğu görülmektedir. Oysa kadının sosyal yaşamda aktif halde tutulması üretimin artmasına bilginin daha çok gelişmesine sebep olacaktır. Türk insanının yaşantısında kadın önceleri layık olduğu yerde bulunmaktaysa da İslâmiyet'in kabulünden sonra bu özelliğini yitirmiştir<sup>195</sup>. Kadın içine kapamık bir yaşam içerisinde sosyal sorunların en önemli parçası haline gelmiştir. Bu durum onun sinik bir kişiliğe sahip olmasını sağlamıştır. Kadın sosyal yapının önemli bir halkasıdır. Bu nedenle bu yapı içerisinde kaybettiği haklar tekrar kendisine kazandırılmalıdır.

Doğu dünyasının geri kalmasının ve alçalmasının birinci nedeni kadının içinde bulunduğu durumdur. Kadın sosyal yaşamda daha aktif hale getirilmelidir. Milli hayatta yenileşme yolunda atılan adımlara aileden başlanmalıdır<sup>196</sup>. Zira aile toplumun temelidir, çekirdeğidir. Bu temel in sağlam atılmasında Türk kadınına büyük görevler düşmektedir. Gençlik, onun ellerinde yoğrulurak Türkiye Cumhuriyeti'ne sahip çıkacak

<sup>195</sup> A. Ağaoğlu, *İslâmiyette Kadın*, Çev.Hasan Ali Ediz (Ankara, İkinci basım: Birey ve Toplum Yayınları 1985).

<sup>196</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Serbest Kadın," *Akın* (25 Haziran 1933).

ve onu demokratik değerler yolunda şekillendirecektir. Ancak bunun gerçekleşmesi için kadının sosyal kimliği tanınmalı ve ona özgürlükler verilmelidir.

Ağaoğlu'na göre: Osmanlı Devleti'nin medeni kanunu olan Mecelle her şeyden önce medeni olma özelliğine sahip değildir. Bu nedenledir ki ihtiyaca cevap vermekten çok uzaktır. Buna göre: "Mecelle ne tam fıkıhı ifade eden bir eser ve ne de tam asrı hukuk telâkkilerini ihtiva eden bir mecmuadır. Her ikisinin de feyz ve bereketlerinden mahrum, yine seciyesiz ve biçimsiz bir halitadır! Tabiatı ile bu gibi biçimsiz ve seciyesiz bir halita bir millete ne şekil ve ne de ruh verir"<sup>197</sup>. Bu anlamda medeni kanunun kabulü kadın haklarının gelişmesi dışında aynı zamanda bir hukuk devrimidir. Bu kanun, bireyler arasındaki ilişkileri anayasadan aldığı destekle hayatın her alanında düzenler. Bu, "İskeleti kurulmuş olan evin duvarlarını yapmağa, kapılarını kurmağa benzer. İzahattan varestedir ki, nasıl bu ameliye icra edilmeyen bir evde yaşanmazsa, öyle de teceddüt ve inkılâp prensiplerini hayata döken kanun-ı medeni olmaksızın inkılâp ve teceddüdün yaşadığı iddia edilemez".

Anayasada bulunan esaslar, gerçek hayatta bir uygulama alanı bulamamıştır. Örneğin anayasada belirtilen hukukla, uygulamada bulunan aile hukuku kararnameşi arasında derin zıtlıklar ve uyuşmazlıklar bulunmaktadır. Varolan düşünce ve içerik farklılıkları birinin adeta diğerini inkârı ve reddetmesi anlamına gelmekteydi. Bu nedenledir ki esaslar çatısız, ruhsuz ve etkisiz kalmaktaydı:

"Bu tezdad devam ettikçe inkılâp ve teceddüdümüzde atıl ve batıl kalmaya mahkum olacaktı. Bu ihtilâfı kaldırmak, her tarafı diğerine uyan aynı ruhu taşıyan aynı zihniyetten doğmuş bir kül vücuda getirmek inkılâp ve teceddütler için hayati bir meseleydi. Bu mühim mesele bugün hâl edilmiştir. Bundan böyle kanunlarımız esasların hayata dökülmesine mani ve hail değil, onları hayata taşıyacak esaslar olacaktır. Ve bu sayede şüphe yoktur ki inkılâp ve teceddüdün her yerde verdiği feyz ve bereketlerden Türk milleti da azami derecede müstefid olacaktır"<sup>198</sup>.

Medeni kanunun kabulü ile birlikte Türk kadınına tanınan haklar ile sosyal kalkınma yolunda önemli bir hamle gerçekleşmiştir. Sonrasında kadınlara tanınan

<sup>197</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Yeni Harflerimiz Münasabetiyle," *Milliyet* (3 Eylül 1928), aktaran Kâzım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-III. Dönem, C.2*, (Birinci basım, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1995), s. 123.

haklar daha da genişletilerek devam etmiştir. Nitekim İstanbul'da toplanan kadınlar kongresine katılan Avrupalı kadınlar dahi bu gelişmeye gıpta ile bakmışlardır. Zira kadınlara seçimlere katılma hakkı dahi verilmiş ve Türk kadını siyaset yaşamında aktif hale getirilmiştir. Kadın haklarının kısa sürede bu denli gelişmesi cumhuriyet ve onun önderi sayesinde olmuştur<sup>199</sup>.

Medeni kanun kabul edilerek kamu hukukundaki boşluklar doldurulmuştur. Böylelikle mevcut anayasanın ruhuna uygun bir yapılanma da oluşturulmuştur. Hakimiyetin millete olduğu bir devlette hukuk, dönemin ihtiyaçlarına göre revizyona tabi tutulmuştur. Bu uygulama ile aynı zamanda batı dünyasının sahip olduğu demokratik açılımlarda Türkiye'ye taşınmıştır.

### 3.7. İzmir Suikastı ve Siyasi Muhalefet

Ağaoğlu, suikast öncesinde; "Cumhuriyet şekli-i idaresinde hiçbir suiistimale tahammül edilemez. Hukuk-ı hükümraniyeye haiz olan bir cumhuriyet halkı hiçbir vecihle suistimale tahammül etmemelidir. Nasıl ki sultan kendi ordusuna karşı çıkanları asi ilan edip karşı koyuyorsa, halk da o şekilde karşı koymalıdır....Aksi halde istinad ettiğimiz esası yıkılmış oluruz"<sup>200</sup> şeklinde ifade ettiği düşünceler ile sanki doğabilecek tehlikeleri önceden sezmiş gibiydi. O, suikastı Türk milletinin kendi kendini yok etmesi olarak değerlendirmiştir. Buna göre, Gazi'nin yıkılması demek yeni Türkiye'nin getirdiği değerlerin ve devletin yıkılması demektir. Gazi, yaşadıkça devletin temelleri daha da sağlamlaşacaktır. Gelişme çağında olan Türkiye için rehberlere düşen görev, sorunları çözmek için el ele çalışmaktır<sup>201</sup>. Ancak açıklanması güç olan bu husus, birliğe ihtiyacın olduğu bir dönemde, bu ideale büyük darbe vurulmak istenmesidir.

Bütün dünyanın önünde eğildiği Türk milletinin kurtarıcısı Mustafa Kemâl Paşaya suikast düzenlenmiştir. Bu cinayeti düzenleyen ne bir düşman ne de kurtuluş

<sup>198</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Kanun-ı Medeni," *Hakimiyet-i Milliye* (18 Şubat 1926).

<sup>199</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Hem Haklı Hem Haksız," *Cumhuriyet* (15 Nisan 1935); Ahmet Ağaoğlu, "Kadınlık Münasebetiyle," *Cumhuriyet* (20 Nisan 1935); Ahmet Ağaoğlu, "Ayrı Ayrı Ulusların Kadınlık Hakkındaki Telâkkileri," *Cumhuriyet* (21 Nisan 1935).

<sup>200</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Suiistimâl," *Hakimiyet-i Milliye* (10 Haziran 1926).

<sup>201</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Vazifelerimiz," *Hakimiyet-i Milliye* (2 Eylül 1926).

savaşında denize dökülenlerden birisiydi. Bu cinayeti düzenleyen bir Türk'tü. Ağaoğlu'na göre bu durum, Türk insanının başını tıpkı geçmişte Yahudilere, Araplara<sup>202</sup> olduğu gibi öne eğmiştir. Çünkü insanlığın hayatında affedemediği şeylerin başında cinayet gelmektedir.

Bu yüz kızartıcı, izahı güç olaydan dolayı Türk milleti utanç içerisine düşmüştür. Vicdan azabı duymaktadır. Yabancı devletler ise bizim kendi kendimizi yok edişimizi seyrederek gülmektedirler. Türk halkı bu durumun üzüntüsünü yaşamaktadır. Gazi'nin şahsında memlekete ve millete vurulmak istenen darbenin tehlikesini hissederek ölümden kurtulmuş gibi mutlu ve öfke doludur.

Türk insanı bu üzücü durumdan ders çıkarmak zorundadır. Zira Gazi, en yakın bildiği insanlar tarafından böylesi bir tuzağa düşürülmek istenmiştir. Ağaoğlu, gazete köşesinden çıkarılması gereken dersi şu şekilde seslendirmiştir:

“Uyanık ve müteyakkız ol Ey Türk! Son iltica ettiğin mevatla<sup>203</sup> oynamağa meydan verme! Hariçteki düşmanlar, dahildeki düşmanların ihanetlerine muntazır ve müterasatırlar. Rehberlerine sadakat ve muhabbetinle, inkılâbına azmin ve sebatınla ve büyük adamlarına karşı minnet ve kadirşinashığınla hariç ve dahilden gelen bütün bu cinayet ve hıyanet ağlarını parçala ve artık Türk ülkesinde haris ikbalcilere yer olmadığını ispat et”<sup>204</sup>.

Ali Fuat Paşa, Rauf Bey, Rüştü Paşa ve Kâzım Karabekir Paşa gibi bu memlekete uzun yıllar hizmet etmiş kişiler suikastta parmaklarının bulunması nedeniyle istiklâl mahkemesinin huzuruna çıkarılmışlardır. Bu kişiler ihtirasları nedeniyle çok yanlış bir yola girmişlerdir. O ihtiras ki öldürücü bir kurt gibi Türk milletinin hayatını on sekiz yıldan beri yiyip bitirmektedir. Ağaoğlu, bunu yıllar öncesinden görmüş ve uyarılarda bulunmuştur. Bunun karşılığında ise sadece düşmanlık kazanmıştır<sup>205</sup>.

<sup>202</sup> Ağaoğlu konuya ilişkin olarak kaleme aldığı makalede Arapların ve Yahudilerin boyunlarının neden bükük olduğunu ifade etmemiştir. Ancak bize göre: Araplarda, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali cinayetlere kurban gitmiş halifelerdir. Bunun gibi İslâm Tarih'nde çeşitli siyasal cinayetlerin işlendiği bilinmektedir. Ağaoğlu bu nedenle Arapları boynu bükük olarak değerlendirmiş olabilir. Yahudiler ise Hz. İsa'yı Roma İmparatoru'na şikayet ederek onun öldürülmesine sebep olmuşlardır. Bu nedenle boynu bükük denilmiş olabilir.

<sup>203</sup> “Mevat” kelimesi “Cansız şeyler, sahipsiz topraklar, sahipsiz yerler” anlamlarına gelmektedir.

<sup>204</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Bir Suikast,” *Hakimiyet-i Milliye* (21 Haziran 1926) ve bkz. Ahmet Ağaoğlu, “Suikast Münasebetiyle,” *Hakimiyet-i Milliye* (28 Haziran 1926).

<sup>205</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Mühellik Bir Kurd,” *Hakimiyet-i Milliye* (9 Temmuz 1926).

Bir zamanlar devletin üst kademelerinde bulunmuş kişilerin beyininde tek bir düşünce bulunmaktaydı. O da devleti elde etmek ve hükümet makamında bulunmaktır. Bunlar devleti kendilerinin malı sanmakta ve partilerde olanlar ve olmayanların da kendilerine bağlı olduklarını düşünmektedirler. Eskiler, eski zamanlarda olan düzeni istemektedirler<sup>206</sup>.

Eskilerin sergilediği bu tutum, yenilerin değişik önlemler almasına sebep olmaktadır. Buna bağlı olarak istibdat döneminden kalan usullere baş vurulmuştur<sup>207</sup>. Servet ve hırsın tahriki ile Türkiye istenmeyen bir tablo ile karşı karşıya kalmıştır. Bu ise serbest rekabet yerine, zor, fesat ve kinin gelmesine sebep olmuştur. Bu kötü durum milli hakimiyetin gereği olanının tam zıddıdır. Bu kişiler çalışmakla değil tabanca ve bomba ile iktidar olmak istemişlerdir. Hemşehrilerin sevgisini kazanmayı değil suikast yoluyla memleketin geleceğine hakim olmayı tercih etmişlerdir<sup>208</sup>.

Fransa'da farklı düşüncelere sahip olan insanlar rahatlıkla aynı zemin üzerinde siyaset yapabilmektedirler. Çünkü onlar, yenmeyi de yenilmeyi de siyasetin bir parçası olarak görmüşlerdir. Oysa Türkiye'de ki mevcut durum bu anlayıştan çok uzaktır. Bizde muhalefet yenilgiyi hazmedememiş bu yüzden de yapmayı değil yıkmayı tercih etmiştir. Muhalefette olan anlayış şudur: "Biz vatanperveriz, vatana hakim olmak şartıyla! Biz vatana hizmet ederiz, vatan bizi takip etmek şartıyla! Biz başkasının da vatanperver olmasını, başkasının da vatanda bizim kadar hakkı olduğuna, başkasının da vatana hizmet ederek itilâ<sup>209</sup> etmek istemesine tahammül edemeyiz!". Bu anlayış daha önceleri İttihat ve Terakkide bulunmaktaydı ve halen farklı kişilerde devam etmektedir<sup>210</sup>.

<sup>206</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Reisler Devleti," *Hakimiyet-i Milliye* (5 Ağustos 1926).

<sup>207</sup> Ağaoğlu makalesinde "Eski" ve "Yeni" kelimeleri ile kimleri kastedtiğini isim olarak vermemektedir. Tahminimiz o ki "Eski" kelimesi ile İttihat ve Terakki ima edilmektedir. "İstibdat döneminden kalan usul" olarak ise "İstiklâl Mahkemeleri" nin uygulamaları anlatılmak istenmektedir. "İzmir Suikasti" İstiklâl Mahkemelerine göre kuru bir suikast değildir. Suikast uzun yıllar devam eden politik ihtirasın sonucu ortaya çıkmıştır. Bu anlamda "İzmir Suikasti" kimilerine göre İttihat ve Terakki'yi tam anlamıyla tasfiye etmek için iktidara bir fırsat tanımış ve iktidar bu fırsatı kullanmıştır. Bkz. Tefik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, (İstanbul,, Birinci basım: İletişim Yayınları, 1991), s.124 vd. .

<sup>208</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Derin Bir Yara," *Hakimiyet-i Milliye* (7 Temmuz 1926).

<sup>209</sup> "İtilâ" kelimesi "Yükselmek, yukarı çıkmak, yüksek rütbelere çıkmak anlamına gelmektedir.

<sup>210</sup> Ahmet Ağaoğlu, "İhtiras Belâsı," *Hakimiyet-i Milliye* (28 Temmuz 1926).

Gazi, bu durum karşısında 1923'ten sonra mücadelesini, aynı zamanda arkadaşlarına karşı da vermiştir. Buna rağmen Mustafa Kemâl Paşa etrafındaki insanları ihanet suçunun haricinde dışlamamıştır. Çünkü:

“Mustafa Kemâl yıkmak ve harap etmek için gelmemiştir. Hayır! O yapmak ve ihya eylemek içindir. İntikam gibi alelade hisler onun necip ve âli tabiatına yabancısıdır. O kırvetlerden memleket için azami faide temin eylemek ister. İşte bunun içindir ki daha dün kendisi aleyhinde entrika çevirenler zaferin ferdasında başka ve daha mühim mevkilere getirilmiş görüyoruz.... Gazi vazifesinaslık, hıyanet, ihanet günahlarını hiçbir şekilde affetmez”<sup>211</sup>.

Gazi, kurduğu Türkiye Cumhuriyeti Devletini yaşatma gayesini kendisine ana ilke edinmiştir. Cumhuriyet, düşünen bir varlığın insanca hayatını sürdürebileceği tek rejimdir. Ancak cumhuriyet rejiminin getirdiği erdemlerden şayet cumhuriyetimizin ilk yıllarında yeterince faydalanamamış isek bunun sebebi rejimi ruhlarına sindiremeyen ve onu yok etme sevdasına düşen kişilerin varlığıdır. Her rejim önce kendisini yaşatacak olan dinamikleri hazırlamak zorundadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Türk halkının geleceği için öncelikle toplumsal uzlaşma sağlanmalıdır. Bu uzlaşma sağlanamadığı için Osmanlı Devleti de büyük sıkıntılar yaşamıştır. Dışarıdan gelecek tehlikelerin ülke içerisine nüfuz etmesi daha kolay olmuştur. Bu sefer aynı hataya düşülmemelidir. Uzlaşma sağlanmalıdır. Bu uzlaşma sadece Mustafa Kemâl Atatürk'ün önderliği altında gerçekleşebilir. Bu nedenledir ki, yıkmak yerine, onun ilkeleri doğrultusunda Türkiye Cumhuriyeti'ni kalkındırmak gerekir. Kendisinin de belirttiği gibi Atatürk bir gün mutlaka ölecektir, ancak esas olan onun kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni sonsuza kadar yaşatmaktır.

### 3.8. Ağaoğlu'ndan CHF'ye Eleştirel Bir Bakış

Ağaoğlu her ne kadar dışarıya sürekli olarak birlik beraberlik mesajları verse de kendisini bazı konularda CHF'yi eleştirmekten alamamıştır. Ancak bu eleştiri yıkmak için değil yapmak içindir. Zira milletin ortak bir ülküde birleşmeye ihtiyacı vardır. Devlet farklı bir felsefe üzerine oturtulmuştur. Henüz emekleme döneminde iken hem

<sup>211</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Büyük Kongre İki Zihniyet,” *Hakimiyet-i Milliye* (21 Teşrin-i evvel 1927).

içeriden hem de dışarıdan çeşitli tehlikeler ile kuşatılmıştır. Bu ortamda halkın tam desteğini almış iyi bir yönetime ihtiyacı vardır. İyi bir yönetimin sağlanması için denetimin sağlanması zorunluluktur. Ağaoğlu bu konuya ilişkin düşüncelerini içeren dokuz sayfalık raporunu 25 Temmuz 1926 tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e sunmuştur. Raporun bir örneğini ise başbakan İsmet Paşa'ya vermiştir.

Ağaoğlu, altı yıl öncesinde ailesiyle birlikte perişan, ölümü bekleyen vatansız bir felaketzede olduğunu belirterek raporuna başlamıştır. Altı yıl sonrasında ise şerefli bir milletin üyesi, ailesiyle mutlu bir vatan sahibi olduğunu belirterek bunu Mustafa Kemal'e borçlu olduğunu ifade etmiştir. Ancak Ağaoğlu'na göre devlette büyük bir dönüşüm vardır ve bu dönüşüm vatanın felaketine sebep olacaktır. Kendisi gibi düşünenler ise perişan olacaktır. Bu dönüşümün sonucu olarak Musul Meselesi'nde hükümet ilk defa olarak başarısızlığa uğramıştır. Sözü edilen dönüşüm iktidarın halkın gözündeki prestijini kaybetmiş olması ve amacına uygun olarak yeterince çalışmamasıdır.

Son dört, beş yıl içerisinde büyük bir inkılâp gerçekleştirilmiştir. Bu inkılâp, devleti çökmeye mahkum eden esasları kökünden söküp atmış ve çürümeye son vermiştir. Devlete dinamik bir yapı kazandırılmaya çalışılmıştır. Ancak belirtmek gereklidir ki, yeni esaslar henüz köklü bir şekilde yerleşmemiştir. Devlet havada, askıda kalmıştır.

Hükümet açıkladığı vergi politikası ile bir hatanın içine düşmüştür<sup>212</sup>. Zira yapılan yenilikler ile halktan istenilen manevi tahammülün yanında koyulan vergiler ile de halktan maddi tahammül göstermesi istenmiştir. Ancak istenilen bu fedakarlık ve tahammül inkılâbın ve onu idare edenlerin prestijini halk gözünde düşürmektedir. Oysa her geçen gün yaralanan bu prestij korunmalı ve daha da geliştirilmelidir. Bu, Türk vatanı için ölüm ve kalım meselesidir. Sonrası düşünülmeden konulan vergiler halkın nazarında inkılâp önderlerinin prestijlerinin sarsılmasına sebep olmuştur. O prestij ki

<sup>212</sup> Ağaoğlu vergi politikalarını eleştirmesine rağmen bunu destekler bir yazı yayınlamıştır bkz. Ahmet Ağaoğlu, "Asri Devlet," *Hakimiyet-i Milliye* (23 Teşrin-i evvel 1926). Bunun nedeni, zaten gergin olan halkı kıskırtmamaktır.

inkılâpçıların dayandığı tek noktadır, bu yüzden önemlidir. Ağaoğlu, prestijin yavaş yavaş kaybolmasındaki nedenleri üç noktada toplamıştır.

- 1- Feragat-i nefis kifayetsizliği
- 2- Fırkanın ataleti
- 3- Mütakabil murakabenin mefkudiyeti<sup>213</sup>

Ağaoğlu, feragat-i nefis kifayetsizliğini şu şekilde açıklamıştır. Halk karşılaştığı ağır vergilere uzun süreli olarak yalnız bir şartla tahammül eder. Bu şart, idarecilerin kendi çıkarlarından önce halkın ve devletin çıkarlarını gözettiklerini halka göstermeleridir. Türk milleti bu konuda diğer milletlere göre daha hassastır. Halk, fakir olduğundan dolayı ihtişamı ve israfı çekememektedir. Ancak yapılanlar bu konuda hassas olunmadığını göstermektedir. Buna göre:

“Maalesef biz mükellef olduğumuz bu manevi vazifeyi unutmak üzereyiz; paraya, ticarete, menfaat ve istifadeye dalmak üzereyiz. Halka karşı mütehakkim ve mütekebbir vaziyetler almaktayız. Vaziyet ve mevkiimizden bilistifade Hükümet memurları üzerine icrayı nüfuz ve tahakküm etmekten, dairelerde hususi işler arkasında koştuktan tevakki etmemekteyiz”.

Bu durum partinin bir çok dedikoduya karışmasına ve de haysiyetinin azalmasına sebep olmuştur.

Ağaoğlu, eleştirisinin İkinci noktasında bütün inkılâbın yükünü ve sorumluluğunu üzerine almış olan zümrede yani partide gerekli heyecanın bulunmadığı ifade etmiştir. Buna göre: Parti divanı sorunlara karşı gereken duyarlılığı göstermemektedir. Divan, parti çalışmalarını düzenleyerek hükümetin işlerini kolaylaştırır. Ancak gerçekte parti divanı işlevini yitirmiştir. Divan aylarca toplanmamış, toplandığı zaman ise ikinci derecede önemli işler ile ilgilenmiştir. Büyük bir yenilik hamlesi gerçekleştirilmiştir. Yapılan inkılâplar ile; aile, hukuk, ekonomi, din, devlet alanlarında yeniden yapılanma yoluna gidilmiştir. Bu çabaların gerçek anlamda başarı ile sonuçlanması için araştırmalar yapmak ve çok düşünmek gereklidir. Oysa ki

<sup>213</sup> “Mefkudiyet” kelimesi “Bulunmama, kayıplık, yokluk” anlamlarına gelmektedir.

durum gerektiği gibi değildir. Örneğin, laikliğin uygulanmasında yaşanan sorunları gidermek için araştırma yapmamış, pahalılığın giderilmesi için bir çalışması olmamıştır.

Parti, memleketin geleceğini düşünmeli ve milletin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde hareket etmelidir. Bunun için ise parti yönlendirilmeli ve hükümetin yardımcısı haline getirilmelidir. Böyle bir yönlendirme ise divan aracılığı ile gerçekleştirilmelidir. Ancak daha da öncesinde parti divanı yeniden yapılandırılmalıdır. Buna göre: Parti divanı uzmanlardan oluşan çeşitli şubelere ayrılmalıdır. Bu şubeler, uzmanlık alanlarına göre sorunları incelemeli, gereken takibatta bulunmalı ve ihtiyaçlar doğrultusunda hükümetin dikkatini bu alana çekmelidirler. Divanın üye sayısı ve oluşum biçimi bu işlevi görecektir şekilde yeniden belirlenmelidir. Bu şekilde divana işlerlik kazandırılarak parti harekete geçirilecektir. Bu ise partinin kaybettiği prestijin tekrar geriye dönmesini sağlayacaktır.

Üçüncü noktaya gelince Ağaoğlu bunu şu şekilde açıklamıştır:

“Bu meseleye girişmeden evvel arz etmek isterim ki, acizleri demagog değilim ve alelumun demagojiye karşı büyük bir nefret perverde ederim. Bendeniz binbir başlı kitlelerin herhangi bir işi başa çıkaracak kabiliyette olduğuna hiçbir zaman inanmadım. Bilâkis daima kuvvetli hükümet taraftarı oldum; ehyövüm de bu kanaatimde her zamankinden, daha ziyade sabitim. Bilhassa bizim memleketimiz gibi siyasi ve içtimai tecrübeleri henüz sepkat etmemiş, iptidai bir halde bulunan muhitlerde kuvvetli hükümetlerin ve mütebariz şahsiyetlerin ehemmiyeti derkârdır.

Mamafih kuvvetli hükümet demek murakabeden azade, istediğini yapar bir hükümet demek midir ? Eğer böyle olsaydı şahsi hükümet usulünü en mükemmel ve en kuvvetli hükümet olmak üzere kabul etmek lâzım gelirdi. Halbuki muhakkaktır ki kazıyye tamamen aksinedir. Bütün milletlerin, bilhassa İngiltere'nin tecrübeleri ispat etmiştir ki hayırhahane ve itidal ile icra olunan murakabe kuvvetli hükümet için esas şarttır... Böyle bir murakabe nasıl temin edilebilir ? Bunu temin edecek makam fırkanın divanıdır, fırka divanı reislerin bilâ kayd ve şart itimat ettiği zevattan teşekkül etmelidir. Bu suretle bu divan, artık hükümet ve fırkaya ait bütün meseleleri tam bir hürriyet ve serbesti içinde müzakere etmek, duyduğu ve müşahede ettiği hataları, idaresizlikleri, yolsuzlukları bilâperva, divan içtimanda tetkik eylemek, bunlar hakkında kararlar itihaz eylemek selahiyetleri ile mücehhez olmalıdır; böyle bir murakabenin vereceği semereler muazzamdır. Bir kere murakabenin mevcudiyeti Cumhuriyet esasını takviye eder; sonra halk, böyle bir murakabenin icra edildiğini hissederek mutmain olur, daha sonra fırka azası kendilerini daha ziyade ihtiyat ve teyakkuzla idare ederler; nihayet meclis ve matbuat da

yavaş yavaş murakabenin neden ibaret olduğuna alışır ve bizde de normal bir hayat serbestisi tekevün edcr<sup>214</sup>.

Ağaoğlu, yapıcı yöndeki bu eleştirisini halktan kopuk olmayan dürüst ve atak bir siyaset üzerine oturtmuştur. Sunulan bu rapor sonrasında parti içerisinde yeni bir yapılanmanın söz konusu olmadığını görmekteyiz. Rapora ilişkin dikkat çeken bir diğer özellik ise Ağaoğlu'nun 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkasına geçerken yönelttiği eleştirilerin mantıksal temelini buraya kadar uzanıyor olmasıdır. Nitekim o dönemde dahi birçok kez bu rapora atıfta bulunmuştur. Bu rapor bizlere daha sonraları patlak verecek muhalefetin ilk sinyallerini vermesi nedeniyle önemlidir.

### 3.9. Harf İnkılâbı ve Aydınlanma

Ağaoğlu, harf inkılâbını Türk yenileşme hareketlerinin en önemli inkılâbı olarak değerlendirmiştir. Zira, diğer yenilik hareketlerini gerçek hayata geçirip ürünlerinin alınması için harf inkılâbının yapılması bir zorunluluktur. Bu inkılâp ile Türkiye Devleti çağdaş devletler seviyesine çıkma yolunda çok önemli bir aşama kaydetmiştir.

Ağaoğlu yıllar önce kaleme aldığı “İslâmiyet'te Kadın” isimli kitabında da bu konu üzerine “Alfabenin zorluğu, okuma-yazma öğrenimine şiddetle engel olduğundan, Müslümanların akıl ve yüreklerinin aydınlanmasına götüren yolları kapamaktadır. Kadın ve alfabe... İşte Müslüman dünyasının, onu yavaş yavaş ölüme sürükleyen iki baş düşmanı, tedavi kabul etmez iki illeti...” sözlerini söylemiştir<sup>215</sup>. Ağaoğlu bu eserinde Arap alfabesine bir alternatif önermemiştir. Ancak alternatifler arasında Kiril ve Çin alfabesi olabileceğini düşünmek herhalde yanlış olur. Düşüncemiz o ki Ağaoğlu, alfabe konusunda Fransa'da aldığı eğitimden etkilenmiştir. Bir alternatif belirtilmemişse de kolay alfabe olarak düşünülenin “Latin Alfabesi” olduğunu söyleyebiliriz.

Ağaoğlu, konuya ilişkin açıklamalarını çağdaşlaşma zeminine oturarak harf inkılâbının yapılmasının büyük bir ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Buna göre dünyadaki üç önemli medeniyetten –Buda, Batı ve İslâm Medeniyetleri- batı medeniyeti galip

<sup>214</sup>Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar* (Birinci basım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1983),s.493.

<sup>215</sup> Ahmet Ağaoğlu, *İslâmiyette Kadın*, s.60.

gelmiş ve diğerlerine hükmetmiştir. Bu üstünlüğün sağlanmasında ne ırk ne din ne de nüfusun etkisi bulunmaktadır. İngiltere 48 milyon nüfusu ile 320 milyonluk Hindistan'a hükmetmiştir. Oysa İngiltere coğrafya olarak Hindistan'dan yüz yetmiş kat daha küçüktür. Buna karşılık İngiltere'de basılan kitap sayısı ve üniversite sayısı Hindistan'dan kat kat fazladır. Bunun dışında okuma yazma oranı fazla olup fikirler İngiltere'de serbestçe tartışılabilmektedir. Oysa medeniyet olarak Hindistan, İngiltere'ye göre çok eskilere dayanmaktadır. Tüm bu verilerden hareketle denilebilir ki batı medeniyetinin üstünlüğünün sırları yine kendi toplumsal gelişmesinde saklıdır.

Medeniyet bir bütündür. O bütünlüğü kendi içerisinde parçalara ayırıp bir kısmının alınarak diğerlerinin reddedilmesi çağdaşlaşma açısından olumsuz sonuç verecektir. Harf, batı medeniyetinin bir parçasıdır ve bu inkılâbın gerçekleşmesi batıya entegre olma yolunda önemli bir hamle olacaktır. Devletin kalkınması için bilim ve teknolojinin gelişmesi gereklidir. Bunu sağlayacak organların başında ise insanların bilgiyi kuşaktan kuşağa aktarma aracı olan alfabe gelir. Oysa doğuda oluşan medeniyetlere bakıldığında kalkınmada önemi yadsınamayacak olan alfabe, okuma yazma insanlar tarafından bilinmemektedir. Buda medeniyetinde okuyup yazma bir ayrıcalık olduğu için aynı zamanda toplumsal sınıflaşmaya da zemin oluşturmuştur. Arap alfabesi dürüst okuma ve yazmaya uygun olmadığı için bilim ve teknolojinin gelişmesine de engel olmuştur. Arap alfabesini gerçek anlamda öğrenebilmek için bazen bir ömür dahi yetmemiştir. Türkiye gibi çağdaş dünya düzenine ulaşmayı kendisine hedef edinen bir ülke için bu alfabe ihtiyacı karşılamaktan uzaktır.

Okuma yazmanın bu denli zor ve esrarengiz olduğu bir ortamda gelişmek mümkün değildir. Medeniyetin dayandığı en önemli nokta dildir. Dili ifade eden ise yazıdır. İnsanoğlu yazıyı bulup bilgi alışverişinde bulunmasaydı kalkınma olmaz ve ilkelikten bir adım öte gidilemezdi. Yazı her türlü gelişmenin sağlanmasında bir çıkış noktasıdır. Bundan dolayıdır ki:

“Bir muhitin yazısı ne kadar mükemmel ve kolay ise ve intişar kuvveti ne derece haiz ise o nispette o muhit için tekamül ve teali imkânı temin edilmiş olur. Ve binaenaleyh bir zümre-i medeniyyenin

kullandığı yazı aleti diğerinin kullandığı alete nispeten ne kadar kolay, basit ve mükemmel ise o nispete galebe çalması, hakim olması hem tabii, hem de mukadder ve mübremdir”<sup>216</sup>.

Ağaoğlu’na göre yeni Türkiye Devleti çağdaşlaşma yolunda büyük adımlar atmış ve bu yola azmetmiştir. Bu anlamda batı medeniyetinin gelişmesindeki en önemli dinamik yazıdır. Batıya entegre olma sürecinde yazı derhâl alınmalı ve uygulanmalıdır.

### 3.10. Üniversite Reformu ve Ağaoğlu’nun Tasfiyesi

Ağaoğlu çok yönlü bir kişiliğe sahiptir. Siyasi kimliğinin dışında bir de öğretmen kimliği vardır ki bu onu hayata bağlayan önemli bir değerdir. Yaşamının çeşitli dönemlerinde farklı kurumlarda ve üniversitede fikirlerini, bilgilerini gençlerle paylaşma imkânı bulmuştur. Onun için eğitim ve bilim bir yaşam biçimidir. Sürekli araştırmıştır. Bir sosyal bilimcidir. Her konuşmasında ve yazısında aldığı hukuk eğitiminin izlerini görmek mümkündür. O, hem ders verdiği okulunda hem kaleme aldığı makalelerinde hem de meclis içerisinde ki konuşmalarında tam bir öğretmen gibi davranmıştır<sup>217</sup>.

Gerçekleşen Türk inkılâbı sonrasında, ülkede modernleşme yolunda atılan atılımlara, Darülfünun manen ve maddeten destekçi olmamıştır. Yeni kurulan devletin dayandığı temellerin başında bilim gelmektedir. Ancak Darülfünunun bu ihtiyaca cevap verdiğini de söylemek mümkün değildir. Zira öğretim üyeleri arasında fikir ve ideal birliği bulunmamaktadır. Eminlik -rektörlük- gibi makamlar hocalar arasında ihtirasların doğmasına sebep olmuştur. İşte bu durum üniversiteyi yeniden yapılandırmaya götüren önemli unsurlardan biri olmuştur. Dönemin yazarlarından Kâzım Nami Duru üniversiteyi şu şekilde açıklamaktadır:

“Oradan yetişenler içinde kendi kendini, ancak kendi gayretleriyle ilerletenler oldu. Onları takdirle anarız, ama biliriz ki onlar Darülfünunda hemen hiçbir şey değildiler. Ne edinmişlerse kendi kendilerine,

<sup>216</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Yeni Harflerimiz Münasebetiyle,” *Milliyet* (3 Eylül 1928).

<sup>217</sup> Ağaoğlu’nun meclis içerisinde üniversite hayatına ilişkin düşünceleri için bkz. *TBMM. Zb. C., D.2, İç.2, C.18, s.308 vd. ; TBMM. Zb. C.,D.2, İç.3, C.22, s.173 vd. .*

Darülfünun haricinden edinmişlerdir. Darülfünunun Türk inkılabını anlamamış, duymamış olduğunu gördük. Oradan inkılâpçı Türk kafalarına ufak bir ışık bile sızmamıştır”<sup>218</sup>.

Bu reformun yapılmasındaki ikinci bir nedeni yine Duru’dan öğrenmekteyiz. Buna göre devletçilik düşüncesi sadece iktisadi bir niteliğe sahip değildir. Daha geniş bir anlamı bulunmaktadır. Bu anlamda devletçilik ilmi sahayı da kendisinde barındırır. Bu yüzden; “Devletçi bir hükümet, Darülfünunu kendi başına bırakamaz; ilmi spekülasyon yapıyoruz diye hükümetin prensiplerini yıkıcı fikirler de neşredebilir”<sup>219</sup>.

2252 No’lu kanunun birinci maddesiyle üniversite reformu 2 Ağustos 1933 tarihinde gerçekleşmiş 151 kişilik kadronun 59’u yeni üniversitenin kadrosuna alınırken 92 kişi kadro dışı bırakılmıştır<sup>220</sup>. Kadro dışı bırakılanlar içerisinde Hukuk Ana bilim Dalında öğretim üyesi olarak çalışan Ahmet Ağaoğlu’da bulunmaktadır. Ağaoğlu’nun tasfiye edilmesi gerekçesi özel olarak açıklanmamıştır. Ancak hayatını Türkiye Cumhuriyeti’ne ve onun getirdiği değerlere adanmış, inkılâpların sürekli olarak savunucusu olmuş bu kişinin üniversitede kadro dışı bırakılması hakikaten düşündürücüdür.

Ağaoğlu, Atatürk ile anlaşmazlığa düşmüştür. Belediye seçimleri sırasında ülkenin bulunduğu siyasi gerginlik üzerine Mustafa Kemâl Paşa ile tartışmıştır. Atatürk’ün “Ülkede anarşi var” sözlerine karşılık Ağaoğlu anarşi olmadığını, varsa da bunun devletten kaynaklandığını belirterek cevap vermiştir. Atatürk ise, Ağaoğlu’na gafil ve cahil olduğunu söylemiştir.

Ağaoğlu, Akın gazetesindeki yazıları ile İsmet Paşa’nın devletçi ekonomi anlayışını ve demiryolu politikasını eleştirmiştir. Bu eleştiriler sonrasında Ağaoğlu bir akşam Dolmabahçe’ye çağırılmıştır. Burada kendisine gösterilen Akın Gazetesi nüshalarının neyi ifade ettiği sorulduğunda “Cemiyetin kusurlarını gösteren içtimai tenkitler” cevabını vermiştir. Atatürk ise bir öğretim üyesi olarak gazete çıkaracak

<sup>218</sup> Kâzım Nami Duru, “Yeni Türk Üniversitesinin Eşiğinde,” *Cumhuriyet* (30 Temmuz 1933). Duru, sosyoloji uzmanı, öğretim üyesi, siyasetçi olarak tanınır. “Sosyolojinin Unsurları” adlı çevirisi 1936 yılında, “Ziya Gökalp” adlı kitabı ise 1949 yılında Milli Eğitim Bakanlığı’na basılmıştır.

<sup>219</sup> Kâzım Nami Duru, “Ne İstiklâli,” *Cumhuriyet* (28 Ağustos 1932).

<sup>220</sup> *Cumhuriyet* (1 Ağustos 1933).

parayı nereden bulduğunu sormuştur. Ağaoğlu gazeteyi kapatmayacağını belirterek: “Şüpheniz varsa müfettiş gönderin...müfettiş gelmeden kapatmayacağım” demiştir. Atatürk bunun üzerine sinirlenerek “Demek kafa tutuyorsun... Hem sen unutuyorsun ki bir sığıntısın” demiştir. Ağaoğlu ise:

“Paşam...bana birçok adamlar bu sözü söylediler. Hepsine güldüm. Ama sizin ağzınızdan aynı şeyi işitmek beni ruhumun en derin noktasına kadar sarstı. Çünkü ötekiler küçük adamlardı. Siz ise bu memleketi kurtarmış insansınız. Bir yandan bütün dünyanın Türk ırkından, Türk milletinden geldiğini ortaya atıyorsunuz, diğer taraftan hududumuzdan iki saat ötedeki halis Türk ve ne yazık ki esir bir yurttan, Tüürk’ün hürriyetini muhafaza etmeğe muvaffak olmuş kısmına gelen yine halis bir Türk’e “Sığıntı” diyebiliyorsunuz<sup>221</sup>”.

diyerek masayı terk etmiştir. Ağaoğlu’nun onuru incinmiştir. Bu tartışma ortamı Ağaoğlu ile Atatürk arasında bozulan ilişkinin de göstergesidir. Sonraları bu durum “Akın” gazetesinin de kapanması ile daha da netlik kazanmıştır. Ağaoğlu’nun tasfiyesini ortaya çıkan bu siyasi gerginliğe bağlamak kanaatimizce doğru olacaktır. Ancak bunun dışında Ağaoğlu’nun tasfiyesine sebep başka unsurlar da bulunmaktadır.

2 Ağustos tarihli Cumhuriyet gazetesinde Ağaoğlu’nun Mustafa Kemâl Paşa’nın sorduğu “Hukuk nedir ?” sorusuna tatmin edici cevap veremediği belirtilmiştir. Buna bağlı olarak üniversitenin bu durumdaki hocalar ile devam edemeyeceği vurgulanmıştır<sup>222</sup>. Bu makaleyi referans göstererek Ağaoğlu’nun akademik yetersizliğe sahip olduğunu söylemek araştırmamızın tarafsızlığını korumak açısından yanlış olacaktır. Zira yazılarından, kitaplarından ve konuşmalarından onun “Hukuk nedir ?” sorusuna cevap verecek bilgiye fazlasıyla sahip olduğunu anlıyoruz.

Ağaoğlu’nun tasfiyesinde etkili olan bir diğer unsur liberal bir devlet düşüncesini savunmasıdır. Zira başta belirttiğimiz devletçi üniversite anlayışına zıt bir karaktere sahiptir. Yine gelişen siyasi olaylar ışığında İsmet Paşa ile olan

<sup>221</sup> Sakal, A.g.e., s.60 vd. .

<sup>222</sup> Yunus Nadi, “Yeni Bir Meşale İstanbul Üniversitesi,” Cumhuriyet (2 Ağustos 1933).

anlaşmazlıklarının daha da öne çıkması onun üniversiteden atılmasındaki bir diğer faktördür<sup>223</sup>.

Ağaoğlu üniversite kadrosuna alınmasa da konuya ilişkin yazdığı sınırlı sayıda makalede duygusal davranmamaya özen göstermiştir. Bununla birlikte diyebiliriz ki Ağaoğlu'nun Cumhuriyet döneminde yapılan inkılaplar içerisinde desteklemediği, kabullenemediği tek yenilik "Üniversite reformu"dur.

Ağaoğlu göre, reform ile birlikte üniversitenin özerk yapısı sona ermiştir. Üniversitede egemen olan güç, seçilen değil atanan olmuştur. Özgür bir atmosferin olmadığı ortamda bilimsel gelişme olamayacaktır. Bu nedendir ki Ağaoğlu, bu devletçi yaklaşımı reddetmiştir. Alınan kararı getireceği bir olumsuz sonuç da oluşturulan üniversite kadrosunda ders verecek kişiler arasında çok sayıda Avrupa'dan gelmiş öğretim üyelerinin bulunmasıdır. Bu durum öğrenci ile iletişimin sağlanmasında güçlük çekilmesine sebep olacaktır<sup>224</sup>. Ağaoğlu daha yakın bir zamana kadar Mustafa Kemâl Paşa'nın önderliğinde birleşilmesini savunarak bu konuda insanları ikna etmeye çalışırken bu sefer kendisi Mustafa Kemâl Paşa ile ayrı düşmüştür.

Ağaoğlu eksikliklere rağmen ümitlidir: "Üniversitenin çerçevesi çok geniş ve esaslı kurulmuştur, onun içini doldurmağa, ve ümid edilen semereleri almağa gelince, bu da kırılmaz bir azim ve yorulmaz bir gayret meselesidir"<sup>225</sup>. Ağaoğlu, tasfiyedeki yanlışlıklara rağmen eski profesörlerin bir kısmının yine üniversiteye bağlı olarak telif ve tercüme heyetlerinde çalışmalarına izin verilmesini de sevindirici kabul etmiştir<sup>226</sup>.

Ağaoğlu, her ne kadar bu reformun ucu kendisine de dokunduğu için daha fazla rahatsızlık duymuşsa da bunu yazılarında açık olarak ifade etmemiştir. Bunu "cesaretini

<sup>223</sup> Mustafa Kemâl Paşa, Ağaoğlu'na hem profesörlük hem de gazeteciliğin bir arada yürümeyeceğini belirtmiştir. Bu konu ve Ağaoğlu ile İsmet Paşa arasındaki gelişmelerin duygusal bir yorumu için bkz. Süreyya Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti*, ( İstanbul , 1984).

<sup>224</sup> Ağaoğlu Üniversite Reformu'na karşı çıkmıştır. Bunun nedenlerinden bir tanesi de başka ülkelerden gelecek profesörler ile öğrenciler arasında iletişim sorunu yaşanacak olmasıdır. Ancak Ağaoğlu, daha önceleri II.Dönem TBMM'nde üniversite için Avrupa'dan öğretim elemanı getirilmesini kendisi savunmuştur. Bkz. *TBMM.Zb.C.*, D.2, İç.2, C18, s.308 vd. .

<sup>225</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Üniversite Teşkilâtı," *Akın* (2 Ağustos 1933). Bilimsel gelişmeler açısından doğu ve batı karşılaştırması için bkz. Ahmet Ağaoğlu, "İlim Bakımından Şark ve Garp," *Akın* (3 Ağustos 1933).

<sup>226</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Fransa ve Faşistlik," *Akın* (4 Ağustos 1933)

yitirmiş” olarak değerlendirmemek gereklidir. Çünkü Ağaoğlu, yapılabilecek tartışmaları İsmet Paşa ile ve kendisine vatan bahsettiğine inandığı Mustafa Kemâl Paşa ile zaten yapmıştır. Bunun sebebi konuyu şahsileştirmemektir. Bu yüzden “Üniversite Reformu” sonrasında Ağaoğlu doğrudan kendisini savunur bir yazıyı kaleme almamıştır.

Ancak bu dönemde gazetelerde eski öğretim üyelerine yapılan saldırılara dayanamamış ve cevap vermekten geri kalmamıştır. Buna göre: “Beş paralık kıymeti olmayan, sefil ruhlu, peyapey bir guruh, leş duymuş kuzgunlar gibi bu eski arkadaşlarımızın üzerine atılarak her türlü lisan ve kalem tecavüzünde bulundular. “Cahil medrese ve irtica ruhlu” dediler. Kadro harici olanlar terzil ve tezlil edildiler”<sup>227</sup> şeklinde ifade etmiştir. Ağaoğlu bu saldırılara birinci derecede muhatap olarak kendisini görmemiştir. Çünkü kendisinin Darülfünunda çalışma süresi toplam bir buçuk yıldır. Bu noktada yapılan saldırılara cevap vermenin o an olduğu gibi önceden de üniversite kadrosunda bulunan kişilere düştüğünü belirterek onlara çağrıda bulunmuştur.

O, hayatının hemen hemen her döneminde öğrencileriyle birlikte olmuş ve günün sorunlarını onlar ile tartışmaktan mutluluk duymuştur. Siyasi çatışmalardan dolayı bu kurumdan soyutlanmak onun gururunu incitmiştir. Bu sırada Mustafa Kemâl Paşa’nın takındığı tavır ise bu üzüntüyü bir kat daha arttırmıştır.

<sup>227</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Açık Mektup,” Akın (6 Ağustos 1933).

## BÖLÜM 4

### SİYASET HAYATIMIZDA AHMET AĞAOĞLU

Ağaoğlu için siyaset bir yaşam biçimidir. Sürekli olarak düşünen ve üreten, ürettiklerini insanlar ile paylaşan ve tartışan bir kişiliğe sahiptir. Böyle bir kişiliğin siyasi gelişmelere karşı kayıtsız kalması mümkün değildir. O, siyasi gelişmelere kayıtsız kalmadığı gibi fiilen siyasetin içerisinde de yer almıştır. Çalışmamızın değişik bölümlerinde Ağaoğlu'nun siyasi eğilimlerini ortaya koyduk. Bu özelliklere ileride de değineceğiz. Bu bölümde ise Ağaoğlu'nun aktif siyaset hayatını incelemeye çalışacağız. Onun milletvekilliği hayatı, III. Devre meclisinden Afyon Karahisarısahip milletvekili Rıza Paşa'nın vefat etmesiyle başlar. Rıza Paşa'dan doğan boşluk Ahmet Ağaoğlu tarafından doldurulmuştur. 1914 yılında başlayan aktif siyaset hayatının ilk dönemi 1918'de sona ermiştir. 1918-1923 yılları arasında etkinliği azalmış bir siyasetçi olmuştur. II. Devre TBMM.'nde Kars milletvekili olarak yer almıştır (1923-1927). 1927 yılında III. Devre TBMM.'ne tekrar Kars milletvekili olarak girmiş ve 1931 yılına kadar bu görevi devam etmiştir. Bu dönemde kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) kurucuları arasında yer almıştır. Toplam on iki yıl millet vekilliği yapmıştır.

#### 1. Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Ahmet Ağaoğlu (1914-1918)

III. Devre Osmanlı meclisi I. sine göre biraz daha pasif ve verimi düşük bir meclistir. Bunu dönemin özel koşullarına bağlamak mümkündür. Zira devlet büyük bir askeri ve siyasi hareketlilik içerisindeydi. Buna bağlı olarak iyi çalışmayan bir mecliste Ağaoğlu'nun da çok aktif olduğunu söyleyemiyoruz. Nitekim Ağaoğlu, bu dönemde inceleyebildiğimiz kadarıyla yetmiş iki kez söz hakkı almıştır. Bunların önemli bir kısmı da kısa konuşmalardır.

<sup>227</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Açık Mektup," Akın (6 Ağustos 1933).

Ecnebilere Memalik-i Osmaniyyede seyahat ve ikametlerine dair hazırlanan kanun layihası tartışılırken Ağaoğlu, hükümetin sunduğu teklifin kabul edilmesini istemiştir. Buna göre; Birey çıkarları, toplum çıkarlarının üzerine çıkmamalıdır<sup>228</sup>. Ancak sosyal yapılanmanın gelişmediği yerlerde kişi, topluma karşı olan sorumluluklarını unutarak kendi isteklerini ön plâna çıkartabilmiştir. Meclis ise alacağı kararlarda sosyal çıkarları önde tutmak zorundadır. Bu nedenledir ki sunulan teklif kabul edilmelidir. Yani, ecnebler Hicaz gibi kutsal olan yerlerin dışında memlekette kalmakta ve gezmekte serbest olmalıdır. Ancak dışarıdan gelen yabancı, on beş gün içerisinde kimlerle geldiğini, nerelerde gezeceğini ve kalacağını polise bildirmelidir. Polis alacağı beyanname karşılığında gelen yabancılara tezkere vermelidir<sup>229</sup>.

Pasaport kanunu görüşülürken Ağaoğlu 23. maddeye itiraz etmiş ve bir soru önergesi vermiştir. Bu maddeye göre Osmanlı tebaasından bir kişi başka ülkeye ait pasaport ile zorunluluk olmadan ülke sınırlarına girerse bu kişiye altı aydan iki yıla kadar ceza verilecektir. Ağaoğlu'na göre Osmanlılık, Türklük ve İslâmlık görevini yerine getirmek için bir çok kişi ülke dışına çıkmaktadır. Dışarıya giden bir kişinin pasaport alması zorunluluktur. Aksi halde gittiği ülkede rahat bırakılmayacaktır. Ancak şayet Osmanlı hükümetinden pasaport alacak olursa, gergin olan siyasi ilişkiler nedeniyle, yine orada baskıya uğrayacak ve işlerini yürütemeyecektir. Bu yüzden bir kişi başka ülkelerin pasaportunu da alarak seyahat edebilmelidir. Kanundan dolayı da herhangi bir cezaya çarptırılmamalıdır.

Yine aynı kanun nedeniyle Ağaoğlu, Salah Cimcoz Efendiye atıfta bulunarak 21-22 yaşlarına gelmiş bir kızın yabancı memleketlere gitmesine izin verilirken, evli bir bayanın gitmesine izin verilmediğini belirtmiştir. Bunun nedeni aralarında ki sosyal farklılıktır. Evli bir kadının medeni hali nedeniyle tek başına başka bir yere gitmesinde genç bir kıza oranla daha çok zarar vardır. Bu durum Avrupa kanunlarında da bulunmaktadır. Kadının, eşinden izin almadan başka bir yere gitmesi Avrupa hukukuna

<sup>228</sup> Bu dönemde Ağaoğlu, liberâl devlet düşüncesini savunmamaktadır. Ancak bununla birlikte Ağaoğlu hiçbir zaman ferdi çıkarların toplum çıkarlarını ezmesini istememiştir. Onun liberalizm anlayışında böyle bir düstur yoktur. Yine ferdi özgürlüklerin genişletilmesini istemesi, "Ferd çıkarları, toplumsal çıkarlardan da önde tutulsun" şeklinde düşündüğü anlamına gelmez.

<sup>229</sup> MM. Zb. C., D.3., İ.2, C.2, s.340 vd. .

göre de yasaklanmıştır. Ayrıca Aġaoġlu'na göre Anglosaksonların sınırlı bir kısmının dışında hiçbir kavmi Müslüman kavimleri kadar kadınların hukukuna saygı göstermemektedir<sup>230</sup>.

Osmanlı Devleti'nde batı takviminin kabulüne dair sunulan kanun layihası zerine Aġaoġlu, takvim deġiřtirilmesinde, milli hislerin oynadığı rolü belirtmek için Fransa'da yaşanan bir olayı örnek olarak verir. Buna göre Fransa'da milli anlayış her ne kadar bilim ve fenne aykırı olsa da bazı deġerlere kutsallık kazandırılmış ve bu geleneklerin yaşaması için diretilmiştir. Sunulan layiha ile Rumi Takvim ile Garbi Takvimin deġiřtirilmesi istenilmiştir. Aġaoġlu bunun zerine: "Venizelos'un şapkasını Puankare'nin başına geçirmek istiyor....Ben bu teklifi kemâl-i memnuniyetle kabul ederim ve hükümete derim ki bu, senin ihtiyacatını temin ediyorsa bu ameliyeyi kabul ederim. nk bunu yaparken, benim mazime ananatıma hiç dokunmuyorsun. Frengi seneyi Rumi yapıyorsun"<sup>231</sup> demiştir. Ancak Aġaoġlu, yılbaşının saptanmasında batı geleneklerinin esas alınmasına karşı çıkmıştır. nk bunu geleneġe aykırı bulmuştur. Bunun yanında Aġaoġlu, takvim başlangıcında Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun esas alınmasına dair gelen tekliflere de karşı çıkmıştır. nk böylelikle Osmanlı öncesindeki muhteşem tarih görmezlikten gelinmektedir. Yine bu usul kabul edilirse Osmanlı Devleti kendisini İslâm dünyasından da soyutlamış olacaktır. Ancak Aġaoġlu bu eleştirilerine raġmen sunulan teklifin kabul edilmesini önermiştir<sup>232</sup>.

Meclis-i Mebusan dahiliye nizamnamesi görüşmelerinde Aġaoġlu, usule ilişkin olarak görüşlerini açıklamıştır. Buna göre bte görüşmelerinde meclisten gelebilecek teklifler için bir zaman sınırlaması koyulmuştur. Ancak sınırlama, meclisten gelebilecek teklifleri pasifize etmektedir. Sınırlamada esas olan sürenin saptanmasında Fransa anayasası etkili olmuştur. Bu anlamda celse, seans, inikad kelimelerinin neye karşılık geldiği tartışılmıştır. Aġaoġlu, meclisin sunacağı tekliflerin sınırlamalardan uzak bir yapıda deġerlendirilmesini istemiştir. Zira görüşmelerin bitmesinden bir iki hafta sonra kişinin aklına parlak bir fikir gelebilir. Ancak bu fikir görüşmelerin sona ermesi

<sup>230</sup> MM. Zb. C., D.3, İ.4, C.1, s.159.

<sup>231</sup> MM. Zb. C., D.3., İ.2, C.2, s.135.

<sup>232</sup> Aynı, s.136, ve bkz. Ahmet Aġaoġlu, "Takvim-i Garbi Münasebetiyle," Tercüman-ı Hakikat (30 Kanun-ı sani 1917).

nedeniyle teklif edilemeyecektir. İngiltere ve Fransa'da uygulama farklı olabilir. Meclisin iyi çalışmasına engel olan bu durum ortadan kaldırılmalıdır<sup>233</sup>.

Ağaoğlu, Maarif Nazırlığı bütçesine yapılacak ilâvenin görüşülmesi sırasında söz hakkı alarak üniversitelerin bir ülkede ilmin kaynağını oluşturduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda üniversitedeki tüm fakülteler çalışmalarını ayrı ayrı ortaya koymaktadırlar. Savaş hali devam ediyor olmasına rağmen üniversite boş durmamakta ve üzerine düşen görevi fazlasıyla yerine getirmektedir<sup>234</sup>. Resmi okullarda birden fazla çocuğu eğitim gören kişilerden alınacak ücretin tespitinde Ağaoğlu, öğretmenlere kolaylık sağlanmasını istemiştir. Buna göre öğretmenlik mesleği çok önemli olmasına rağmen maddi anlamda öğretmenler büyük sıkıntılar içerisinde. Bu nedendir ki öğretmen çocuklarından hiç olmazsa bir tanesi devlet tarafından ücretsiz olarak eğitilmelidir. Böylelikle öğretmenlik mesleğine olan ilgi artacak ve kişileri bu alana teşvik edilmiş olacaktır<sup>235</sup>. Ağaoğlu, Mekteb-i mülkiye<sup>236</sup> adlı bir yüksek okulun açılması için meclise sunulan kanun layihası üzerine söz almıştır. Açılan okulun dahiliye nezaretine bağlanması yönünde gelen talepleri hoş karşılamamıştır. Dünyanın hiçbir yerinde hiçbir okulun Maarif nezaretinin dışında başka bir bakanlığa bağlı olmadığını belirtmiş ve bu fikri reddetmiştir<sup>237</sup>.

Ağaoğlu, Askeri ceza kanunu görüşmelerinde ilgili kanunun 46. Maddesine ek olarak sunulan kanun layihasında geçen "değnek" kelimesine tepki duymuştur. Buna göre orduda arzu edilen sıfat, şeref ve namustur. Bunu hazırlayacak koşulları sağlama görevi ise meclise aittir. Bu nedendir ki orduya değnek teslim edilmemelidir. Orduda düzenin sağlanması için şiddet uygulanabilir. Ancak, şiddet haysiyet ve şerefi ortadan kaldırmamalıdır. Bir asker hapsedilebilir, kurşuna dizilebilir ama tokat yememelidir. Çünkü tokat yedikçe şerefinden bir derece yoksun kalacaktır<sup>238</sup>. Yine Ağaoğlu bu konuya ilişkin olarak bir takrir vermiştir. Takirde ast üst ilişkilerinin belirlenmesi için Müdde-i Umumlilikler kurulmasını istemiştir. Bundaki amacı ise astın hukukunu

<sup>233</sup> MM. Zb. C., D.3, İç.2, C.2, s.419 vd. .

<sup>234</sup> MM. Zb. C., D.3, İç.3, C.1, s.197.

<sup>235</sup> MM. Zb. C., D.3, İç.3, C.2, s.165.

<sup>236</sup> Burada sözü edilen Mekteb-i Mülkiye 1859'da açılan Mülkiye Mektebi değildir. Bunun dışında açılması düşünülen bir İdari Bilimler Fakültesi'nden söz edilmektedir.

<sup>237</sup> MM. Zb. C., D.3, İç.4, C.3, s.228.

<sup>238</sup> MM. Zb. C., D.3, İç.2, C.1, s.301.

korumak ve mevcut yasaların kötüye kullanılmasına engel olmaktadır<sup>239</sup>. Ağaoğlu, memur maaşlarına yapılacak zamlar konusunda da söz alarak askeriyeyi de ilgilendiren düşüncelerini ifade etmiştir. Buna göre: Millet yıllar yılı maddi fedakârlıklarda bulunmuş ancak bunu yaparken de manevi yönden tahrip olmuştur. Bu tahripler ise devleti temelinden sarsmaktadır. Memurun haysiyeti ve şerefi söz konusudur. 170 Kuruş maaş alan bir jandarma askeri bu para ile çocuğunun ekmek parasını bile karşılamayacaktır. Maaşların arttırılmasından başka bir çare yoktur. Bunun dışında önerilen iâşe yoluyla memurun sıkıntılarını çözmeye fikri daha farklı sıkıntıların doğmasına sebep olacaktır. Maaşlar arttırılmalıdır<sup>240</sup>. Ayrıca Ağaoğlu, kaynak sağlamak amacıyla sigara ve oyun kâğıtlarından alınacak vergilerin de arttırılmasını istemiştir<sup>241</sup>.

Mecliste bulunan ilmiye encümeni, İslamiyet'i batıl fikir ve inançlara karşı savunmak, dini ahlâkı ve İslâm hükümlerini yaymak için Darülhikmetül İslâmiye denilen bir kurulun oluşturulmasını meclise teklif etmiştir. Dokuz üyeden oluşması düşünülen kurul, akaid, fıkıh ve ahlâk olmak üzere üç encümenden oluşacaktır. Ağaoğlu, sunulan teklife bir ilave yapılmasını istemiştir. Buna göre: "Her üç şubeye intihap olunacak zevattan hiç olmazsa birinin ulumu fûnun felsefe ve hukuku hazıraya vakıf ve mütehasıs olması meşruttur". Ağaoğlu, hukuk ve felsefe anlayışının bir çok kaynaktan etkilenecek hastalığa uğradığını düşünmektedir. Geçirilen bu manevi buhran nedeniyle teşkilât yeni esaslar üzerine bina edilmelidir. Eğer encümen, günün hukuk, ilim ve felsefesinden yoksun olarak iş görmeye çalışıyorsa bu onun başarısız olmasına sebep olacaktır. Bu yüzden encümene seçilecek her üç kişiden birisinin felsefe ilmine ve hukuk bilgisine sahip olması gereklidir, zorunludur<sup>242</sup>.

Mecliste Müessesat-ı Nafia ile imtiyazsız şirketlerin haberleşmesinin Türkçe yapılması için sunulan kanun layihasına bir madde eklenmesi için bir başka kanun layihası verilmiştir. Ağaoğlu, konu üzerine söz alarak devletin resmi dilinin Türkçe olduğunu ve hiç kimsenin bunu sınırlandıracak ve bağlayacak maddeyi meclisten geçiremeyeceğini belirtmiştir. Avrupa'da ki tüm devletler sadece kendi dillerini

<sup>239</sup> MM. Zb. C., D.3, İç.3, C.2, s.92.

<sup>240</sup> MM. Zb. C., D.3, İç.4, C.1, s.59 vd. .

<sup>241</sup> Aynı, s.288 ve 322.

kullanmaktadırlar. Bunun nedeni bir milletin maddi ve manevi varlığının en büyük temsilcisinin dil olmasıdır. Buna göre Türkçe'nin tek dil olarak kullanılmasının hem maddi hem de manevi faydaları vardır. Tek dil kullanılmasının manevi faydaları şunlardır: Bir devlette, devletin dili her şey üzerinde hakim olmazsa o millet kendi hakimiyetini devam ettiremez. Osmanlı sınırları içerisinde yer alan birçok kurumun çalışanı ya Türkçe bilmiyor ya da çok az konuşabiliyor. Devletin ecnebi kurumlarında resmi dili bilen kişi rahat bir şekilde işini yürütemiyor. Ülkedeki bu gevşeklik devletin yapısı üzerinde önemli tahribatta bulunmuştur. Bu durumun ortadan kaldırılması için ihtiyaç duyulan önlemlerin alınması gereklidir.

Maddi faydaları ise şunlardır. Ecnebler Türkçe kullanmak zorunda kalırsa şirketlerinde Türkçe bilenleri istihdam etmek zorunda kalacaklar ve bu kişilere yüksek maaş vereceklerdir. Bunun dışında ecnebi okullarında Türkçe eğitimi verilir. Böylelikle Türk dili oralarda da yaygınlaşır. Bölge halkı Osmanlı insanını daha iyi tanır ve yapılan anlaşma metnini daha iyi anlar<sup>243</sup>.

Ağaoğlu, I. Dünya Savaşı sonrasında Rusya ile 3 Mart 1918'de imzalanan Brest Litovsk anlaşmasını mecliste değerlendirmiştir. Buna göre anlaşma metninde bazı önemli noktalar unutulmuştur. Rusya ile anlaşma yapan diğer müttefik devletler kendi ırk ve cinslerine mensup olan milletin gelecekteki kaderlerini unutmamışlardır. Barış hükümlerinde onların isimlerine ayrı ayrı değinilerek Bolşevik hükümetten onların adına çeşitli teminatlar alınmıştır. Oysa Osmanlı yönetimi konu üzerine gerekli duyarlılığı yeterince göstermemiştir. Rusya'nın zulmü altında bulunan bir çok ırkdaş ve dindaş bulunmaktadır. Onlar da kendi bağımsızlıklarını sağlamak için çaba harcamaktadırlar. Ancak bu çabalarında kesin bir başarıya ulaşabilmiş değildir. Bu noktada Osmanlı hükümetine büyük görev düşmektedir. Çünkü çarizm belası sona ermiştir. Kafkasların şahikaları Rus kâbusundan kurtarılmalıdır. Hükümet Kafkaslar için yeni politikalar üretmeli ve oradaki ırkdaşlarımızın bağımsızlığa kavuşması için

<sup>242</sup> MM. Zb. C., D.3, İ.ç.4, C.2, s.47 vd. .

<sup>243</sup> Aynı, s.231 vd. .

çalışmalıdır<sup>244</sup>. Hiç olmazsa bundan sonra Rusya ve Ukrayna ile olan ilişkilerini bu hususu dikkate alarak şekillendirmelidir<sup>245</sup>.

Ağaoğlu, hazırlanan İaşe-i Umumiye kararnameşi konusunda sıklıkla söz almış ve bu kararnamedeki eksiklikleri eleştirmiştir. Ağaoğlu'na göre kararnamedeki noksanlıklar şunlardır. Mevcut tüm mallar iaşe müdüriyetinde toplanmaktadır ancak müdüriyet bu görevi layıkıyla yerine getirememektedir. İaşe müdüriyeti, memlekette hiçbir makamın ve kuvvetin sahip olmadığı yetkilere sahiptir ancak yaptıklarından sorumlu değildir. Her ne kadar müdüriyetin yaptıklarından Harbiye Nezareti sorumlu gibi gözükse de bu kargaşa ortamında konu ile yeterince ilgilenebilmesi mümkün değildir. Halk bu kurum ile sürekli iç içedir. Buna karşın kurumdan duyabileceği sıkıntıları şikâyet edecek bir makam yoktur. Öte yandan müdüriyetin koyduğu kurallara uymayacaklar para cezası ile cezalandırılacaklardır. Müdüriyet, başkalarının malına el koyma yetkisine sahiptir. Bu makul bir davranış değildir. İaşe dağıtımında meydana gelen usulsüzlükler halkın devlete karşı olan güvenini sarsmaktadır. Müdüriyet, yaptığı icraattan dolayı halka herhangi bir bilgi vermemektedir. Bu ise iletişim konusunda sorunların doğmasına neden olmaktadır. Belirtilen bu aksaklıkların giderilmesi iaşe müdüriyetinin daha iyi çalışmasını sağlayacaktır<sup>246</sup>.

Ağaoğlu, meclis içerisinde bir İttihat Terakki üyesi ve milletvekilidir. İktidarda ise, üyesi olduğu partinin tam egemenliği bulunmaktadır. Buna karşın Ağaoğlu'nun teslimiyetçi bir anlayışla önüne gelen her tasarıya evet demediğini bilâkis çoğunlukla muhalif fikirler ortaya koyduğunu görmekteyiz. Ancak bu muhalefet yıkıcı değil yapıcıdır. Nitekim tüm eleştirilerine karşın nihai olarak yasa tekliflerinin çoğunda olumlu oy kullandığını görmekteyiz. Kendisinin öne sürdüğü fikirlerde Türkçülük ve İslâmcılık düşüncesinin etkilerini görmek mümkündür.

<sup>244</sup> MM. Zb. C., D.3, İ.ç.4, C.3, s.413.

<sup>245</sup> MM. Zb. C., D.3, İ.ç.4, C.2, s.658 ve 710.

<sup>246</sup> MM. Zb. C., D.3, İ.ç.4, C.3, s.61,92,132,212,213,215,453,463,466.

## 2. TBMM. Üyesi Olarak Ahmet Ağaoğlu (1923-1931)

### 2.1. TBMM. II. Dönem Milletvekilliği (1923-1927)

Ağaoğlu, mebusan meclisinden yaklaşık beş yıl sonra TBMM.'ne Kars milletvekili olarak dahil olmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devleti yıkılmış yerine farklı bir felsefeye dayanan Türkiye Devleti kurulmuştur. Bu büyük değişime Ağaoğlu elinden geldiğince destek vermiş, yeni yapılanma içerisinde yerini almıştır. Tüm bu çabaların sonucu olarak Türkiye için büyük bir sosyal kalkınma hamlesi gerçekleştiren II. TBMM'ne girmeyi başarmıştır. II. Meclis değişen dünya şartlarına entegrasyon sürecinde Türkiye için bir dönüm noktasıdır. Ağaoğlu, milli mücadele sonrasında II. Meclisin içinde bulunduğu sorumluluğu şu şekilde izah etmiştir:

“Bu devletin istinad edeceği esaslar, mülhem olacağı fikirler, takip edeceği istikamet ve vasıl olması lâzım gelen hedefler tamamen yeni ve bambaşkadır... Umdelerle mündemiç olan bu esasların, bu istikamet ve hedeflerin tahakkuku Halk Fırkası ve onun mebusan grubu ve hükümeti için bir namus ve şeref meselesi olduğu gibi, yeni devlet için de bir hayat memet meselesidir”<sup>247</sup>.

Bu sorumluluk bilinci içerisinde II. Mecliste, geçmişte düşünülen hatalara düşülmeden büyük bir kararlılıkla, temel ilkelere taviz verilmeden çalışmalıdır<sup>248</sup>.

Ağaoğlu'nun kendisi de meclisin bir üyesi olarak, meclise atfettiği sorumluluğa dahildir. Bu sorumluluğun gereğini yerine getirmek için meclisle birlikte çalışmalarını sürdürmüştür. 22 Temmuz 1923'te 158 oy ile Kars'tan milletvekili seçilmiştir. 11 Ağustosta meclise katılmış, 19 Ağustosta mazbatasını onaylanmıştır. Mecliste 23 değişik konuda toplam 39 konuşma yapmıştır.

#### 2.1.1. Tarım Üzerine Düşünceleri

Meclis, ihtiyacı olan çiftçiye ödünç olarak verilecek tarım araçları, çiftlik hayvanı, tohumluk için para tahsisi amacıyla kanun çıkarmak istemiştir. Ağaoğlu, bu kanun ile hükümetin halk ile muhalif bir çizgiye düşeceğini belirtmiştir. Zira

<sup>247</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Meclis Açılırken,” *Vatan* (15 Ağustos 1923). Aktaran, Mehmet Kaplan ve diğerleri, *Devrin Kalemleriyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, (İstanbul, 1981), s.73 vd. .

<sup>248</sup> Aktaran, A.g.e., s.77 vd. . Ahmet Ağaoğlu, “Gidilecek Yol,” *Vatan* (22 Ağustos 1923).

memleketin imarı için teklif edilen kanunda belirtilen 500 bin lira çok düşük bir rakamdır. Bununla memleketin kalkınması mümkün değildir. Kurtuluş savaşından sonra ülkenin içinde bulunduğu ekonomik kriz herkesçe bilinmektedir. Ancak ülke krizin ötesinde ciddi bir tahribata uğramıştır. Hükümet sorunları çözmek için vardır, sorunlara teslim olmak için değil.

Paranın ihtiyaca göre bölgelere taksim edileceği belirtilmektedir. Oysa zaten yetersiz olan bu paraya, ihtiyacı olmayan bir bölge yoktur. Bu durum millet ile dalga geçmek şeklinde anlaşılabilir. Zira millet büyük bir sıkıntı içerisinde. Yaşanan bunca acı günlerden sonra huzura kavuşmak istemektedir. Temkinli olmak gereklidir. Para bulunamıyorsa el birliğiyle kaynak aranmalıdır. Bu durumda mecliste yapılması gereken konu için kanun teklifinin geriye çevrilmesidir. Gerekli kaynak üretildikten sonra bütçede düzenlemeler yapılmalı ve teklif tekrar meclise sunulmalıdır. Aksi halinde meclis içerisinde bu konuda beliren ayrılık, halk arasında daha ciddi sorunlar doğuracaktır<sup>249</sup>.

### 2.1.2. Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Münasebetiyle

Teşkilât-ı Esasiye kanunu görüşmelerinde eskiye özlem duyan bazı kişilerin meclis hükümeti sistemini istemeleri ve bunu mecliste ifade etmeleri üzerine Ağaoğlu söz almıştır. Kendisinin anayasa komisyonu içerisinde yer alması nedeniyle bu isteklere muhatap olarak kendisini görmüştür. Buna göre: Dünyada kuvvetler birliği üzerine kurulmuş tek devlet Türkiye idi. Bunun sebebi milli mücadelenin akışından doğan gereksinimlerdi. Yirmi iki maddeden oluşan basit bir kanun meclise diktatörlük yetkilerini vermişti. Meclisin yasama ve yürütme gücünü kendisinde toplaması milli mücadelenin başarıya ulaşmasında önemli bir etken olmuştur. Yeni bir anayasanın hazırlanması için meclis toplanmış bulunmaktadır. Bunun nedeni ise eski anayasanın ihtiyaca cevap verememesidir. Nitekim bu kanun ile barış döneminde bir devleti yönetebilmek mümkün değildir.

Anayasadaki eksiklikler ortada iken halâ bazıları eski anayasanın özelliklerini yaşatmak istemektedir. Oysa bu durum savaş halinde başarılı bir yönetim getirmekle

<sup>249</sup> TBMM. Zb. C., D.2, İç.1, C.2, s.98 vd. .

birlikte barış döneminde idari anlamda sorunlar getirebilir. Nitekim modern ülkelerde yürütme gücü iktidardan düştüğünde cumhurbaşkanı hükümeti kurmak için birisini görevlendirir. Bu kişi, ülkenin içinde bulunduğu durumu, meclisteki siyasi partilerin durumunu dikkate alarak hükümeti kurup programını meclisin onayına sunar. Programa meclisçe güven duyulursa, hükümet göreve başlayabilir. Bu sistem ile bakan meclisin memuru olmaktan çıkar. Kolektif bir ruhla ile daha iyi çalışır ve başarılı olur<sup>250</sup>.

Anayasaya göre milletvekilinin yasama dokunulmazlığı bulunmaktadır. Bunun nedeni milletvekilinin özgür bir şekilde hareket ederek millete karşı olan sorumluluklarını yerine getirmesini sağlamaktır. Ancak yasama dokunulmazlığının da sınırı bulunmaktadır. Vekil, belirlenen sınırlar dışına taşmamalı ve meclisi zor durumda bırakmamalıdır. Bu durumda hükümet ve siyasi partiler hassas davranmalı art niyet gütmeksizin vekil dokunulmazlığını tartışmalıdır. Kişi hakkında gelen mahkeme tebliği adi suçtu adil bir şekilde ortaya koyuyorsa, meclis onurunu korumak için vekilin yasama dokunulmazlığına son verilmelidir<sup>251</sup>.

### 2.1.3. Şurayı Devlet Teşkilâtı Hakkında Kanun Münasebetiyle

Ağaoğlu ilgili kanun görüşmelerinde 22. Maddeye dair düşüncelerini ifade etmek amacıyla söz almıştır. Tartışmaya konu olan madde şu şekildedir: “Kanunen muayyen mercii kanuniyesi bulunmayan idari davalar bidayeten ve sureti katiyede Şurayı Devlete ruiyet olunur” . Ağaoğlu, idari mahkemelerin özel bir konuma sahip olduğunu düşünmüştür. Şayet, hakkında belirsizlik bulunan bir konu, encümen tarafından dahi açıkça ifade edilip yönlendirilemiyorsa, bu idari mahkemelere çok geniş yetkilerin verilmesine sebep olacaktır. Bunun sonucu olarak dava sahibi hukukunun korunması bir tarafa hukukun kendisi alt üst olacaktır. Büyük bir karışıklık meydana gelecektir. Bu çeşit bir mahkemenin oluşması ve böyle bir görevi yerine getirmesi adliye teşkilâtını çıkmaz bir yola sürükleyecektir. İlgili kanunun reddedilmesi milletin çıkarına olacaktır<sup>252</sup>.

<sup>250</sup> TBMM. Zb. C., D.2, İç.2, C.8, s.620 vd. .

<sup>251</sup> TBMM. Gizli Celse Zb., D.2, İç.2, C.4, s.560 vd. .

<sup>252</sup> TBMM. Zb. C., D.2, İç. 2, C.19, s.130 vd. .

#### 2.1.4. Meclis İçerisinde Eğitim Üzerine Tartışmaları

Ağaoğlu, mecliste yeri geldikçe eğitim ile ilgili konulara farklı yaklaşımlar getirerek bu konuda tartışmalara girmiştir. Gelişmiş milletlerde belirli yaş dönemlerinde çocuğun eğitimini devletin üstlendiğini belirten Ağaoğlu bu uygulamanın Türkiye’de de hayata geçirilmesini istemiştir. Bu yaş dilimi genelde altı ve onüç yaş arasındadır. Bu dönemlerde çocuk devletindir. İşte bu sırada verilecek eğitimde çocuğun kalbine ve beynine vatan sevgisi aşılacaktır. Bu görevin yerine getirilmesinde öğretmenlere büyük görev düşmektedir. Öğretmenler içerisinde hiçbir ayırım yapılmaksızın ekonomik gücü artırılmalıdır<sup>253</sup>. Buna bağlı olarak gelişmiş ülkelerin bütçesinde eğitime ayrılan para askeriyeğe ayrılan paranın kat kat üzerindedir. Bu kutsal görev için gerekli harcamadan kaçınılmamalıdır<sup>254</sup>.

Eğitime ayrılan bütçe için yapılan görüşmelerde söz alarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını temsilen konuşan Kazım Karabekir Paşa düşünceleriyle Ağaoğlu’nda ters etki yaratmıştır. Ağaoğlu bunun üzerine söz alarak Kâzım Karabekir’i ve partisini eleştirmiştir.

Karabekir, eğitimin kişiye vatan sevgisinin kazandırılmasında en önemli araç olduğunu belirtmiştir. Ağaoğlu, bu konuda paşa ile hemfikir olmakla birlikte eğitimde izlenmesi için önerilen metodun bu amaca ulaşmaya engel olacağını düşünmektedir. Buna göre Karabekir ve partisi ilke olarak serbestiyi esas almasına rağmen bunu eğitim alanına yaygınlaştırmamıştır. Önerilenler Türkiye’yi diğer devletlerden uzaklaştırmaya yöneliktir. Bu önerilenlerden birisi vatan için ameli insan yetiştirmektir. Ameli insan yetiştirmek vatanın yararınaadır. Ancak ameli insanların fikirleri ve kalpleri insani fikirler ile dolu olmalıdır. Buna karşın paşanın önerdiği fikirler, okullarda çocuklara yabancılara karşı nefret, güvensizlik , düşmanlık telkin edilmesi yönündeydi. Böylesi bir program tüm eğitim dünyası için ciddi bir tehlikedir. Çocuklar dış dünyadan, medeniyet ailesinden soyutlanmamalı bilâkis onunla bütünleştirilmelidir. Önerilen bir diğer esas bedeni idmandır. Avrupa 300 senedir beyin idmanı yapmaktadır. Biz ise yeterince beyin idmanı yapmadık vücut idmanı ile aşırı derecede uğraştık.

<sup>253</sup> TBMM. Zb. C., D.2, İç.2, C.4, s.53 vd. .

Tüm bunlar anlatılırken Japonya, milli olma özelliğini koruduğu gerekçesiyle örnek olarak gösterilmiştir . Ağaoğlu'na göre bu, yanlış bir örnektir. Japonya'da başına silindir şapka koymamış bir tek kişi yoktur. Tümü Avrupa yaşantısını almış hatta eğitimlerini İngilizce yapmış bu dil ile gazete ve dergi yayımlamışlardır. Bireyler arasındaki farklılıkların ortadan kaldırılması için tek tip, ucuz ve sade kumaştan kıyafet giyilmelidir. İlimde batı örnek alınmalıdır. Bu konuda ihtiyaç duyulan maddi yatırımı yapmaktan çekinmemelidir <sup>255</sup>.

Ağaoğlu'nun konu üzerine düşüncelerini özetleyecek olursak: Eğitimin önemli bir aracı da üniversitedir. Ancak Türkiye için üniversitenin pek geliştiğini söylemek mümkün değildir. Üniversite meselesi bir memleket ve millet meselesidir. Türk'ün tarihi, dili, sosyal yaşantısı araştırılmamıştır. Çünkü üniversitesi yoktur. Çağdaş millet olabilmek için üniversite şarttır. Ağaoğlu'na göre: Bizde mevcut olan üniversite yani Darülfünun üç yönde hastadır. Bu hastalık ise onun görevini yerine getirmesine engeldir. Üniversitemiz zaman ve teşkilât yönüyle hastadır çünkü çok yenidir. Avrupa'da 6. yy.'dan beri üniversite vardır. Üniversiteler köklü bir geçmişe sahiptir. Bu köklü geçmiş sağlam bir teşkilâtın da oluşmasını sağlamıştır. Öyle ki bugün Avrupa'nın bazı yerlerinde üniversitelere millet meclisinde temsil hakkı dahi tanınmıştır<sup>256</sup>. Biz de ise teşkilât yerleşmiş değildir. Yine üniversitede yapılan eğitimin kalitesi düşüktür. Buna bağıntılı olarak Ağaoğlu kendisi de dahil birçok kişinin profesörlüğü hak etmediğini ifade etmiştir<sup>257</sup>. Buna karşın Türkiye'de başarılı olmuş iki kurum bulunmaktadır. Bunlar Tıp ve Harbiye okullarıdır. Bu okulların verdiği eğitim Avrupa kalitesindedir.

Üniversiteyi bu durumdan kurtarmak için Avrupa'dan öğretmen ve profesörler getirilmelidir. Her ders için ayrı ayrı profesörler davet edilmelidir. (Ağaoğlu'nun bu görüşleri "Üniveriste Reformu" sırasında beyan ettiği görüşler ile çelişmektedir. Bu konu ile ilgili açıklamayı "Üniversite Reformu ve Ağaoğlu'nun Tasfiyesi" başlığı

<sup>254</sup> TBMM. Zb. C., D.2, İç.1, C.3, s.662 vd. .

<sup>255</sup> TBMM. Zb. C., D.2, İç.2, C.14, s.367 vd. .

<sup>256</sup> TBMM. Zb. C., D.2, İç.3, C.22, s.174. Ağaoğlu, İngiltere'de üniversite öğretim üyelerine millet meclisinde temsil hakkı verilirken, Türkiye'de öğretim üyesi olan milletvekillerinin görevden alınmak istendiğini belirtmiştir.

<sup>257</sup> Ağaoğlu, bu söylemi "mütevazılık" amacıyla söylemiş olsa gerektir. Kendisinin hakikaten bu düşünceye sahip olduğuna kani değiliz.

altında yapmışık.) Bu konu üzerine gereken Bu kişilerden Avrupa hukukunun esasları öğrenilmelidir. Eğer yapılan inkılâba ruh verilecekse bu yol takip edilmelidir. Ancak, bu şekilde kalpteki duygular ile beyindeki düşünceler uyum içerisine girer<sup>258</sup>.

### 2.1.5. Mısır Meclis-İ Mebusan Ve Ayan Riyasetlerinden Gelen Protesto Telgrafları Münasebetiyle

Mısır meclisinden İngilizlerin bölgedeki tutumlarını protesto eden telgraflar birçok ülkeye gönderilmiştir. Bunlardan bir tanesi de TBMM' ne gelmiştir ki bu da mecliste konu üzerine görüşmelerin yapılmasına neden olmuştur. Ağaoğlu, İngilizlerin sömürgeci davranışlarıyla dünyada ki dengeyi bozduğunu söylemiştir. Buna göre milli vicdanı ayaklar altına alan İngiltere yaptığı katliam ve işkenceler ile devletlerin şerefini ayaklar altına almaktan çekinmemiştir. Hükümet başkanı Ali Fethi Bey, Ağaoğlu'nun eleştirilerini ağır bulmuş, bu fikirlerin hükümeti değil kişiyi temsil ettiğini belirtmiştir. Başkanın böyle bir tavır koymasındaki neden İngiltere ile olan iyi ilişkilerin bozulabileceği korkusudur<sup>259</sup>.

### 2.1.6. Şapka İktisası Hakkındaki Kanun Münasebetiyle

Şapka kanuna ilişkin sunulan kanun teklifine Bursa milletvekili Nurettin Bey karşı çıkmış ve teklifin anayasaya aykırı olduğunu belirterek konuya ilişkin olarak soru önergesi vermiştir. Ağaoğlu bu konunun anayasa ile bağdaştırılmasını garip karşılamıştır. Buna paralel olarak şunları söylemiştir:

“Şapka, teşkilâtı esasiye kanununa muhalif olduğu zihniyeti memlekette berdevam oldukça, teşkilâtı esasiye kanununun memlekette tamamen teessüs etmemiş olduğuna kani olacağım. Biz şapkamızı, redinkotumuzu, boyunbağımızı, elbiselerimizi istediğimiz surette değiştirmekte tamamen hür olduğumuz gün bizim teşkilâtı esasiye kanunumuz tekevvün etmiştir. Ve zahiren ve batunen mevcuttur. Yoksa bu gibi tecelliyata karşı çıkacak olan zihniyetlerle mücadele etmek hepimiz için bir vazifedir”<sup>260</sup>.

Ağaoğlu bu düşünceleriyle, şapka inkılâbı leyhinde görüş beyan etmiştir. Ağaoğlu bu tür inkılâplara karşı çıkanlar ile mücadele etmeyi kendisine vazife bilmiştir.

<sup>258</sup> TBMM. Zb. C., D.2, İç.2, C. 18, s.308 vd. .

<sup>259</sup> TBMM. Zb. C., D.2, İç.2, C.10, s.417 vd. .

### 2.1.7. Diğer Konuşmaları

Ağaoğlu'nun meclisteki kısa konuşmalarına değinecek olursak şunları söyleyebiliriz. İstiklâl madalyası ve taltif kanunu birinci maddesinin tadiline dair kanun sunulduğunda Ağaoğlu, madalyanın babadan intikalinin oğula değil anneye geçmesini istemiştir. Çünkü, "Babadan çok analar göğsünü madalya gibi kullanır"<sup>261</sup>. Bir başka konuşmasında gazete, kâğıt, kitap, matbaa alet ve edevatının gümrükten muaf tutulmasını önermiştir. Böylelikle basım ve yayım faaliyetlerinin daha hızlı gelişmesine imkân tanınmış olacaktır<sup>262</sup>. Bunun dışında tercüme ve telif mahiyetinde olan eserlerden vergi alınmamasını da isteyen Ağaoğlu, tercüme yapılırken ilmi ve fenni cereyanların çıkış noktasının göz önüne alınarak hareket edilmesi gerektiğini belirtmiştir<sup>263</sup>.

## 2.2. TBMM. III. Dönem Milletvekilliği (1927-1931)

Ağaoğlu, 444 oy ile yine Kars'tan milletvekili seçilmiştir. 22 Ekim 1927'de mazbatasını almıştır. 1 Kasımda meclise katılmıştır. 14 Kasımda ise mazbatasını meclis tarafından onaylanmıştır. Bu dönem meclis çalışmalarına 26 değişik konuda 55 kez söz hakkı alarak katılmıştır. Genelde olduğu üzere Ağaoğlu III. Dönem meclisinde de yeterince aktif değildir. Ancak diğer dönemlere göre bu meclis Ağaoğlu için tansiyonu biraz yüksek olmuştur. İncelediğimiz kadarıyla yaptığı konuşmaların içeriği genelde eleştirel boyutludur. Bu, özellikle Belediye kanununa ilişkin yapılan görüşmelerde göze çarpmaktadır. Bu nedenle ilgili kanun görüşmelerini ayrı bir başlık halinde değerlendirmeyi uygun buluyoruz. Ağaoğlu'nun genel olarak meclis çalışmalarına kısaca şu şekilde değinebiliriz.

### 2.2.1. Genel Olarak Ağaoğlu'nun Meclisteki Çalışmaları

Seferberlik ilân edilirken Erkanı Harbiye Umumiye Riyasetinin görüşlerinin alınması için ilgili kanunda buna yer verilmesi istenilmiştir. Ağaoğlu bu isteğe karşı çıkmıştır. Buna göre; Seferberlik ilânında zaten her hükümet bu kurumun görüşlerine başvurur. Teamülün ve aklın gereği de budur. Zira konuya birinci derecede muhatap

<sup>260</sup> TBMM. Zb. C., D.2, İç.2, C.19, s.233 vd. Cümle devrik olması nedeniyle bozuktur. Ancak orijinal anlatımı bozmamak amacıyla cümleyi düzeltme yoluna gitmiyoruz.

<sup>261</sup> TBMM. Zb. C., D.2, İç.2, C.1, s.241.

<sup>262</sup> TBMM. Zb. C., D.2, İç.3, C.20, s.255.

<sup>263</sup> TBMM. Zb. C., D.2, İç.3, C.21, s.307.

olanlardan birisi de askeriyedir. Ancak bunun, kanun da özellikle belirtilmesi bir takım tehlikelerin meydana gelmesine sebep olacaktır. Parlamenter sistemde yasama ve yürütme güçleri arasındaki ilişkiler kanunla tespit edilmiştir. Yürütme şayet görevini yerine getirmemiş ise yasama bunun hesabını sorma hakkına sahiptir. Ancak Erkanı Harbiye Umumiye Riyasetini sorgulama hakkına meclis sahip değildir. Bundan dolayı; “Mesul olmayan bir makamı, mesul olan bir makamlarla iştirak ettirmek demek, mesuliyetleri müphem bırakmak ve mesuliyetinden kaçmak yolunu açmak demektir”<sup>264</sup>.

Gürcistan Sosyalist Şuralar Cumhuriyeti ile yapılan meralar sözleşmesinin 4 ay daha uzatılması için kanun layihası sunulmuştur. Sözleşme ile Gürcistan’a yaz aylarında Kars ve dolaylarına gelerek hayvan beslemelerine izin verilmiştir. Ağaoğlu, Kars ilinin milletvekili olarak Gürcistan’a tanınan bu hakkın 4 ay daha uzatılmasına karşı çıkmıştır. Çünkü kendisi bu konu hakkında yöre halkında bir çok şikayet almıştır. Sözleşme, geçimini hayvancılıktan sağlayan büyük bir kitleyi zarara uğratmıştır. Meralar uğradığı zararı daha da büyütmemek için sürenin uzatılmaması gereklidir<sup>265</sup>. Kars’ın Türkiye’ye dahil olmasından sonra köylülerce burada ziraat yapılmaya başlanmıştır. Ancak ekilen toprağın kime ait olduğunu gösteren bir tapu bulunmadığı için köylüler arasında çeşitli anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bunun giderilmesi için Ağaoğlu, gerekli yasal düzenlemelerin yapılmasını istemiştir<sup>266</sup>.

Türk inkılâbının en önemli adımı hukuk alanında atılmıştır. Bu alana ilişkin olarak yapılan düzenlemeler içerisinde icra ve iflâs kanunu da bulunmaktadır. Buna göre kişi, bir başka kişiye olan borcundan dolayı hapse girmeyecektir. Bireyin tüm çabalarına rağmen borcunu ödeyememesinden dolayı böylesi bir cezaya çarptırılması onur kırıcıdır. Yapılan düzenleme sevindiricidir. Buna karşın kişi, devlete olan borcu ödeyememesinden dolayı hapis tehlikesi ile karşı karşıyadır. Ağaoğlu, adliye vekilliğinin bu uygulamasının maliye vekilliğine örnek olmasını istemiştir. Birey devlete olan borcunu ödemek için her türlü girişimde bulunmuş ancak yine de

<sup>264</sup> TBMM. Zb. C., D.3, İç.1, C.2, s.233.

<sup>265</sup> TBMM. Zb. C., D.3, İç.1, C.4, s.374.

<sup>266</sup> TBMM. Zb. C., D.3, İç.1, C.6, s.64.

ödeyememiş ise bunun karşılığı hapis cezası olmamalıdır. Bu durum devletin kucaklayıcı özelliğini zedeleyecektir<sup>267</sup>.

Askeri ve Mülki Tekaüd Kanununa ilişkin tartışmalarda Ağaoğlu söz alarak memuriyet ve milletvekilliği arasındaki ilişkiyi değerlendirmiştir. Buna göre milletvekilliğini memurluktan ayırmak gereklidir. Bu nedenledir ki milletvekilliğinde geçen süreyi emeklilik süresine saymamalıdır. “Mebusluk ve memuriyet mefhumu bir yere gelemmez, geldiği gün mebusluk mahiyeti ihlâl edilmiş olur”. Milletvekilliği memurun hizmeti gibi değildir. Bu görev ile vatana hizmet edilir, yasalara yön verilir. Burada böylesi küçük hesaplar peşine düşülmez. Hiçbir kişi emeklilik hesabını yaparak kendisini bu görevden alıkoymaz<sup>268</sup>.

Şeker şirketine iştirak ve avans itasına dair sunulan kanun teklifinde Ağaoğlu söz hakkı almıştır. Ağaoğlu, Uşak'ta açılan şeker fabrikasının başarısızlığının sebebini merak ederek bunda kötü idarenin payının ne kadar olduğunu sormuştur. Anadolu halkının alın teri Türkiye'nin bütçesini oluşturmaktadır. Bu yüzden harcanan paranın yerinde tasarrufunda son derece dikkatli davranmalıdır. Açılacak şeker şirketlerini yönetecekler de işinin ustası, tecrübeli kişiler olmalıdır. Uşak fabrikasına gönderilen paralar iyi bir biçimde yatırıma dönüştürülememiştir, fabrika zarar etmiştir. İthal edilen şekerin dışarıdaki maliyeti 9 kuruş iken biz de maliyet 41 kuruştur. İthal olunan şekerden alınan vergi okka başına 48 kuruştur. Oysa yerli üretimden vergi de alınmamaktadır. Ancak sonuç, dışarıdan getirilen şekerle yabancı şirketler bile kâr ederken yerli üretim zarar etmiştir. Bunun sebebi şeker şirketinin iyi yönetilmemiş olmasıdır. Bu nedenle yardım yapılırken iyi düşünülmelidir. Öncelikle yapısal değişiklikler yapılmalı ardından gereken mali yardım yapılmalıdır<sup>269</sup>.

1930 senesi bütçe görüşmelerinde hazineye bulunan parada artış olduğu ifade edilmiştir. Ağaoğlu bunun üzerine itiraz etmiştir. Buna göre: Hazineye ki 30 milyonluk

<sup>267</sup> TBMM. Zb. C., D.3, İç.2, C.10, s.71.

<sup>268</sup> TBMM. Zb. C., D.3, İç.3, C.20, s.31.

<sup>269</sup> TBMM. Zb. C., D.3, İç.3, C.20, s.163 vd. .

artış 1926 yılından sonra meydana gelen büyümeden ileri gelmemiştir. Zira artışın kaynağını iktisattaki gelişme de değil halkın omzuna yüklenen vergi oluşturmuştur<sup>270</sup>.

Hükümet, Müller'in önderliğinde bir ekonomist grubu getirterek ekonomiye ilişkin rapor hazırlamasını istemiştir. Ancak Müller ve arkadaşlarının hazırladığı rapor ekonomi hakkında iyi şeyler yazmıyordu. Bu nedenle hükümet tarafından basından gizlenmiş sonrasında basına sızarak kamuoyuna bilgiler ulaşmıştır. Hazırlanan Müller raporunda bütçenin denk olmadığı ve rakamların birbirini tutmadığı ifade edilmiştir. SCF'nin önde gelenlerinden Ali Fethi Bey ve Ahmet Ağaoğlu, konuyu Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu münasebetiyle meclis gündemine getirmiştir. Ağaoğlu, bu konuda Bakanlığın açıklama yapmasını istemiştir. Maliye bakanı Şükrü Saracoğlu, Ağaoğlu'nu dışarıdan gelen Müller, Rist gibi kişilere itibar etmekle suçlamıştır. Ağaoğlu millet ve memleket sevgisinin kimsenin tekelinde olmadığını belirtmiştir<sup>271</sup>. Bütçe görüşmelerinde Ağaoğlu, Darülfununun ihmal edildiğini belirtmiştir. Öğretmenler aydınlığın kaynağıdır ancak aç ve perişandırlar. İlim ordusunun içinde bulunduğu perişan durumdan kurtulması için ilgili vekillik gereken çalışmalarda bulunmalıdır<sup>272</sup>.

### 2.2.2. Belediye Kanunu ve Ağaoğlu'nun Görüşleri

Yerel yönetimler demokrasi kültürünün yaygınlaşmasında önemli bir taşıyıcı unsurdur. Ağaoğlu bunun bilincinde olan bir Türk aydını olarak konu üzerinde daha önceleri olduğu gibi III. Devre meclisinde de hassasiyetle durmuştur. Sert tartışmaların yaşandığı bu devrede Ağaoğlu'nun bir tek hedefi vardır o da daha fazla demokrasi ve özgürlüktür.

Belediye kanununun acil olarak görüşülmesine yönelik istekler meclise sunulduğunda Ağaoğlu buna itiraz etmiştir. Zira ülke kalkınması ve yapılanmasının temeli olan bu kanunun aceleye getirilmemesi gereklidir. Konular uzun uzun tartışılmalı ve görüş alış verişinde bulunulmalıdır. Belediye teşkilatı basit bir kurumun yönetilmesi için oluşturulmamıştır. Bu teşkilât içerisinde yetişen kişiler tüm çağdaş ülkelerde olduğu

<sup>270</sup> TBMM. Zb. C., D.3, İç.3, C.19, s.88 ve 144.

<sup>271</sup> TBMM. Zb. C., D.3, İç.3, C.26, s.20 vd.

42 A.g.e., s.106.

gibi Türkiye’de de önemli makamlara gelmişlerdir. Belediyeler, serbest tartışmanın, fikir alış verişinin yapıldığı yerlerdir. Hür ve serbest kurumların ruhu bu gibi ikinci derecede ki sosyal kuruluşlarda meydana gelir.

Böylesi önemli bir kurumun yapılandırılmasında Dahiliye Vekaleti iki farklı teklif arasında kalmıştır. Bu tekliflerden birisi cumhuriyeti ve onun değerlerini yüceltmeyi amaçlar niteliktedir. Diğer teklif ise hükümet adamının doğurduğu bir ruh halidir. Her şeyi kontrol altında tutmak istemektedir. Bir taraftan belediyeciliğin serbestçe gelişmesi arzulanırken diğer taraftan bu engellenmek istenmektedir. İşte bu cendere içindeki ruh halinden hükümetçilik prensibi galip gelmiştir. Cumhuriyetin esaslarına uygun bir yapılanmanın oluşmasına engel olmuştur.

Belediye teşkilâtı oluşturulurken önümüzde örnek olarak iki model bulunmaktadır. Bunlardan birisi muhtariyetçi, adem-i merkeziyetçi İngiliz sistemi diğeri ise merkeziyetçi ve müdahaleci Fransız sistemidir. Bunlardan Fransızlar dahi oluşturdukları modeli adım adım terk etmekte ve İngiliz sistemini örnek almaktadırlar. Belediye, devletin kendisine çizdiği sınırlar içerisinde bağımsız bir kurumdur. Belediye bir meclistir. Meclisin yasama ve yürütme gücü vardır. Belediyenin yürütme gücü yasama gücüne karşı sorumludur. Bu makamın birden fazla yere karşı sorumlu olması mesuliyetin dağılmasına sebep olur. Bu ise daha farklı olumsuz sonuçlar doğurur. Bizde belediye birden fazla yere karşı sorumlu hale getirilmek istenmektedir. Tevsii mezuniyet ilkesi varmış gibi gözükse de yoktur. Buna göre İçişleri Bakanlığına ait yetkilerin bir kısmı alınarak valilere verilmiştir. Ancak valilere verilen yetkiler belediyeleri boğmaya başlamıştır. Bu nedenledir ki tevsii mezuniyet yoktur. Bilakis bu uygulamanın diğerine göre zararları daha da fazladır. Daha önceleri de Bakanlığın itiraf ettiği belediyelerin başarısızlığın sebepleri muhafazakârlık, merkeziyetçilik ve müdahaleciliktir. Buna itirafa rağmen hükümetçilik prensibi ademi merkeziyetçiliğe hükmetmiştir<sup>273</sup>.

İçişleri Bakanlığı, kadınların belediye seçimlerine katılabileceğini müjdelemiştir. Bu sevindirici bir durumdur. Belediye temsil yönünden meclise göre

daha geniş bir tabana dayanacaktır. Cumhuriyeti gereği de budur. Ancak milli iradenin tercihiyle gelmiş bir meclis başkanının onay hakkı valiye ya da içişleri bakanlığına bırakılmıştır. Kişi isterse başkanı kovabilir, görevden alabilir. Bu, milli iradenin önüne engel koymaktadır ve cumhuriyetin ruhuna aykırıdır. Elbette ki merkezin belediyeleri kontrol hakkı vardır. Ancak bunu sınırı vardır. Şayet, kontrol belediyelerin varlık sebebini ortadan kaldırıyorsa bu kontrol değil tahakküm halini alır. Yasalarda bir el ile özgürlükler verilirken diğer el ile alınmaktadır.

Ağaoğlu, belediye kanununun 27. Maddesinde azanın meclise katılımını zorunlu kılan aksi halinde meclise kişiyi görevinden alma yetkisini veren maddeyi desteklemiştir. Buna göre vatandaşın seçme hakkı ve seçime katılma görevi vardır. Şayet kişi, vatandaşın kendisine verdiği görevi yerine getirmiyorsa bunun da bir yaptırımını olmalıdır. Kişiye yüklenen bu ödevler hiçbir zaman angarya olarak değerlendirilemez. Bu demokrasinin ve vatandaş olmanın gereğidir.

İlgili kanununun 50. Maddesine de Ağaoğlu tam destek vermiştir. Buna göre seçimde görevli memur görevini kötüye kullanırsa Türk ceza kanununa göre cezalandırılacaktır. Her ne kadar bu maddeye 49. Maddede de atıfta bulunulmuşsa da bunda bir sakınca yoktur. Bu maddenin açıkça ifade edilmiş olması kişinin bu tür davranışlardan daha da uzak kalmasına sebep olacaktır<sup>274</sup>.

Belediye kanununun 52. Maddesi tartışmaya neden olmuştur ki özellikle bu maddeden Ağaoğlu, rahatsızlık duymuştur. Bu maddeye göre: Seçimlerde kanuna aykırı bir durum teftişlerde ortaya çıkarsa ya da bir yıl içerisinde böyle bir iddia ortaya atılırsa inceleme yapılır. İnceleme sonucunda seçimde bir eksiklik tespit edilirse konu Şurayı Devlete intikâl eder. Şurayı Devlet iki ay içerisinde çalışmalarını son verir. Gerekirse seçimin yenilenmesine karar verir. Ağaoğlu, bu şartlar içerisinde belediye meclisinin rahat bir ortamda çalışamayacağını düşünmüştür. Zira, meclis yaklaşık bir buçuk sene kapatılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu nedenle madde baştan başa bir hatadır. Bu yüzden değiştirilmelidir. Ağaoğlu, bu tür aksaklıkların önceden giderilmesi için meclisin kendi içerisinde oluşturacağı komisyonla seçim mazbatalarını incelemesini

<sup>273</sup> TBMM. Zb. C., D.3, İç.3, C.17, s. 24 vd. .

önermiştir. Ağaoğlu, meclisin huzur içerisinde çalışabilmesi için seçime ilişkin itirazların en geç bir ay içerisinde yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Sonuç olarak üç ayda karar kılınmıştır<sup>275</sup>.

Belediye meclisinin feshine ilişkin konular 53.Maddede düzenlenmiş ve meclisi kapatma yetkisi 6. Fıkra ile içişleri bakanlığının önerisiyle bakanlar kuruluna bırakılmıştır. Bu fıkra belediyelerin özerk yapısına tamamen ters düşmektedir. Bu madde ile içişleri bakanlığı meclis çalışmalarının denetleyicisi durumuna gelmiştir. Bu madde içerisinde yine, şayet meclis kanunsuz bir işlem yürütürse bakanlık konuyu Şurayı Devlete sevk eder ve burada karar meclisin feshinden yana çıkarsa meclis feshedilir. Belediye özerk ve kendi işini kendisi gören bir kurumdur. Şayet hata yapmışsa hatanın düzeltilmesi ya da cezalandırılmasına ilişkin görev kendisi ile ilgisi olmayan bir başka kuruma verilmelidir. Bu nedenledir ki Şurayı Devlet kararını verinceye kadar valiliğin ya da bakanlığın meclisi feshetme yetkisi olmamalıdır. Vali, meclis hakkında ki soruşturma karara bağlanmadan herhangi bir girişimde bulunmamalıdır. Meclisin kanunsuz hareketlerini değerlendirecek kurum tarafsız olmalıdır. Bu kurumun aldığı karar hangi cezayı gerektiriyorsa bu uygulanmalıdır.

Ağaoğlu 53. Maddenin 6. Fıkrasında düzenleme yapılmasını istemiş ve meclise bir takrir sunmuştur. Bu takrir şu şekildedir.

“İşbu numaralardaki ahvâlin vuku takdirinde Dahiliye Vekaleti meseleyi Şurayı Devlete arzeyler; Şurayı Devlet kararı meclisin feshini istilzam ederse, karar Reis-i Cumhuriyet tasdikine arz olunur. Bu surette feshedilmiş meclisin yerine nihayet iki ay zarfında yeni bir meclis intihap olunur. Ve bu meclis eski meclisin müddetini ikmal eder”<sup>276</sup>.

Ağaoğlu'nun bu takriri meclis oylamasında kabul edilmemiştir. İlgili madde mecliste aynı şekilde oylanmış ve yürürlüğe girmiştir. Ağaoğlu belediyelerin yetkilerinin genişletilmesi ve müdahaleden arındırılmasını istemiştir. Ancak onun bu düşünceleri meclis tarafından yüksek idari memurları hafife almak şeklinde değerlendirilmiştir.

<sup>274</sup> A.g.e., s.79.

<sup>275</sup> A.g.e., s.80 vd. .

Meclisin toplanmasına yönelik olarak 53. Madde düzenlenmiştir. Buna göre meclis şubat, nisan ve kasım aylarında olmak üzere senede üç kez toplanacaktır. Bütçe görüşmeleri en çok otuz gün, normal görüşmeler ise on beş gün sürecektir. Vali bakanlığa bilgi vermek suretiyle toplantı süresini on beş gün uzatma yetkisine sahiptir. Önemli bir durumda meclis, meclis başkanının yazılı daveti ya da meclis üyelerinin üçte birinin teklifi ile toplanabilir. Bunun dışında vali kimseye danışmadan meclisin toplanmasını emredebilir. Ağaoğlu, bu maddeye ilişkin olarak meclisin memur olmadığını belirtmiş ve kanunda emir kelimesinin yerine davet kelimesinin konulmasını önermiştir. Bu öneri meclis tarafından yapılan oylamada kabul görmüştür.

Meclis çalışmalarını kontrol açısından 61. Madde düzenlenmiştir. Buna göre meclis üyesi başkana cevaplanmak üzere soru yöneltir. Verilen cevap meclis tarafından ikna edici bulunmaz ve belediye başkanı güven oyu alamazsa bu durum belediye başkanının bakanlıkça görevden alınmasına sebep olacaktır. Ağaoğlu, meclisin başkan üzerindeki denetimini demokrasi açısından son derece olumlu karşılar. Ancak seçilmişin atanmış tarafından görevden alınmasını sakıncalı görmüştür<sup>277</sup>.

Benzer bir durum 76. Maddenin görüşmelerinde de karşımıza çıkmıştır. Buna göre meclis başkanı her toplantı yılının sona ermesinden sonra meclise çalışmalarına ilişkin raporu meclisin onayına sunacaktır. Şayet rapor kabul edilmez ise belediye başkanı valinin teklifi, işleri bakanlığının onayı ile görevden alınır. Ağaoğlu bu maddeyi bir sistem meselesi olarak görmüştür. Maddenin 89, 94, 96. Maddelerle bağlantısı olduğunu düşünmüş ve maddeler arasındaki uyumun sağlanması için 76. Maddenin bu maddelerden sonra değerlendirilmesini meclise teklif etmiştir. Teklif meclis başkanının önerisi ve meclisin onayı ile kabul edilmiştir<sup>278</sup>.

Belediye kanununun 89. Maddesine göre seçilen belediye başkanı, vilâyet merkezi olmayan yerlerden seçilmiş ise valinin, vilayet merkezinden seçilmiş ise işleri bakanlığının teklifi cumhurbaşkanının onayı ile göreve başlayabilir. Valilik on beş,

<sup>276</sup> A.g.e., s.84.

<sup>277</sup> A.g.e., s.98 vd. .

<sup>278</sup> A.g.e., s.102 vd. .

bakanlık otuz gün içinde onaylar ya da reddeder aksi halinde başkanlık seçimi onaylanmış kabul edilir. Seçilen kişinin görevi vali tarafından iptal edilmesine rağmen aynı kişi tekrar seçilirse konu bakanlığa sevk olunur. Bakanlığın vereceği karar nihai karardır. Vilâyet belediye başkanının görevi bakanlıkça iptal olunmasına rağmen aynı kişi yine meclisçe seçilirse meclis başka bir adayı seçmeye mecburdur. Ağaoğlu bu durumu eleştirmiştir. Zira belediye başkanının görevden alınması için bir kanuni anlamda bir şart getirilmemiştir. Kişinin görevden alınması tamamıyla idari tasarruftur. Bu şartlarda belediyenin özerk olarak iş görmesi mümkün değildir. Ağaoğlu konunun çözümlenmesi için bir taktir hazırlamıştır. Buna göre seçilen başkana, on beş gün ya da bir ay süresinde itiraz olursa mesele işleri bakanlığı aracılığıyla Şurayı Devlete sevk olunur. Şurayı Devletin aldığı karar gereğince hareket edilir. Ağaoğlu'nun bu görüşüne karşılık olarak Avrupa'nın birçok yerinde, belediye başkanının hükümet tarafından atanan bir memur olduğu ifade edilmiştir. Ağaoğlu'nun önerisi sonuçsuz kalmıştır<sup>279</sup>.

Belediye kanunu oluşturulurken Ağaoğlu özellikle atanmışların seçilmişlerin üzerindeki egemenliğini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu anlamda yerel yönetimlerin kuvvetlendirilmesini demokratik bir hamle olarak kabul etmiştir. Ancak kanunun merkeziyetçi niteliği Ağaoğlu'nun muhalif bir tutum izlemesine sebep olmuştur.

### 3. Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) ve Ağaoğlu'nun Muhalefeti

Cumhuriyetin ilanından sonra devlet bir hamle yapmak zorundaydı. Zira mücadele yeni başlıyordu. Toplum halâ tarım toplumu olma özelliğini koruyordu. Sanayileşme yolunda gidilecek daha çok yol vardı. Yeni kurulmuş olan devlet borcun üzerine kurulmuştu. Dış devletlerin ülkede sanayi alanında bir yatırımda bulunma isteği yoktu. Zaten Türkiye'nin de böyle bir talebi bulunmamaktaydı. Bunlara eklenen dünyadaki ekonomik kriz sorunların daha da artmasına sebep olmuştur. Bu şartlarda devlet öz güçleri ile kendisini geliştirmek zorundaydı. Yaşanılan bunca sıkıntıdan devlet olduğu gibi halkta büyük rahatsızlık duymaktaydı. Artan vergiler halkın az olan alım gücünü daha da sınırlandırmıştı.

<sup>279</sup> A.g.e., s.107.

Bu dönemde Türkiye gezisine çıkan Mustafa Kemâl Paşa gittiği her yerde şikâyetle karşılaşmış ve bu ruh haliyle genel sekreterine ‘Bunaliyorum çocuk, büyük bir ıstırap içinde bunaliyorum!...Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde mütemadiyen dert, şikâyet dinliyoruz.... Her taraf derin bir yokluk, maddi, manevi bir perişanlık içinde...Ferahlatıcı pek az şeye rastlıyoruz; maatteessüf memleketin hakiki durumu bu işte!<sup>280</sup>’ sözlerini söylemiştir.

Mustafa Kemâl Paşa sorunların çözümü için karşılıklı, açık, serbest, ciddi ve samimi tartışmaların olması gerektiğini düşünmüştür. Bunun için bir an evvel mecliste serbest tenkit ve münakaşa cihazı yaratmak gerekliydi. Sözü geçen cihaz mecliste kurulacak başka bir partiydi. Ancak bu parti, inkılâpların ruhuna karşı gelmemeli, memlekette kavga ortamı yaratmamalı ve dedikodudan uzak ağırbaşlı bir kontrol unsuru oluşturmalıydı. Evet bu parti Mete Tunçay’ın da belirttiği gibi güdümlü bir demokrasi denemesiydi<sup>281</sup>. Ancak sonraları bu parti kendisine ciddi bir toplumsal taban bulmuş ve muhalefet kendi doğal akışı içerisinde gerçekleşmeye başlamıştır.

### 3.1. Ağaoğlu’nun Muhalefete Geçme Nedenleri

Ağaoğlu sahip olduğu hukuk bilgisi ve demokrasi kültürü ile gelişmiş bir kişiliğe sahipti. Nitekim demokrasinin gereği olarak sürekli yönetenin kontrol edilmesi gerektiğini gündeme getirmiştir. Ancak olağanüstü koşulların hakim olduğu cumhuriyetin ilk yıllarında kontrolün ayrı partilerle sağlanması sakıncalıydı. Hedef çok partili yaşam olmakla birlikte bu yöndeki ilk girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bunun ardından gerçekleşen suikast girişimi henüz Türkiye’nin çok partili yaşama hazır olmadığını gösteren bir diğer noktaydı. Tüm bu olanlar Türkiye’de sistemin tam olarak oturmadığını gösteriyordu. Türkiye’nin öncelikle rejim üzerinde birlik içerisinde olması gerekliydi. Aksi halde cumhuriyetin yaşaması mümkün değildi. Hiçbir rejim kendisini yok edecek kadar yüksek dereceli bir özgürlüğü insanlara vermez. Özgürlükler geliştirilmeli ama ondan önce cumhuriyet ve onun temel değerleri yerleşmeli ve özümsemeliydi. Bu anlamda Ağaoğlu sürekli olarak birlik beraberlik çağrılarında

<sup>280</sup> Soyak, A.g.e., 405.

<sup>281</sup> Mete Tunçay, T.C.’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), (Birinci basım, İstanbul: Cem Yayınları,1992), s.246 vd. .

bulunarak ayrılıkları engellemeye çalışmıştır. Basın yoluyla demokrasi kültürünü geliştirmeye çalışmıştır. Artık geline nokta da Ağaoğlu'nda çok partili yaşama geçme konusunda Türkiye'nin hazır olduğuna dair bir duygu uyandırmıştır.

### 3.1.1. Mustafa Kemâl Paşanın Yönlendirmesi

Mustafa Kemâl Paşa kurulacak partinin başına devrimin ilkelerinden taviz vermeyecek güvenilir birinin gelmesini istemiştir. Nitekim uzun yıllar birlikte olduğu ve o günlerde Paris elçiliği yapmakta olan Fethi Beyi partinin başkanı olarak seçmiştir. Karşılıklı olarak yayımlanan mektuplaşmaların ardından parti oluşturulmaya başlamıştır<sup>282</sup>. Mustafa Kemâl, yine kendi kontrolünde bulunacak parti kurucularını ve milletvekillerini de belirlemiştir. Kurucular arasında Ağaoğlu da bulunmaktadır.

Mustafa Kemâl Paşa partinin şekillendiği Yalova'da partiye Ağaoğlu'nu da davet etmiştir. Ağaoğlu bu teklifi parti oluşumunu fazla yapay bulması gerekçesiyle reddetmiştir. Zira CHP eskiden olduğu gibidir. İsmet Paşa devlet kuvvetlerine sahip, Mustafa Kemâl Paşa ise CHP'nin başındadır. Bunun karşısında her türlü araçtan yoksun olan Fethi Bey bulunmaktadır. Bu yüzden Fethi Beyin yanına kimse gitmeyecektir. O sırada ikisi arasında şöyle bir diyalog geçmiştir:

“- Sen gidersin!

-Ben gitmem!

-Niçin?

-Sizden ayrılmam!

-Neden ayrılmazsın ? Bana bitişik misin ?

-Etinize, kemiğimize bitişik değilim. Fakat ifade ettiğiniz manaya bitişiyim”<sup>283</sup>.

Mustafa Kemâl, Ağaoğlu'nun bu tavrından rahatsız olmuş ve Fethi Beye dönerek “Bu nasıl şeydir? En çok güvendiğiniz ve inandığınız arkadaşlarınızı vatan ve millet hizmetine davet ediyorsunuz! Tereddüt ve şüphe ile karşılanıyorsunuz! Artık hangi heves hangi ümit ile çalışılır ?” demiştir. Bunun ardından yine Ağaoğlu'na “Daha ne düşünüyorsun” diye soru yöneltmiştir. Ağaoğlu, CHF içerisinde ayrılıklar

<sup>282</sup> Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Yın. Hız. Cemal Kutay, (Birinci basım, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980), s. 377 vd. ; Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlioğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları*, (Birinci basım, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1997), s.92 vd. .

<sup>283</sup> Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, (Birinci basım, İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1950), s.23.

bulunduğunu ve şayet serbest düşünmek ve söylemek hakkı kişilere verilirse doğal bir süreçte partileşme olacağını belirtmiştir. Mustafa Kemâl Paşa ise buna İsmet Paşanın karşı çıktığını belirtmiştir.

İsmet Paşa kendisine taraf olanın da olmayanın da belli olmasını istediği gerekçesiyle CHF içerisinde oluşacak muhalefeti reddettiğini belirtmiştir. İsmet Paşa, bu açıklamanın ardından Ağaoğlu'na "Fırkada ve mecliste serbestsizlikten bahsettiniz! Siz ne zaman söz istediniz de verilmedi veyahut söylemekten men edildiniz?" şeklinde bir soru yöneltmiştir. Ağaoğlu ise bu soruya "Resmen cevap isterseniz hiçbir zaman! Fakat hakikat isterseniz daima! Çünkü serbesti öyle bir şeydir ki sizi kuşatan havadır. O hava kurutulursa elbette ki kimsede ne söz istemek ne de söz söylemek hevesi kalır" şeklinde cevap vermiştir. Ağaoğlu ile İsmet Paşa arasında geçen bu konuşma sonrasında Gazi, kontrol için kaç kişiye ihtiyacı olduğunu Ağaoğlu'na sormuş ve hemen yanı başında bulunan Kütahya milletvekili Nuri Bey ile kardeşi Makbule Hanımı yeni partiye vermiştir. Ardından Fethi Beyi de milletvekili olarak meclise sokacağını ifade etmiştir<sup>284</sup>.

Bu koşullarda Ağaoğlu SCF'na girmiştir. Hakikaten de Ağaoğlu'nun mevcut CHF yönetimi ile muhalif düştüğü konular fazlasıyla bulunmaktadır. Ancak şunu söylemeliyiz ki Mustafa Kemâl Paşanın teşviki olmasaydı onun yeni bir parti kurmak gibi bir girişimi olmayacaktı. Bu nedendir ki onun muhalefet partisine geçme nedenlerinin başında Mustafa Kemâl Paşa gelmektedir.

### 3.1.2. Ağaoğlu'na Göre CHF'nin Yanlış Tutumu

Ağaoğlu, ilk zamanlardan beri CHF'nin ateşli savunucularından olmuştur. Ancak, kendi ifadesiyle CHF anayasaya aykırı davranmaya başlayınca Ağaoğlu da itiraz etmeye başlamıştır. Bu itirazlarını ise çeşitli raporlar ile parti başkanlığına iletmiştir. Ağaoğlu'na göre CHF'nin anayasaya uymayan davranışlarının önemlileri şunlardır:

<sup>284</sup> Aynı, s.24 vd. ; SCF hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Kandemir, *Siyasi Dargınlıklar*, (Birinci basım, İstanbul: Ekincigil Tarih Yayınları, 1955), s.51 vd. ; Süreyya İlmen, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Cumhuriyet Fırka*, (Birinci basım, İstanbul: Muhittin Fuad Gücüyener Matbaası, 1951).

1-Belediye Kanunu: CHF cumhuriyetçi ve halkçı bir partidir. Halâ da bu iddiayı taşımaktadır. Anayasayı uygulamaya ve geliştirmeye çalışmıştır. Bu böyle iken belediye kanununun da halkın idare hakkını tanımamıştır. Belediye, köy ve şehir teşkilâtı yapılırken kesinlikle bu noktaya uyulmamış bilâkis muhalefesinde yer almıştır. Böyle bir partiye demokrat demek mümkün değildir.

2-Tekaüdiye Maaş Kanunu: Bu kanun da anayasaya aykırıdır. Anayasa memurluk ve milletvekilliğinin birleşmeyeceğini doğrulamıştır. Halbuki memurlar tekaüd kanununda memur olarak dikkate alınmıştır. Oysa milletvekillerine de bu kanundan faydalanma hakkı verilmiştir. Bu hakkın milletvekillerine verilmesi büyük bir yanlışlıktır.

3-Barem Yanlışlığı: Barem kanunu yüksek maaşlı memurların maaşlarını arttırmak için halkın sırtına vurulmuş bir yükür. Bu kanun bu millete (1.1)milyon liraya mâl olmuştur. Bu halkçılık düşüncesine uygun bir davranış değildir<sup>285</sup>.

Ağaoğlu, CHF ve SCF arasında devletçiliğe bakış açısından farklılık olduğuna inanmaktadır. İsmet Paşa hükümeti devletçiliği büsbütün farklı anlamıştır. SCF'ye göre devletçilik, kamu çıkarını gözetmek için devletin bazı girişimlerde bulunmasıdır. Burada devletin birinci amacı halka hizmet etmektir. Devlet kârı gözetmez kazanacağı parayı halkın yararına tasarruf eder. Oysa CHF bu şekilde yapmamaktadır. Örneğin şimendifer kurarken malzeme Avrupa'dan getiriliyor. Bunu yaparken de aracı olarak devreye birçok komisyoncu giriyor. Bundan birinci derecede faydalanan Avrupa ve komisyonculardır.

Şekerin devlet tekeline alınması sakıncalıdır, faciadır, suçtur. Dünyanın hiçbir yerinde gıda maddeleri devlet tekeline alınmamıştır. Buna karşın başarısız bir siyaset izlenmektedir. Zira halk şekeri maliyetinin çok üzerinden almaktadır. Burada komisyoncular zengin edilmektedir. Yine şekerden alınacak vergi için seksen kişilik bir daire oluşturuldu. Burada harcanan 1 milyon lira için halka bir sürü vergi yüklendi. Bir başka örnek: Avusturya tütününü dışarıdan ithal etmesine rağmen oluşturduğu devlet

<sup>285</sup> Son Posta (21 Ağustos 1930); Akşam (22 Ağustos 1930); Yarım (20 Ağustos 1930).

tekeliyle yaklaşık 100 milyon kâr yapmaktadır. Oysa biz tütün memleketi olmamıza rağmen 20 milyon kâr etmekteyiz. Burada bir yanlışlık vardır. Bu devletçilik olamaz<sup>286</sup>.

Fransa'da da tekellilik bulunmaktadır. Uygulanan devletçilik politikası ile özel girişimcilere göre daha az gelir elde edilmektedir. Buna rağmen işçinin ücreti artıyor, ulaşım ücreti azalıyor, fakir sınıf üzerindeki vergi yükü hafifliyor. Tekellilik halkın yararına gerçekleştirilmektedir.

SCF'nin yayımladığı program aslında CHF'nin takındığı tutuma karşı çok net bir eleştiri niteliğindedir. Programın mimarı Fethi Beydir. Ağaoğlu bu sırada partiye katılmadığı için programa katkısı olmamıştır. Ancak yazılarından da anladığımız üzere Ağaoğlu program ile her konuda uyum içerisindedir. Zira Ağaoğlu ve arkadaşları programı gözden geçirdikten sonra , program Mustafa Kemâl Paşaya sunulmuştur. Bu nedenledir ki programa değinmeyi araştırmamız açısından faydalı görüyoruz. Programın ilk maddesi SCF'nin sistem ile bütünlüğünü gösterir niteliktedir. SCF'nin cumhuriyetçilik, milliyetçilik, laiklik esaslarına bağlı olduğu ifade edilmiştir. Buna bağlı olarak anayasadaki özgürlükler herkes için geçerli sayılacak ve ihmal edilmeyecektir.

Vergilerdeki yolsuzluklara son verilecek, vergiler kişilerin iktisadi girişimlerini sarsmayacak şekilde hafifletilecektir. Devlet gelirleri dikkatli bir şekilde harcanacaktır. Paranın değerini korumak için gerekli önlemler alınacak, ülkede yabancı sermayenin önü açılacaktır. Parti özel girişime karşı gelen her türlü hükümet müdahalesi reddeder. Cumhuriyetin çıkarları için fertlerin iktisadi girişimleri yetersiz kalırsa devlet doğrudan doğruya girişimde bulunur. Çiftçi, esnaf ve sanatkârlar desteklenecek gerekirse kredi verilecektir. Liman tekelliliği kaldırılacaktır. Rüşvet ve iltimasa son verilecektir. Mahkeme işleyişi hızlandırılacaktır. Dış politikada barış esas alınacak Milletler Cemiyeti ile ortak çalışmaya önem verilecektir. Tek dereceli seçim usulü kurulacak ve siyasi hukuktan kadınların da faydalanması sağlanacaktır<sup>287</sup>.

<sup>286</sup> Yarı (19 Ağustos 1930).

<sup>287</sup> Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (İstanbul, 1980), s.469 vd. ; Yarı (30 Ağustos 1930).

SCF ortaya koyduğu düşünceler itibarıyla CHF'ye göre liberaldir. SCF içerisinde ise Ağaoğlu içten ve ne istediğini bilen bir liberâl olarak tanımlanmıştır<sup>288</sup>. Bu, ne O'nun ne de SCF'nin devletçilik düşüncesinden bağımsız olduğu anlamına gelir. Günümüz kriterlerine göre SCF'nin gerçek anlamda bir liberal parti olduğunu söylemek güçtür ancak liberâl politika parti tarafından idealize edilmiştir. SCF'nin bir temsilcisi

olarak Ağaoğlu da devletçilik anlayışında bir takım değişiklikler yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Ama dönemin koşulları gereği devletin kendisini ekonomik girişimlerinden alıkoyamayacağını o da bilmektedir. SCF'nin programında yer alan ekonomi anlayışı ile İzmir İktisat Kongresi kararları karşılaştırıldığında aslında Mustafa Kemâl Paşa ile Ağaoğlu'nun ekonomik yaklaşım olarak farklı bir çizgide olmadıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz<sup>289</sup>.

### 3.1.3. Çok Partili Yaşamın Getireceği Faydaya Olan İnancı

Ağaoğlu, mecliste kontrolsüzlüğün yarattığı hantallıktan rahatsız olmuştur. O, parti içindeki dinamizmi diri tutmak için bir grup oluşturulması yönündeki fikirlerini hazırladığı rapor ile daha önceden Cumhurbaşkanı Mustafa Kemâl Paşaya da bildirmiştir. Ahmet Ağaoğlu Türkiye'nin çıkarını çok partili yaşam da gören siyasetçilerimizden biriydi. Buna göre:

“Kavlen ve fiilen sabit olan bir hakikat vardır: O da tek fırkalı bir meclisle parlamenter cumhuriyet idaresi gayri mümkündür. Çünkü tek fırkalı bir meclis daima ve her yerde kontrolsüzlüğe, murakabesizliğe dökülmüştür; bunun böyle olması labüt ve naçardır, fiziki iradelerin fevkinde olan, mukadder bir hadisedir. Bizde dahi bu mukadder hâdisce yedi senelik bir tecrübe ile sabit olmuştur<sup>290</sup>.”

Gerçek demokrasiye ancak çok partili bir yaşama geçmekle kavuşulabilirdi. Ancak demokrasinin tanıdığı özgürlükler rejimi yok edecek alt yapının oluşmasında kullanılmamalıydı. Bu yüzden kurulacak siyasi parti rejimin tartışılmazlarına ve erdemlerine sahip çıkmalı sistemi yıkmak için değil sistemi tamamlamak için siyaset sahnesine atılmalıydı. Ağaoğlu'na göre “Hükümet uzun müddetten beri murakabesiz

<sup>288</sup> M. Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, (Birinci basım, İstanbul: Yayıncılık Matbaası, 1968), s.193.

<sup>289</sup> Bkz. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi (1923-İzmir)*, (İkinci basım, Ankara: A.Ü.S.B.F. Yyn., 1971).

kalmıştır. Dünyanın hiçbir yerinde böyle bir idare tarzı mevcut değildir. Fırkasız murakabe, murakabesiz cumhuriyet olmaz"<sup>291</sup>. O, her şeyden önce düşüncelerinde samimi gerçek bir demokrasi askeri idi. İşte bunun içindir ki muhalif bir partide bulunmayı Türkiye için bir kazanım olarak değerlendirmiştir. Nitekim SCF'nin kurulmasından hemen sonra muhalefeti bir yaşamın getirdiği kazanımlar görülmeye başlanmıştır.

Buna göre ikinci bir partinin kurulmasından sonra memlekette, mecliste, matbuatta, CHF'de büyük bir ciddiyet, haysiyet, uyanıklık ve ilgi meydana gelmiştir. önceden seçim sandıklarının yanına yaklaşmayan halk, hakimiyet hakkını kullanmak için büyük bir istek göstermiştir. Kafiye kafiye sandık başına gitmiştir. İki ay önce hikaye, masal ve sinema filmleriyle zaman geçiren gazete ve dergiler artık memleketin hayati meseleleriyle ilgilenecek halkı aydınlatmaya çalışmaktadır. Milletvekilleri üzerinde ki tembellik tozunu silkererek atmıştır. Senelerdir boş duran meclisteki izleyici locaları hınca hınç dolmaya başlamıştır. Parlamentoda meydana gelen heyecanlı tartışmalar gazete sayfalarına yansımaya başlamış, meclis halkı aydınlatma görevini üstlenmiştir"<sup>292</sup>.

### 3.2. Cumhurbaşkanının Tarafsızlığı Meselesi

SCF yaşadığı dört ay süresinde basında çeşitli radikal yazılara konu olmuştur. Kimisi partiyi demokrasinin gereği olarak değerlendirirken kimisi toplumsal muhalefeti yasallaştırma ve sindirme süreci olarak görmüştür. SCF başlangıçta bazı kişiler tarafından demokrasinin gereği olarak görülmüş, kurucuları takdir ve saygı ile karşılanmıştır"<sup>293</sup>. Ancak bu kişiler zamanla SCF'ye ağır suçlamalarda bulunmaya başlamıştır. Öyle ki bu suçlamalara göre SCF anarşik bir tavır izleme noktasına kadar gelmiştir. SCF'ye "Hilâfetçiler, saltanatçılar, Arap hurufatı taraftarları, şeriatçılar hulasa bütün mürteciler toplanmakta ve memleketi anarşiye doğru sürüklemektedirler"<sup>294</sup> dahi

<sup>290</sup> Ahmet Ağaoğlu, "İki Fırkaya Lüzum Var mıdır," *Son Posta* (11 Teşrin-i evvel 1930).

<sup>291</sup> *Cumhuriyet* (11 Ağustos 1930).

<sup>292</sup> Ahmet Ağaoğlu, "İki Fırkaya Lüzum Var mıdır," *Son Posta* (11 Teşrin-i evvel 1930).

<sup>293</sup> Yunus Nadi, "Siyasi Terbiye İşi," *Cumhuriyet* (15 Ağustos 1930).

denilmiştir<sup>294</sup>. Bir başka yazı da ise SCF'nin ırki azınlıkları seçimlerde listelere sokarak ayrımcılık yaptığı da ifade edilmiştir<sup>295</sup>. İki uç yaklaşımın aynı kişiler tarafından dört ay gibi kısa bir sürede yorumlanması bir değişim olduğunun net göstergesidir. Değişen kimdir? Parti mi yoksa yorumlayanlar mı? Aslına bakılırsa değişim her ikisi için de geçerlidir. İşte yaşanan bu değişim sürecinde Aġaoġlu'nun tavırlarını ortaya koymak gerekmektedir.

Basında tartışmaların yaşandığı konuların başında Cumhurbaşkanının tarafsızlığı ve tarafsızlığı gelmiştir. Yunus Nadi Cumhurbaşkanının SCF'ye karşı CHF'yi desteklemesi gerektiğini belirtiyordu. Aġaoġlu ise Cumhurbaşkanının tarafsız kalması gerektiğini ifade ediyordu. Tartışma Yunus Nadi'nin, Aġaoġlu'na ait olan 24 Eylül 1924 tarihinde Hakimiyet-i Milliye'de yayımlanan "Bi Taraflık Ber Taraflık" isimli makaleyi 27 Eylül 1930 tarihinde Cumhuriyet gazetesinde tekrar yayımlamasıyla başlamıştır. Bu tartışmada Akşam Gazetesi'nden Necmettin Sadak da makaleyi Akşam Gazetesi'nde yayımlayarak Yunus Nadi'ye destek vermiştir<sup>296</sup>.

Yunus Nadi bu makaleyi yayınlamadan önce SCF'ye karşı tavrı son derece olumludur. SCF'yi demokrasinin bir gereği olarak kabul etmiştir. Çünkü demokrasiye yapılan yolculukta onu da mürettebatın bir üyesi olarak görmüştür. Nitekim bu iyi niyetin bir göstergesi olarak da SCF'nin kurulmasının hemen ertesi gününde yayınladığı yazıda düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

"Türkiye Cumhuriyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal Hz., Cumhuriyet Halk Fırkasının hem banisi, hem umumi reisidir. Bu hal devlet reisinin bütün fırkalara karşı bitaraf bir mevkiide olması lüzumu ile mütearız bir vaziyette görünür. Memlekette fırka hayatının ve serbest münakaşanın teessüs edebilmesi için Reisicumhurluk mevkiinde olan zatın herhangi bir tarafı iltizam ve tercih eylememesi lâzımdır....Ben bitaraf değil, bir taraflıyım, sözünü Gazi Hazretleri altı yedi sene evvel bir Samsun nutkunda ifade eylemişti. O zaman rejim yepyeni idi. Reisicumhur bitaraf olsun iddialarının altında muhtelif emeller gizlenmesi ihtimali kuvvetli idi"

<sup>294</sup> Yunus Nadi, "Meclis ve Fırka Faaliyeti," **Cumhuriyet** (3 Teşrin-i sani 1931) ve bkz. Ahmet Aġaoġlu, "1930 Senesinin Bilançosu," **Son Posta** (1 Kanun-ı sani 1931).

<sup>295</sup> Mehmet Asım, "Serbest Fırka Namzetleri," **Vakit** (6 Teşrin-i evvel 1930).

<sup>296</sup> **Cumhuriyet** (27 Eylül 1930); **Akşam** (27 Eylül 1930).

Bu yazı ile Cumhurbaşkanının taraflı olması gerektiği dönemin bittiğini ifade etmiştir<sup>297</sup>. Ancak yeni partinin kurulmasından kısa bir süre sonra Nadi, yine Cumhurbaşkanının taraflı olmasını istemiştir. Nadi'nin böylesine yüz seksen derece çark etmesinin nedeni SCF'nin İzmir'de düzenlediği miting ve burada yaşanan tatsız olaylardır. Burada meydana gelen olaylar SCF parti yönetiminin cumhuriyet ve laiklik taraftarı olsa dahi tabanının rejim muhalifi kişiler tarafından doldurulmaya başlandığının ispatı niteliğindedir. Dolayısı ile Nadi'ye göre artık cumhuriyetin ve onun getirdiği esasların korunması konusunda CHF yalnız kalmıştır. Cumhuriyet, demokrasinin ve laikliğin korunması konusunda da cumhurbaşkanından tarafsız kalması beklenilemez. İşte bu durum Yunus Nadi'deki fikir değişikliğinin temelini oluşturmuştur. Bunu ise Ahmet Ağaoğlu'nun yıllar öncesine yazdığı bir makaleyi tekrar yayınlayarak ifade etmiştir.

Ağaoğlu, Hakimiyet-i Milliye'de yayınlanan "Bi Taraflık Ber Taraflık" isimli makalesinde Mustafa Kemal Paşa'dan tarafsız olmasını isteyen kişileri garipsemiştir. Zira bu yöndeki istekler ona göre yersizdir. Şimdi Cumhurbaşkanının taraflı olmasını isteyen kişi Yunus Nadi'dir. Ve Ağaoğlu'nu kendi silahıyla vurmak istemiştir. Ağaoğlu'nun makalede değindiği konuları özetle şu şekilde aktarabiliriz.

"Devlet reisi bi taraf olurmuş. Bir köşeye çekilerek uzaktan hadisatı seyredermiş. Bugün tamamen eskimiş ve bütün ciddi müdekkikler tarafından reddolunan bu fikir hakikaten eski parlamantarizm yazarları tarafından ileri sürülen bir düsturdu. Reis-i devlet bi taraf olacaktı. Hakikatte bu düstur eski parlamantarizm usulünün vaz etmiş olduğu bir çok riyakârlardan birisi idi. Bu kaideye hiçbir zaman ve hiçbir memlekette riayet olunmamıştır.... Dünya'da intihapla devletin başına geçenler bütün reislerde aynen kendi fırkalarının adamları olarak devlet riyasetine gelirler ve mensup oldukları fırkalar ile alâkalarını aynen muhafaza ederler ve başka surette olması kabul-ü tasvir midir ? Parlamantarizm saltanat-ı meşruta şeklinde reis-i devletin bi taraflığı bir dereceye kadar anlaşılır.... Devlet makinesinin muntazam ve meşru bir tarzda işlemesi için gerek makam-ı riyasetten ve gerek alelumum hükümetten talep edilecek bir bi taraflık vardır. Fakat bu bi taraflık, mensup olunan fırkaya karşı değil, memlekette yapılan icraatta ve tatbik olunan kanunlara karşıdır. Kanun seyyanen ve herkes hakkında aynı tarzda tatbik olunmalıdır ve bu sahada fırkacılığa katıyyen mahal edilmemelidir. İşte hakiki bi taraflık ! Memleket bu bi taraflığı temin ederse kâfidir"<sup>298</sup>.

<sup>297</sup> Yunus Nadi, "Reisicumhur Hz. Dahili Siyasette Bitarafturlar," Cumhuriyet (13 Ağustos 1930).

Ağaoğlu bu makalenin üzerinden 6 yıl geçtiğini belirterek yine de her sözüne sadık olduğunu ifade etmiştir. Ağaoğlu, SCF'nin devletin temel değeri olan lâik cumhuriyete bağlı olduğunu söylemiş ve cumhurbaşkanının tarafı olmasını gerektiren bir durum olmadığını belirtmiştir. Ağaoğlu bu düşüncesini desteklemek için Mustafa Kemâl'in şu cümlesinin altını çizmiştir:

“Memnuniyetle görüyorum ki lâik cumhuriyet esasında beraberiz. Zaten benim siyasi hayatta bir tarafı olarak aradığım ve arayacağım temel budur. Binaenaleyh aynı temele istinat eden yeni bir fırkanın faaliyete geçerek millet işlerini serbest münakaşa etmesini cumhuriyet esaslarından sayarım”<sup>299</sup>.

Altı yıl önce kurulan partinin esasları ve ruhu SCF'ninkinden çok farklıdır. O dönemde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile CHF arasında derin uçurumlar bulunmaktaydı. İlişkiler farklı yönde gelişmişti. Oysa CHF ile SCF aynı amaç için yürüyen iki ayrı yolcu konumundadır. Bu yolu aydınlatan kişiden faydalanmak SCF'nin de hakkıdır. Cumhurbaşkanı taraf olmalıdır. Ama bu tarafsızlık aynı amaç için çalışan iki farklı parti arasında değil, devletin temel değerlerini değiştirmek isteyenler ve istemeyenler arasında olmalıdır.

Nadi, şayet SCF ile CHF arasında kök, yön ve amaç yönünden fark yoksa ikinci bir partiye gerek olmadığını belirtmiştir. Amaç parti denetimi ise bunu CHF içerisinde de yapmak mümkündür. Buna göre halkı karışıklığa ve anarşiye sürüklemek gereksizdir. Nadi, yine kontrolü, serbest düşünmeyi ve söylemeyi uğursuzluk olarak değerlendirmiştir<sup>300</sup>.

Ağaoğlu, SCF'nin halkı karışıklığa sürüklediğine katılmamış, bunu haktan, hürriyetten ve fikirden korkanların uydurduğunu belirtmiştir. Olmayan şeyler varmış gibi gösterilmiştir: Bunu şu şekilde aktarmıştır: “Bu zavallıların bozulmuş olan dimağı muvanesizlikleri ve kafalarında taşıdıkları anarşi önlerinde canlanmış, bütün memleketi kızıl alevler sarmış gibi görüyorlar ve pür heyecan “Yangın var!” diye

<sup>298</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Bi taraflık Ber Taraflık,” *Hakimiyet-i Milliye* (24 Eylül 1924).

<sup>299</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Cevabım,” *Son Posta* (5 Teşrin-i evvel 1930).

<sup>300</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Serbest Fırkaya Meş'um diyorlar, Şeamet Bunun Neresinde,” *Son Posta* (18 Teşrin-i evvel 1930).

bağırılmaktadırlar<sup>301</sup>. SCF karalanmak istenmekte ve CHF ile birleşmesi önerilmektedir. Oysa “Millet büyük rehberlerinin arkasından gitmektedir. Serbest fırka emirle değil, kendisine derin ve kırılmaz bir iman bağı ile bağlı olduğu, bir fecah ve felah menbaından aldığı, yüksek bir ilhamın verdiği aşk ile teşekkül etmiştir. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın devamı cumhuriyetin menfaatinde, ihtiyaçtır<sup>302</sup>. Cumhuriyetin gelişmesi için parti denetiminin bir başka parti tarafından yapılması gereklidir<sup>303</sup>.”

Ağaoğlu, dışarıdan SCF'ye ve kendisine yöneltilen eleştirilerden yılmamış aksine her geçen gün kendisini daha güçlü hissetmek zorunda kalmıştır. Karşılaşılan olaylar her ne kadar üzücü sonuçlar doğursa da demokrasiye fedâkarlık borcu vardır ve bunu yerine getirmektedir. İşte bunun içindir ki eski partisine dönmeyi de düşünmemiş bunu “Vatan uğrunda mücadelemize devam ve münferiden istiklâlimizi muhafaza edeceğiz. Bu uğurda ölmek benim için bir şeref olacaktır. Halk Fırkasına asla dönmeyeceğim” şeklinde ifade etmiştir. Üstelik bir sonraki seçim döneminde meclise giremeyeceğini bile bile bu fikrinde ısrar etmiştir<sup>304</sup>.

### 3.3. Belediye Seçimleri ve Ağaoğlu'nun Tepkisi

Ağaoğlu, SCF'nin belediye seçimlerine katılmasını istemiyordu. Bunun nedenlerinden birisi Mustafa Kemâl Paşa'nın halâ CHF'nin başında bulunmasıdır. Zira seçimleri SCF'nin kazanması halinde Gazi bunu kendisi için ağır bir darbe olarak kabul edebilir ve karşı tedbirler almaya yönelebilirdi. Yine SCF'nin teşkilâtı da bulunmamaktaydı. Bu sırada yapılması gereken Gazi'nin SCF'ye vereceği milletvekilleri ile yetinmek ve mecliste denetim faaliyeti görerek yasama faaliyetlerini canlandırmaktır. Ağaoğlu bu konuya ilişkin şu önerilerde bulunmuştur. Buna göre seçim için aday gösterilmemeli, ancak halk isterse SCF üyelerine oy vererek bu kişileri seçebilmelidir. Ağaoğlu'nun bu teklifi parti yönetiminde itibar görmediği için SCF

<sup>301</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Yangın Var,” *Son Posta* (9 Teşrin-i sani 1930); Ahmet Ağaoğlu, “Aleyhte Yapılan Neşriyat Sökmedi,” *Son Posta* (24 Eylül 1930).

<sup>302</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Yine Prensip Meselesi,” *Son Posta* (10 Teşrin-i sani 1930).

<sup>303</sup> Ahmet Ağaoğlu, “İki Fırkaya Lüzum Var mıdır,” (11 Teşrin-i evvel 1930).

<sup>304</sup> *Cumhuriyet* (19 Teşrin-i sani 1930); *Cumhuriyet* (20 Teşrin-i sani 1930).

seçime girmiştir<sup>305</sup>. Ancak seçimlerde karşılaşılan durum Ağaoğlu'nu haklı çıkarmıştır. Zira seçimlerden zararlı çıkan ne CHF ne de SCF'dir. Zarara uğrayan tek bir unsur vardır. O da Türkiye demokrasisidir.

Ağaoğlu'na göre seçimlerin sonucu önceden tayin edilmişti. Zira tüm devlet görevlilerine seçimi CHF'nin kazanması için emir verilmiştir. Müfettişler, valiler, kaymakamlar, polisler, jandarmalar aldıkları görevi yerine en iyi bir şekilde getirmiştir. Zira CHF ülkede seçimlerin yüzde doksanını kazanarak galip gelmiştir. Ancak buna siyasi başarı demek doğru değildir. Çünkü seçim serbest değil müdahaleye açık bir ortamda gerçekleşmiştir. Seçim sırasında meydana gelen binlerce olayda SCF polis, jandarma, vali ve kaymakamlarla karşı karşıya kalmıştır. Hiçbir bölgede CHF güvenlik gücüyle karşılaşmamıştır. Bunun nedeni her ne olursa olsun seçimleri CHF'nin kazanması yönünde alınan emirdir.

SCF'nin kurulmasından sonra sürekli olarak Türkiye'nin ikiye bölündüğü yolundaki fikirler dolaşmaya başladı. Bu bölünmeye göre CHF dilimi kanunperver, cumhuriyetçi, vatanını seven centilmen öz Türklerden oluşmuştur. SCF dilimi ise ipsiz sapsız, yan kesici, baldırı çıplak, saltanat ve hilâfetçi, Arap harflerinin ve fesin geriye dönmesini isteyen, devlet ve millet ile ilgisi olmayan kişilerden oluşmuştur. Şayet bölünmeye yüklenen değerler doğruysa bu seçimle devlet büyük bir tehlikeden kurtulmuştur. Ama durum böyle değildir.

Milli iradenin yönetime yansımaları için birinci derecede yapılması gereken iş seçimdir. Ancak seçimler serbest bir ortamda gerçekleşmedikçe seçilen kişilerin milli iradeyi temsil etmesi mümkün değildir. Seçimler serbest bir ortamda gerçekleşmediği için beliren milli irade sakat ve hastalıklıdır. Samsun'da seçimleri SCF adayı kazanmıştır. Bu ise seçimlerin sağlıklı geçtiğini kanıtlamak için kullanılmıştır. Oysa Türkiye'nin her yerinde sandıkların başında polis, jandarma, kaymakam, vali bulunmuştur. Serbest seçimin olduğu yerde bu kişilerin sandık başında bulunduğu görülmemiştir. Samsun istisnadır. Verilen tüm emirlere rağmen kanunlara uyma ihtiyacı hisseden valilerin bulunması da sevindiricidir.

<sup>305</sup> Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, (İstanbul:1950), s.34 vd. .

SCF'ye akın eden devlet düşmanlarına da seçimlere katılma hakkı verilmiştir. Ancak ne biçim zıtlıktır ki seçim hakkının serbest icrasının devleti tehlikeye soktuğu düşünülmektedir. Zor bir durumla karşılaşmıştır. Ülkede karışıklıklar meydana gelmiştir. Ağaoğlu son olarak bu karışıklığın sebebini şu şekilde açıklamıştır: “Hem hak vermek, hem de esirgemek! İşte asıl teşevvüşe mucip olan ve anlaşılmayan şey!”<sup>306</sup>.

Belediye seçimlerinde yaşananlara ilişkin olarak mecliste soru önergesi verilmişse de bu mecliste saldırıların daha da artmasına sebep olmuş ve sonuçsuz kalmıştır. Getirilen eleştiriler özellikle partinin irticacı olmasına yönelik olmuştur. Fethi Bey bu eleştirilere karşı gelerek halkın önemli bir kısmının dört ay içerisinde bu denli irtica taraftarı olmasını anlayamadığını ifade etmiştir. Fethi Bey'e göre SCF taraftarları laiklik aleyhinde ya da halifelik lehinde gösterilerde bulunmamıştır. İrtica olarak nitelenen şey halkın serbestçe istediği partiye oy verebilmesidir. Halkın oyu da devlet tekeli altına alınmak istenmiştir<sup>307</sup>.

Ağaoğlu ile Mustafa Kemal Paşa arasında belediye seçimleri hakkında konumuz açısından hayli önemli bir konuşma geçmiştir. Aynen aktarmakta fayda görüyoruz:

Gazi Mustafa Kemal Paşa Ağaoğlu'na hitaben:

“-İntihapları kazanıyorsunuz değil mi ?

-Hem mağlup olmak, hem de istihza edilmek çok acı şeydir Paşam! Dedim.

-Amma bakınız, Samsun'da kazandınız!

Ben artık kendimi tutamadım:

-Paşam, eğer bütün memlekette Samsun Valisi gibi bir karışınas idare memuru da bulunmazsa artık bizlere ağlamak düşerdi !

Eğer her tarafta idare memurları bu kabil insan olsaydılar hiç şüphe yoktur, intihabatın dörte üçünü biz kazanırdık !

Bizim de dostumuzu görüyor musunuz ? (Sofrada hazır bulunan Şükrü Kaya Beyi gösterdim) o da pek mahirane hareket etmedi. Her tarafta polis, jandarmayı yalnız bize karşı çıkardı. Hiç olmazsa zevahiri kurtarmak için ,birkaç yerde de Halk Fırkasına karşı çıkarmalıydı !

Şükrü Kaya Bey güldü: “Görüyor musunuz Paşam, Benim dostlarımı! Neler söylerler !” dedi.

<sup>306</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Milli İrade Bu mudur?,” *Son Posta* (31 Teşrin-i evvel 1930).

<sup>307</sup> Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları* (İstanbul:1950), s.96; O. Okyar- M. Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları* (Ankara:1997), s.158 vd. .

Gazi sinirlenmeğe başlamıştı. Biraz yüksek sesle;

-Efendi ! Her tarafta anarşi beliriyor. Antalya’da kumandanın kafasını iskemle ile kırmışlardır !

Bu kumandan çok büyük ve sabırlı adammış ! Ben olsam bir bölük mitralyöz getirip oradakileri biçerdim.

Başka yerlerde de bunun emsali olmuştur.

-Paşam, kumandanın intihap yerinde ne işi vardır?

-Anarşiye mani olmak için gelmiş !

-Hayır ! Anarşi tam onun oraya gelmesinden çıkar! Gazi Mustafa Kemâl Paşa bir Cumhuriyet kurmuş, bu Cumhuriyetin dayandığı ana kanunlar halka intihaba iştirak etmek hakkını vermiştir. Halk bu salahiyetini kullanmak için sandık başına geliyor ve karşısında müsellaah kuvvetler görüyor ! Müsademe tabiidir !

Gazi bütün bütün hiddetlendi:

-Efendi ! anarşi var, anarşi ! Sizin haberiniz yok, gafilsiniz ! Ve bununla beraber benden bitaraf kalmaklığımı bekliyorsunuz !<sup>308</sup>

Ağaoğlu, kendisine bir vatan armağan eden Mustafa Kemâl Paşa’nın karşısındaymış gibi görünmekten, yine onun tarafından anarşiye sebep olmakla, hıyanet etmekle suçlanmaktan rahatsız olmuş ve çözümü SCF’den istifa etmekte bulmuştur. Ancak Mustafa Kemâl Paşa bunun yanlış olacağını belirterek kendisine vatan hizmeti yaptığını belirtmiş ve Ağaoğlu’ndan partide kalmasını istemiştir . Ağaoğlu bu telkinden sonra memnun olmuş ve partide kalmıştır. Ancak kısa bir süre sonra parti kendisini feshetmiştir. Ağaoğlu SCF’nin bu durumunu şu şekilde değerlendirmiştir:

“Muhakkak bildiğim ve asla tereddüt etmediğim bir şey vardır: o da kendim ve arkadaşlarım idi ! Anarşi ve irtica bize yavaşamazdı! Fakat ısrar olundu ! Küfür, tahkir, şükum yağdırdılar: Vatansızlıkla ecnebi perestlikle itham edildik !

Nihayet biz de anladık ki, hakikaten bu hâl böyle devam ederse, memlekette anarşi çıkabilir. Zira hükümeti elinde tutanlar, hükümetin bütün vasıtalarına sahip olanlar ve hükümet etrafında toplanmış nüfuz sahibi birçok insanlar, memlekette anarşi olacak kanaatini taşırlar ve bunu kafalarında bir idfiks haline getirirlerse, hakikaten memlekette anarşi çıkmaması için hiçbir sebep kalmaz. O halde memleket için en sağlam tarık, çekilmek değil miydi? İşte çekildik!<sup>309</sup>

<sup>308</sup> Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, (İstanbul:1950), s.79 vd. .

<sup>309</sup> Ahmet Ağaoğlu, “1930 Senesinin Bilançosu,” *Son Posta* (1 Kanun-ı sani 1931). Ağaoğlu bu yazısında Ağrı ayaklanmasını şu şekilde değerlendirmiştir: “Askeri tedbirler ile ber taraf edilmiş olan bu vekayii bir daha tekerrür etmeyeceğini zannederek kendimizi aldatmış oluruz. Esası siyasi ve içtimai olan bu gibi hadiselerin sırf mihaniki olan askeri tedbirler ile tedavisi gayri mümkündür. Daha esaslı daha devamlı ve

Yaptığımız araştırma şunu gösteriyor ki SCF yöneticileri -özellikle Okyar ve Ağaoğlu- partinin yaşamı süresince partinin sosyal tabanına sahip çıkmıştır. Yine bu kişilere göre partinin feshedilmesindeki neden de parti içerisindeki şeriatçı örgütlenme değil bilâkis partiye başlangıçtaki hoşgörüyü göstermeyen CHF'nin tutumu ve SCF'ye yaptığı haksız eleştirileri olmuştur. Bir başka deyişle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası halkın çok partili yaşama hazır olmadığı gerekçesiyle kapatılırken SCF ülke yönetiminin çok partili yaşama hazır olmadığı gerekçesiyle kendi kendisini feshetmiştir.

Ahmet Ağaoğlu, SCF'nin feshinden sonra meydana gelen Menemen olayından derin üzüntü duymuştur. Ancak partinin Menemen olayı ile bağlantısı olduğuna yönelik çıkan söylentiler bu üzüntüyü ikiye katlamıştır. Akıtılan kandan SCF sorumlu değildir. Halk ortaçağ zihniyetine sahip bir düşünce sistemiyle modern kurumlar içerisine dahil olmuştur. Kurtuluşun tek çaresi buydu. Bunu kalıcı hale getirmek için tüm aydın insanlara halkı aydınlatma görevi düşmüştür. Sorun, aydın Türk insanının halkına karşı olan sorumluluğunu yerine getirmeyip şahsi çıkarları için çalışmasından kaynaklanmıştır. Bu anlamda aydın bir Türk insanı olarak Ağaoğlu, diğerleri gibi kendisini de suçlu bulmuştur. Ağaoğlu bu sorumluluğunu kabul etmektedir. Ancak SCF'nin Menemen olayı ile bir ilgisi yoktur. SCF'nin kurucularından olmanın getirdiği eziklik nedeniyle böyle bir sorumluluk yüklenmemiştir. Bilâkis Ağaoğlu SCF'ye girmekten asla pişmanlık duymamış bu partiye girmekle memlekete hizmet ettiğine inanmıştır<sup>310</sup>. Bu sorumluluğun tüm aydın insanlar tarafından paylaşılması gerekli olduğuna inanmıştır.

Ahmet Ağaoğlu, SCF ile birlikte siyaset hayatının zirvesine çıkmıştır. SCF'nin kurulmasında ve işleyişinde Ağaoğlu, doğrudan etkili olmuştur. Buradaki siyaset hayatında Ağaoğlu, bir taraftan demokratik sorumluluklarının gereğini yerine getirirken diğer taraftan da vatan yolunda kendisine verilen bir görevi yerine getirmekteydi. Liberal demokrasi anlayışı ile CHF'den farklı bir çizgiye sahip olmuştur. Yönetimin toplumdan gelen güç ile yürütülmesi halinde mutlak başarıya ulaşılacağını düşündüğü için hep daha fazla özgürlük, daha fazla katılım ve daha fazla demokrasi istedi. Milli

---

daha müessir ve gene siyasi ve içtimai mahiyette olan tedbirlere ihtiyaç vardır". Ağaoğlu'nun sözünü ettiği çözüm önerilcri üzücüdür ki halen geçerliliğini korumaktadır.

<sup>310</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Vicdan Azabı Duymayanlara," *Son Posta* (12 Kanu-ı sani 1931).

iradenin yönetimi kontrol altında tutması Ağaoğlu'na göre işlevini yitirmekte olan CHF'ye de yeni bir heyecan katacaktır. Onun demokrasiye olan inancı kadar partisinin tabanı da demokrasiye inansaydı ve onun değerlerine sahip çıksaydı herhalde SCF'nin sonu böyle olmayacak ve Ahmet Ağaoğlu'nun parlamentodaki etkinliği bu denli azalmayacaktı.

## BÖLÜM 5

### AHMET AĞAOĞLU'NUN FİKİR HAYATI

#### 1. Meşrutiyetten Cumhuriyete Fikir Akımlar İçerisinde Ahmet Ağaoğlu

Ağaoğlu'nun fikir hayatı başlangıçta çok karmaşık gibi gelse de sınıflandırması kolay bir niteliğe sahiptir. II. Meşrutiyet döneminde ülkeyi saplandığı bataklıktan kurtarmak iddiası ile ortaya çıkan tüm fikirleri Ağaoğlu kendi süzgecinden geçirmiştir. O dönemki fikir akımları ne kadar karışık ise Ağaoğlu'nun fikir dünyası da o kadar karışıktır. Savunduğu fikirler dönemlerine göre farklılık göstermiştir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri karakteri sürekli değişmiştir. Geçen zaman ise adeta üretilen fikirlerin yanlışlarını ispat etmek istercesine bu fikirlerin birer birer iflâsını hazırlamıştır. Bu dönemdeki siyasal akımlar her ne kadar teker teker elenmişse de elenmeyen bir tek şey vardır, Ağaoğlu ve onun gibi hareket edenlerdir. Zira Ağaoğlu hiçbir saplantı oluşturmadan kendi fikir dinamiklerini yenileyerek zamanının gereklerini karşılamaya çalışmıştır<sup>311</sup>. Burada daha çok Ağaoğlu'nun savunduğu düşünceleri dönemin çizgileri içerisinde kendisine ait sözlerle ifade etmeye çalışacağız. Amacımız, İslâmcılık, Türkçülük, Batıcılık fikirlerini felsefi temelleri ile birlikte tekrar etmek değildir. Bu fikirlerden daha çok, fikirlerin Ağaoğlu'nun düşünce süzgecinden geçiş

<sup>311</sup> Ağaoğlu için bu fikir değişimleri "istikrarsızlık, iradesizlik" olarak değerlendirilebilir mi? Şayet istikrar denilen tavrı, bir kişinin fikirlerini tabu haline getirerek tüm yanlışlıklarını görmesine rağmen bunları savunması ise Ağaoğlu istikrarsız bir kişidir. Çünkü onun fikirleri değişim göstermiştir. Burada kafaları karıştıran Ağaoğlu'ndaki bu değişimin tarihin yükselen değerlerine uygun olarak gerçekleşmiş olmasıdır. Ancak Ağaoğlu için fikirsiz bir kırılma noktası olan "Üç Medeniyet" isimli eseri bu açıdan değerlendirirsek onu, hangi kefeye koymak gerekir. Zira mahpus hayatında yazılmış bir eserdir. Tahminimizce "Batı Medeniyeti"nin temsilcisi olan İngilizlere "yardakçılık" olsun diye yazıldığını düşünmek yanlışlık olur. Bize göre Ağaoğlu'nun fikir hayatı Türk Siyasal Yaşamına paralel bir çizgidedir. Yanlışlarla doludur. Türk siyasal yaşamı bugün dahi nasıl tekamülünü tamamlamamış ise Ağaoğlu'nun fikir hayatı da tekamülünü "Azerbaycan"da ve "İttihat ve Terakki" dönemi İstanbul'unda tamamlamamıştır. Tüm bunlardan sonra Ağaoğlu'nun Mustafa Kemal Paşa ile olan tartışmalarını ve İsmet Paşa'ya yönelttiği eleştirilerini dikkate alacak olursak Ağaoğlu için "döneminin adamı" tabirini kullanmak zordur. Ancak Ağaoğlu için "İleri görüşlü ve lider ruhlu değildir" demek en doğrusu olur kanaatindeyiz.

sürecini ortaya koymaya çalışacağız<sup>312</sup>. Bunu yaparken de mümkün olduğunca daha önce anlattıklarımızı yinelemeden bilgi vermeye çalışacağız. Şimdi Ağaoğlu'nun geçtiği bu evreleri ortaya koymaya çalışacağız.

### 1.1. İslâmcılık Düşüncesi

Ağaoğlu, Fransa'ya gittiğinde İran üzerine birçok yazı yazmış ve *Journal des Debats*'nın İran muhabirliğini yapmıştır. "Fahri Sakal"dan öğrendiğimize göre, "Akçura"nın belirttiği gibi Fransa'da yazılan yazılar "Doğu Kavimleri" üzerine değil, İran ve Şiilik üzerinedir. Ağaoğlu bu yazılarında militan bir yaklaşımla Şiiliği savunmuştur. Ağaoğlu'na göre Sünnilik daha dogmatiktir, katı kuralları vardır. Şiilikte: "Müçtehitlerin Kur'an'ı liberal bir şekilde yorumladıklarını ve bu halleriyle hayatın daima değişken olan şartlarına ayak uydurduklarını savunmuştur"<sup>313</sup>. Ağaoğlu, Şiilik Mezhebini, Sünniliğe göre daha dinamik bulsa da sonraları Şiiliğin müçtehitleri olarak değerlendirilen kişiler ile Azerbaycan'da savaşır hale gelmiştir<sup>314</sup>. Ağaoğlu'ndaki bu davranış değişikliğini Cemaleddin Afgani'nin etkisine bağlamak doğru olacaktır. Afgani'den edindiği öğreti ile Ağaoğlu, İslâm dünyasında mezhepler üstü bir anlayışla, birliktelik sağlanması gerektiğini savunmuştur. Bunun için Azerbaycan'da verdiği mücadeleyi önceki bölümlerde görmüştük.

Ağaoğlu, Azerbaycan'dan döndüğünde daha çok bulunduğu bölgenin siyasi karakterinin etkisiyle Türklük bilincine erişmiş durumdaydı. Ancak Azerbaycan'da oluşan milliyetçilik anlayışı dinin şemsiyesi altında gelişmiştir. Yani daha çok Cemalettin Afgani'nin etkisini gözleyebilmek mümkündür. Ağaoğlu için İslâm Dini, aynı zamanda Azerbaycan'da Türkleri birleştirici bir sosyal düzenleyici olarak da kabul edilmiştir. Ağaoğlu, kurtuluşu İslâm dünyasının dirlik ve düzenliğinin sağlanmasında görmüştür.

<sup>312</sup> Ağaoğlu'nun bu fikirlere bakış açısı için bkz. Sakal, A.g.e., s. 111 vd. .

<sup>313</sup> A.g.e., s.92 vd. .

<sup>314</sup> Ağaoğlu'nun Azerbaycan'da ve Fransa'da yazdığı eserleri konumuz itibariyle inceleme imkanımız bulunmamaktadır. Ancak Ağaoğlu'nun Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde kaleme aldığı eserlerinde Şiiliğine ilişkin tek bir kaynağa rastlamış değiliz. Herhalde bunda Osmanlı Devleti'nin Sünni bir karaktere sahip olmasının etkisi yüksektir. Türkiye Cumhuriyeti Dönemi'nde ise yine aynı dışlanma korkusunu taşımış olsa gerektir.

Ağaoğlu, “Program ve Fiiliyat” başlığı altında ele aldığı yazısında iç politikayı değerlendirmiştir. Bu yazısında başlangıçta önemsiz gibi gelse de onun fikir hayatının çizgilerinin saptanmasında önemli bir cümle yazmıştır. Bu cümle şu şekildedir: “Evail-i İslâmiyette -ki beşeriyetin geçirdiği İnkılâpların en muazzamı budur.... Aynı hali biz beşeriyetin geçirmiş olduğu ikinci inkılâbı azimede yani Fransa İnkılâb-ı Kebiri esnasında müşahade ediyoruz”<sup>315</sup>. Bu cümlede Ağaoğlu, İslâm dininin gelişini dünyanın en büyük devrimi olarak değerlendirmiştir. Oysa kendisine böyle bir soru 1920’li yıllarda yöneltile bu cevabı alma ihtimalimiz olmayacaktır. Biz bu cümleyi onun o dönemde savunduğu İslâmcılık düşüncesinin en belirgin özelliği olarak kabul ediyoruz.

Ağaoğlu’nun Sebilürreşad Dergisi’nde ve Tevhid-i Efkâr gazetesinde kaleme aldığı yazılarında satır aralarına yerleşmiş İslâmcılık ile ilgili düşüncelerini ortaya koymaya çalışalım. Bu şekilde onun bu düşünce sistemindeki yerini daha iyi anlayabiliriz.

Osmanlı Devleti, büyük sıkıntılar içerisindeydi. Bu sıkıntının oluşmasında Avrupa’nın Osmanlılığa ve Müslümanlığa karşı nefret içeren tavırlarının etkisi yüksektir. Ancak bu sıkıntıların tek kaynağı Avrupa’nın tavrı değildir. İslâm dünyası büyük bir bölünmüşlük içerisindeydi. Bu bölünmüşlük toplum içerisindeki bağlarında zayıflamasına sebep olmuştur. İçinde bulunulan durum işlenen günahların cezasıdır. Bütün bunlar Allah’ın bir cezasıdır<sup>316</sup>. Bu görüş kadercî bir anlayışın ifadesidir. Oysa Ağaoğlu, bu fikri “Üç Medeniyet” adlı eserinde eleştirmiştir<sup>317</sup>.

Ağaoğlu bir başka yazısında “Bir Memleket Nasıl Mahvolur” sorusuna cevap vermiştir. Buna göre ferdin çıkarları toplum çıkarının üzerine çıkar, kişilerin olayları tahlil etme gücü azalır, insanları birbirine bağlayan bağlar çözülür, cemiyet ruhu yerine ferdin ruhu egemen olursa devletin çökmesi için gerekli şartlarda hazırlanmış olur. “Abbasilerde” ve “Emevilerde” bu yöndeki gelişmeler devletin sonunu hazırlamıştır.

<sup>315</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Program ve Fiiliyat, Tevhid-i Efkâr (12 Ağustos 1911).

<sup>316</sup> Ahmet Ağaoğlu, “(Siyasiyat) İcmal-i Siyasi,” Sebilürreşad, C.10, S:259 (Ağustos 1329), s.411.

<sup>317</sup> Ağaoğlu, Şeyh Sadi’nin “Bostan ve Gülistan” adlı eserini alaycı bir dille eleştirmiştir. Zira “Bostan ve Gülistan” insanlara “İtaat, kanaat, teslim, tevekkül ve tahammülü” tavsiye etmiştir. Bkz. Ağaoğlu, Üç Medeniye, s.77-78.

Osmanlı Devleti de böyle bir gelişme göstermektedir. Oysa binlerce vatandaş ve dındaş devlet için mücadele vermektedir. Bir an önce toparlanmak gereklidir. Şayet ölmek tükenmek ve hep birlikte İslâmiyet'e de son verilmek isteniyorsa hiç olmazsa böyle kendi kendimiz ile kavga ederek aşağılık bir şekilde bu sona ulaşılmasını<sup>318</sup>. Ağaoğlu, bu yıllardaki parti kavgalarını dikkate alarak yukarıdaki düşüncelerini ifade etmiştir.

Ağaoğlu bu dönemde, özellikle 1911 yılında, İslâm dünyasının siyasi ve sosyal durumunu inceleyerek çözüm yolu üretmeye çalışmıştır. Buna göre İslâm dünyası bu kadar perişan hale düşmemiş, öldürücü darbeler almamıştır. Bir tarafta Osmanlı Devleti her yönden saldırı ile karşı karşıya bulunurken diğer taraftan İran, İngiltere ve Rusya'nın kısıkcı altına girmiştir. Ağaoğlu dönemin yapısını şu şekilde anlatmıştır:

“Şu hâl ehl-i salib muharebatı zamanındaki hâl ve mevkiden daha vahimdir. Zira o zamanlar İslâmiyetin yalnız bir tarafına hücum ediliyordu.... Tehlike gayet azim ve vahimdir. Buna karşı Müslümanların üzerine düşen yegâne ve en birinci vazife her türlü mesail-i zatiye ve şahsiyeyi unutarak ittifak ve vahdet ctmekten ibarettir”<sup>319</sup>.

Ağaoğlu'nun konu üzerine bir başka saptaması şu şekildedir:

“Biz alem-i İslâma ne oluyor? Allah'ın azabını ve peygamberin nefretini mi kazandık? Asırlarca çekilen bu acı ney? Alem-i İslâm'da dört yüz milyon başkalarının esareti altına girmiştir. Alem-i İslâm'da hakimiyet-i milliyesini sağlayan tek hükümet Osmanlıdır. Biz Alem-i İslâm'a yeni bir ruh verme iddiasında idik. Bizi ezmekte olan kâbusun bir ciheti de cchalettir. Bu marazı tedavi etmeyecek miyiz? Yoksa diğer Akvam-ı İslâm'ın sürüklendiği bataklığa mı sürükleneceğiz”<sup>320</sup>.

Ağaoğlu bir başka yazısında parti başkanlarına seslenerek onlara İslâm dünyasına karşı olan sorumluluklarını hatırlatmıştır.

“Osmanlı yalnız sizlerin değil tüm Türklerin ve Müslümanların ana yurdudur. Bu memleket hilâfet-i İslâm'ın ve makamat-ı mübarekenin beşte birini kaplayan İslâm'ındır. Siz sadece Osmanlıya karşı değil İslâmiyete karşı da mesulsünüz. Aranızdaki ihtiraslarınıza aldanmayınız. Bir muhacirin düşüncesi olarak

<sup>318</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Bir Memleket Nasıl Mahvolur,” *Sebilürreşad*, C.1-8, S:22-204 (Temmuz 1328), s.421- 422.

<sup>319</sup> Ahmet Ağaoğlu, “(Siyasiyat) Alem-i İslâma Umumi Bir Nazar,” *Sebilürreşad*, C.1-8, S:3-185 (Mart 1328), s.41-42.

<sup>320</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Kan Ağlanacak Bir Hâl,” *Tevhid-i Efkâr* (29 Haziran 1912).

Osmanlı Devleti'nin mesud bahtiyar görmek istiyor. Allah peygamberini memnun etmek isterseniz ihtirasınızı, ihtilâfınızı bir tarafa koyunuz"<sup>321</sup>.

Ağaoğlu devlet yönetimine ilişkin İslâm hukukuna uyulmadığına dair herhangi bir itirazına araştırmamızda rastlayamadık. Onun için esas olan İslâm devletleri arasındaki birlikteliğin bozulması ve dışarıdan gelen saldırılar sonrasında her geçen gün yıkıma biraz daha yaklaşılmıştır.

Ağaoğlu yazılarında İslâm dünyasındaki birlikteliğin sağlanması konusunda hassasiyetle durmuştur. Ancak bu hassasiyetlik devletler arasında siyasette olumlu bir gelişmenin meydana gelmesine sebep olmamıştır. Devletteki kopmalar gayrimüslim toplumlar ile sınırlı kalmadığı gibi Müslüman toplumlarına da sıçramıştır. Bu durum Ağaoğlu'nu başka arayışlara sürüklese de çözüm bulamaz. Zira düşünülenin pratik yaşamda ancak bir hayal olabileceği gerçeği ile karşılaşır. Arnavutluğun da devletten kopup bağımsızlığını ilân etmesi Ağaoğlu'nu büsbütün hayal kırıklığına itmiştir. O, bu durumu Avrupa devletlerinin bir oyunu olarak görmüştür. Amaç Arnavutluğun bağımsızlığını sağlamak değil Osmanlı Devleti'ni bölüp yok etmektir. Bu durumdan diğer Osmanlı İslâm milletleri ders çıkarmalıdır<sup>322</sup>.

İşte meydana gelen bu tür kopmalar Ağaoğlu'nun fikir dünyasını daha da karmaşık hale getirmiştir. Başlangıçta İslâmcılık düşüncesinden ödün vermese dahi sonraları bu ayrılıklar Ağaoğlu'nda Türkçülük düşüncesini daha da öne çıkartmıştır.

İşte böyle bir çaresizlik içerisinde Ağaoğlu'nun duyguları şu şekildedir:

"Cemiyetleri yaşatan: Efrad, din, vatan, namus, şeref, kavmiyet gibi birleşmeleridir. Fakat bizim içinde bu avamillerin tesiri kalmamıştır. Herkes başka tarafa gidiyor. Neticede bir devlet millet oluyor. Bunu öldürtmemek için idari cazibeleri toplayarak, muayyen bir mecraya sevk edecek vesaitte hemen müracaat etmelidir. Hiç tereddüt edilmemelidir. Vatanın kurtuluşu için her türlü fedakârlık yapılmalıdır"<sup>323</sup>.

<sup>321</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Fırkalar Reislerine," *Tevhid-i Efkâr* (20 Kanun-ı evvel 1911).

<sup>322</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Garp ve Türk," *Tercüman-ı Hakikat* (1 Kanun-ı sani 1913).

<sup>323</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Asıl Acınacak Milletler," *Tercüman-ı Hakikat* (14 Haziran 1913).

Ağaoğlu, batı medeniyetine ilişkin görüşlerini Malta'da sürgün hayatındayken kaleme aldığı "Üç Medeniyet" adlı eserinde açıklamıştır. Bu eserde farklı bir felsefe ortaya koyarak fikir hayatına yeni bir yön tayin etmiştir. Bu eserde ifade edilen fikirlerden Ağaoğlu'nun Türk-İslâm sentezinden vazgeçtiği ve özellikle İslâmcılık düşüncesinden tamamıyla uzaklaştığı anlaşılmaktadır.

## 1.2. Türkçülük Düşüncesi

Bu dönemde yaşanan sıkıntılar ve Osmanlıya bağlı toplumların devleti yalnızlığa itmesi adeta Ağaoğlu'nda bir isyan duygusunun oluşmasına sebep olmuştur. Ağaoğlu bu isyanı "Artık Yetişir" adlı yazısıyla kamu oyuna da duyurmuştur. Ağaoğlu, makalesinde hayali bir kişi yaratmıştır. Bu kişi Tıbbiye Mektebinde öğrenci olan Ertuğrul adlı bir öğrencidir. Ertuğrul'un meydana gelen olaylara karşı tepkisini yazısında dile getirmiştir. Ağaoğlu'nun hayatında adeta bir düşünsel kırılma noktası olarak kabul ettiğimiz bu yazının önemli bir kısmını aktarmakta fayda görüyoruz. Buna göre:

"Öteden beri beslemekte olduğum vahdet-i ve uhuvvet-i islamiyenin böylece hayatın acı darbeleri altında ezildiğini görerek gençler meclisine girdim... Ayrılmak isteyenler ayrılışlar. Onlar zararlı çıkacaklar. Memleketini, lisanlarını, komitelerini yitirecekler. Arkalarında milyonlarca Osmanlı ordusunu bulamayacaklar. Nerede kuru, hamal bir adam görseniz Türk olduğuna hüküm verilir. Açlık Türkler için tabii olmuştur. Artık Anadolu'nun kuvvet ve sermayesinin bitmekte olduğunu düşünelim. Ayrılmak isteyenleri tutmayalım. Zira hâl böyle devam ederse Anadolu kendi kendini tutamaz. Ertuğrul yeniden başladı "İşte arkadaşlar hepimiz Türk'üz, her şeyden evvel Türk'ü düşünmek vazifemizdir. Birazda kendimizi düşünelim. Tarih Osmanlıdan başlıyor. Dilimizi, cinsimiz unuttuk...Biz kendimiz için bir şey aramadık. Kim o ay yıldızlı bayrağın altına girdiyse onu bize bizden daha yakın hissettik. Nerede problem varsa biz oraya koştuk garp ve şark cephelelerinde kendimizi siper ettik. Onlar vergi vermedi hükümet teklifleri ile ilgilenmediler. Biz öküzlerimizi sapanlarımızı sattık. Kavmiyetlerine, cinsiyetlerine de dokunmadık. Yalnız o bayrağın şanını düşündük. Herkes kendi lisanının kendi esasatı-ı kavmiyesinin terakkisine çalıştı. Biz var gücümüzle destek olduk. Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiyet ve makam-ı sadaretdede onlara izin verdi. Askeryede nüfuz ettiler<sup>324</sup>. Zira bizim kalbimizde dimağımızda kelimetullahı cari eden insanlar arasında fark yoktur. Bizce Allah ve peygamberi aynı olan insanlar arasında fark olmamalıdır. Bakınız bin senelik saltanatımızda kazanmış olduğumuza, yalnız hiddet yalnız şiddet yalnız

<sup>324</sup> Müslüman olmayan kişilerin Osmanlı Devleti'nde askerlik yapma hakkı yoktur. Ancak Müslüman olan kişiler ve millî unsurlar askerlik yaparak değişik birimlerde rütbe almışlardır.

kin ve yalnız husumet. Biz yine o mübarek bayrak arkasınca yürüdük. Bugün bile biz Afrika'nın yılan gibi ısırıcı kumları üzerinde ateş gibi yakıcı güneşi altında en aziz-i kıymetli evlâdımızı feda ettiğimiz halde arkamızdan ciğerlerimize kadar işleyecek bir hançer saplıyorlar. Artık tahammül edilir mi ?

Ertuğrul, ayrılmak kelimesini Türk hesabına telaffuz etti. Herkes itiraza başladı. Fakat Ertuğrul kimseyi dinlemiyordu. "Evet beyler ayrılmak isteyenler ayrılışlar. Biz bunu kimseye söylemekten asla çekinmeyelim. Biz onlara sarılmak istedikçe onlar daha ziyade ayrılmak isteyeceklerdir"<sup>325</sup>.

Ağaoğlu bu dönemde keskin bir Türk milliyetçiliği fikrini yine de takip etmez. Takip edilen milliyetçilikte daha çok Afgani'nin etkisini görülmektedir. Nitekim Ağaoğlu, Araplarda milliyetçilik düşüncesinin gelişmesini Osmanlı Devleti açısından zararlı görmemiştir. Buna göre Araplık geçmişte olduğu gibi gelecekte de Osmanlı'nın muhteva bulduğu sahadan doğacak ve kuvvet kazanacaktır<sup>326</sup>. Türkler ve Araplar birbirine lâzım olan unsurlardır. İkisinin gelişmesi de İslâm'ın hayat kaynağı olacaktır. Sorunların çözülmesi için ikisi de çalışmalıdır. Zira ne Türklüğün gelişmesi Araplığa nede Araplığın gelişmesi Türklüğe zararlıdır. Bilâkis bunlar birbirlerini tamamlar. Bunların hangisi ne kadar kuvvet kazanırsa diğerinin görevini yerine getirmesi de o kadar kolay olur<sup>327</sup>.

İslâmcılıktan Türkçülüğe ılımlı bir geçiş döneminin Ağaoğlu tarafından yaşadığını görmekteyiz. Ancak fikirlerin tarih önünde denenmesi sonucunda iktidarlar ve yükselen değerler değişmiş ve Osmanlı Devleti bambaşka bir konuma taşınmıştır. Bunun neticesinde Ağaoğlu da tarihin akışıyla birlikte Türkçülük düşüncesine keskin bir şekilde sürüklenmiştir. Bu andan itibaren Ağaoğlu, Türkçülük düşüncesini daha rahat savunmaya ve tartışmaya başlamıştır. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Ağaoğlu için Türkçülük ve İslâmcılık daha farklı şeyleri ifade etmeye başlamıştır. Zira artık rahatlıkla yayılcı bir Türk-İslâm milliyetçiliğini de savunmaya başlamıştır. Bunu Ağaoğlu'nun kaleme aldığı "Kızıl Elma" adlı yazısında rahatlıkla görebiliyoruz. Buna göre:

"Kızıl elma, Türk'ün aşkı, sevdası, vicdanı, ruhu, ve her şeyidir. Türkçülük yapmak kolay değildir. Türk'ü bulmak, onun mahiyetini temin ederek onun gideceği yolun istikametini tanzim eylemek kolay

<sup>325</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Artık Yetişir," *Tercüman-ı Hakikat* (3 Ağustos 1912).

<sup>326</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Osmanlıda Araplık-I," *Tercüman-ı Hakikat* (3 Mart 1913).

değildir. Türkçülük ile İslâmcılık birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Türkçülük beyni için çalışan aynı zamanda İslâmcılık kızıl elması içinde çalışmış olur.... Kızıl elmayı balma ülküsü ne yüksek bir iman. İşte Mısır'a Kafkasya'ya yürümüyor muyuz? Önümüze vasi bir İslâm bir Türk alemi açılmıyor mu?...Kızıl elma ülküsü neden gerçekleşmesin? ”<sup>328</sup>.

Bu dönemdeki fikir akımlarının çoğu İslâm dinini referans göstererek onun kendisine sunduğu meşruluk zemini içerisinde kendisini ifade etmeye çalışmıştır. Bu, Türkçülük düşüncesinde çok daha net bir şekilde görülmektedir. Ağaoğlu'nun fikir dünyasında İslâmcılıktan Türkçülüğe doğru yukarıda açıklamaya çalıştığımız şekilde bir akış meydana gelmiştir. Bir vakitler İslâm idealinin yaşaması için milliyetçiliğin gelişmesini arzu ederken artık Türk İslâm Milliyetçiliğini savunmaya başlamıştır. Bu ülkü içerisinde ise Araplık ve Türklüğün birbirini tamamlayan unsurlar olduğunu söylemek güçtür.

Milliyetçilik düşüncesinin Türkiye’de çıkış noktası Türk-İslâm milliyetçiliği yönünde olmuştur. Sonraları milliyetçi anlayış Turancılık özelliğinden sıyrılarak vatan milliyetçiliğine dönüşmüştür. Nitekim milliyetçiliğin örgütlendiği en önemli çatı olan Türk Ocaklarının da böyle bir çizgiyi takip ettiği görülmektedir. Türk Ocakları'nın kurucularından birisi olan Ağaoğlu'nda da milliyetçiliğin bu merkezde geliştiğini söylemek mümkündür. Şimdi Ağaoğlu'nun milliyetçilik anlayışını ortaya koyarak, ondaki milliyetçiliği esaslarını belirlemeye çalışalım.

### 1.2.1. Ağaoğlu'na Göre Türkçülük Düşüncesi ve Esasları

Ağaoğlu, milliyetçilik düşüncesine Türk Tarihi ve medeniyetini işleyerek yer vermiştir. Bu çalışmaları ile Türk milliyetçiliğinin kültürel temellerini oluşturmaya çalışmıştır. İlk dönemlerde Türkçülüğe dair tartışmalara girişmekten kaçınmıştır. Türkçülük düşüncesinin alt kültürünü hazırlamak için teorik düzeyde bilgiler vermiş, Türk dünyasının sınırlarını çizmiştir. Ağaoğlu bu sınırları “Hayat kadar vasi ve hayal kadar müphem olan Türk aleminin hudud-ı hakikisini çizmekten müşkül bir şey yoktur” şeklinde değerlendirmiştir<sup>329</sup>. Bu sınırlar Orta Asya'dan başlayarak Hindistan, Kuzey Afrika, Anadolu, Bağdat, Musul, Suriye, Azerbaycan, Kafkaslar, Kırım, Balkanlar,

<sup>327</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Osmanlıda Araplık-II,” *Tercüman-ı Hakikat*, (4 Mart 1913).

<sup>328</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Kızıl Elma,” *Tercüman-ı Hakikat* (12 Teşri-i sani 1914).

Adalar denizi ve Rumeli'yi içerisine almıştır. Yine Aġaoġlu, Türklerin kendilerini iyi tanıtamamasından dolayı yabancılar tarafından yanlış değerlendirildiğini düşünmüştür. Buna göre Türk Tarihi derinlemesine araştırılmalı ve Türklerin insanlığa verdiği hizmetler ortaya koyulmalıdır<sup>330</sup>.

Aġaoġlu milliyetçilik düşüncesinin amaçlarını ve ortaya çıkmasını öz bir biçimde şu şekilde aktarmıştır:

“Biz Türkçüler istiyoruz ki bu halde kalmaya asla müstahak olmayan zavallı Türklerin de bir lisanı olsun, edebiyatı olsun; Biz istiyoruz ki onun da mektepleri olsun, hekimleri olsun, kısacası biz Türkler, dünyada herkesin kendisinde istediğini kendimizde istiyoruz.... Bu memlekette hareket-i milliyetperverane ilk önce Türkler içinde mi tezahür etmiştir? Yoksa Türkler bu vadede sona kalanlar mıdır? Başkalarına müsaadeli bir şey neden yalnız Türklere memnu olsun ?”<sup>331</sup>.

Aġaoġlu'nun da belirttiği üzere şartlar bu fikrin yükselen bir değer haline gelmesine sebep olmuştur. Aġaoġlu'nun bu devirde millet ve milliyetçiliğin çizgilerini şu şekilde ortaya koymuştur.

Mevcut bir Türk milleti vardır ama henüz bir Türk milliyeti oluşmuş değildir. Milliyeti teşkil eden unsurlar Türkler arasında bulunmaktadır. Ancak bu unsurlar milleti teşkil edecek bir şekil almamıştır. Bazıları milliyeti ırkta aramışlardır. Bu yanlıştır. Çünkü ırk yalnız başına milliyetin oluşması için yeterli değildir. Zira aynı ırka mensup, başka milletler halinde yaşayan cemaatler bulunmaktadır. Yine aynı dine mensup olanlar da başka milletler oluşturabilirler. Milliyet dilde daha kuvvetlidir. Fakat aynı dile mensup cemaatlerde başka milliyetler halinde yaşayabilirler. Dil, din, ırk milli vicdanda yaşamadıkça millet oluşmaz. Bir milletin oluşması için dile vicdani ve bilinçli bir şekil verilmeli, dine milli bir yön tayin edilmelidir. Bunlar gerçekleşirse Altaylara kadar kendini bilir bir Türk milleti teşkil edilmiş olur<sup>332</sup>.

<sup>329</sup> Ahmet Aġaoġlu, “Türk Alemi,” *Türk Yurdu*, C.1, S:1,2,3,5,7,1,0,11,13 (1327-1328).

<sup>330</sup> Ahmet Aġaoġlu, “Türk Medeniyet Tarihi,” *Türk Yurdu*, C.4, S.4 (1329), s.530-540.

<sup>331</sup> Ahmet Aġaoġlu, “Türkler İçinde Milli Hareket,” *Türk Yurdu*, C.6, S:12 (1330), s.2170-2173.

<sup>332</sup> Ahmet Aġaoġlu, “Milli Cereyan,” *Türk Yurdu*, C.8, S:2 (1331), s.2529-2531.

Ağaoğlu, 1914 yılında kaleme aldığı “Kızıl Elma” adlı makalesinde kendisindeki milliyetçilik anlayışının bir diğer özelliğini ortaya koymuştur. Ağaoğlu bu yazısında Ziya Gökalp’in fikirlerine değinerek bu fikirleri onaylamıştır. Buna göre:

“İhtiyacı-ı hazırı def etmek için Avrupa’yı taklid etmeye asla lüzum yoktur. Bilâkis ihtiyacı def etmek yerine yeni müşkilât yeni perişanlıklar badi olur. Mukteziyat-ı asra tevfikân hareket etmek için yalnız Avrupa usulü tedkiklerden istifade ederek İslâmiyet’in İslâm fıkhi ve menbâna müracaat kifayet eder. Bu fikir tatbik edilirse İslâm ve Türklük kendini bulmuş olur”<sup>333</sup>.

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere batıcılık fikrine bir reddiye bulunmaktadır. Teknolojik anlamda modernleşme kabul edilmekle birlikte kültürel anlamda Türk-İslâm değerlerini yaşatmak ideal haline getirilmiştir.

Yukarıda sözü geçen milliyetçilik çizgilerinin zamanla birlikte değişme gösterdiğini görmekteyiz. Nitekim Ağaoğlu’nun 1925 yılında Türk Ocağında verdiği konferansta milliyetçiliğin esaslarını daha farklı bir temelde toplamıştır.

Ağaoğlu milleti “Yalnız maşeri vicdanlarda tekevvün etmiş kendi iradesi ile hareket eden ve efradı tefekkür ve tahassüs sahalarında gaye itibarıyla birleşen cemaatlere denilir” şeklinde tanımlamıştır. Buna göre: Millileşmek demek milletin fertlerini ortak bir amaca doğru sevk etmek demektir. Millet oluşması için başta olması gereken dildir. Dil, milyonlarca insanın birbirleriyle anlaşmalarını sağlayıp aralarında kırılmaz bir bağ oluşturur. Dilin en yüksek tezahürü edebiyattır. Osmanlı Devleti’nde gelişen edebiyat Türk milletine yabancı kalmıştır. Sarayın etrafında gelişen edebiyattan halk hiçbir şey anlamamış, milli fikir, milli dayanışma, milli birlik fikirlerine Osmanlı Devleti tamamıyla yabancı kalmıştır.

Milletin oluşmasında ikinci önemli faktör dindir. Din de aynı şekilde kötüye kullanılmış ve bundan kötü yönde faydalanılmıştır. Buna göre: “Dinin en mevsuk menbâ olan Hazreti Kur’an’la Türk arasında, azim bir hâil vaz edilmiştir. Alelade Türk Arapça anlayamadığından ve Kur’an’ın Türkçe’ye çevrilmesi men edildiğinden, Türk dini ilhamatın bu en mukaddes menbândan mahrum edilmiştir”. Din yüzyıllar boyunca

<sup>333</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Kızıl Elma,” *Tercüman-ı Hakikat* (12 Teşrin-i sani 1914).

Türkler arasında ayrılığın oluşturulması için kullanılmıştır. Bu unsur Türklüğe kast edenler tarafından sürekli olarak kullanılmıştır.

Hukuka gelince yine tamamen Türk hayatına yabancıydı. Kanunun hayattan alınması gerekmesine rağmen Osmanlıda böyle değildi. Türk hayatı sekiz asırlık kanunlar ile tanzim edilmekteydi. Bu ise yine birlikteliğin oluşmasına engel olmuştur<sup>334</sup>.

Ağaoğlu İstanbul'da verdiği konferansta milliyetçiliğin bir başka özelliğinin altını çizmiştir. Buna göre:

“Milliyet cereyanı hürriyetçidir, müsavatsızdır, adaletçidir, imarcıdır ve terakki ve tekamülcüdür...Milliyetçilik hususiyetlerinden birisi de tekamülcülüktür! İşte bunun içindir ki, biz hem milliyetçi hem de garpçiyız. Milliyetçilik bizi kendi kınımıza girmeğe, mazimize rücu, tefahhus-ı nefis etmeğe sevk eder, tekamülcülük yani garpçılık ise açılmağa, dışarı doğru atılmağa, mütemadiyen değişmeye sevk eyler”<sup>335</sup>.

1914 yılı ile 1925 yılında beliren milliyetçilik esaslarında iki farklı unsur göze çarpmaktadır. Bunlardan birisi 1925'te yapılan milliyetçilik tanımında ırkçılığa yer verilmemiş olmasıdır. Diğerisi ise yine bu yıllarda milliyetçilik fikrinin batıcılık düşüncesiyle bütünleştirilmiş olmasıdır. Bu verilerden hareketle şunu söyleyebiliriz: Ağaoğlu'nun milliyetçilik anlayışı yeni kurulan Türkiye Devleti'nin dayandığı felsefeye göre değişim göstermiştir. Milliyetçilik yayılmacı bir anlayıştan kültürel birlikteliğin sağlanması merkezinde gelişmiştir. Öte yandan batıcılık fikri ile yapılan Türk inkılâpları ile de mutabık kalındığı ifade edilmiştir.

Ağaoğlu'nun milliyetçilik anlayışında dil, din, ırk, tarih, kültür, ölkü birliği gibi kavramların öne çıktığı görülmektedir. Ağaoğlu'nun milliyetçilik anlayışını Mustafa Kemâl Atatürk'ten farklı kılan en belirgin özellik ise milleti oluşturan unsurlar

<sup>334</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Milliyetçilik Cereyanının Esasları,” *Türk Yurdu*, C.2, S:11 (1341), s.389-395.

<sup>335</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Tarihi Devirler Arasında Milliyet,” *Türk Yurdu*, C.3, S:17 (1926), s.534-537.

içerisinde dine de yer vermesidir. Atatürk, dine yer vermemiştir. Bunun nedeni ise dinin birleştirici olmasının dışında ayrıştırıcı bir özelliğinin de ortaya çıkmasıdır<sup>336</sup>.

### 1.2.2. Aġaoġlu'na Göre Milliyetçilik ve İslâm İlişkisi

Türkçülük düşüncesi ana hatlarıyla belirmeye bařladıġı vakit dönemin fikir adamlarınca eleştiri yaġmuruna tutulmuştur. Bu eleştiriler daha çok İslâmcılık düşüncesini savunan kişilerden gelmiştir. Eleştirilerin ıkış noktası Türkçülük düşüncesinin İslâmiyet'e aykırı ve bu düşüncenin Osmanlı Devleti btnlġne zarar vermesi olmuştur.

Aġaoġlu, Türkçülük fikrinin meydana gelmesinde dışarıda meydana gelen olayların etkili olduġunu belirtmiştir. Daha sonra, Türklerin Osmanlı Devleti'ni yaşatma yolunda gsterdiġi duyarlılıġı diġer unsurların gstermediġini ifade etmiştir. Buna göre Türklerin milliyetperver hareketi Osmanlı Devleti'nin yararınadır. Bu hareket bölmez, toplar, ayırmaz , birleştirir<sup>337</sup>.

Aġaoġlu'nun Türk Yurdu'ndaki yazılarından etkilenen Süleyman Nazif, kendi kimliġini ortaya koyarken Müslüman, Osmanlı, Türk sıralamasını yapmıştır. Yine bir kızı olsa bunu putperest Türk'e deġil de Müslüman Lz, Kürt, Arap, Hint vb. vereceġini ifade etmiştir<sup>338</sup>. Aġaoġlu ise Süleyman Nazif Bey'e verdiġi cevapta Osmanlı Tarihini kavrayabilmek için ondan nceki Türk tarihinin özellikle Selçuklu Türklerinin ahlak, yaşantı ve karakterini bilmek gerektiġini ifade etmiştir. Bundan sonra ise:

“Siz Trklġ ikiye blyorsunuz: Birisi, Osmanlılık tarihiyle başlayan Türklük, diġeri ise Osmanlı tarihinden evvel yaşamış ve yahut Osmanlı haricinde bulunan Türkler. Siz bu ikinci kısmı tamamen atıyor, onlardan bahsetmekten tamamen nefret ediyorsunuz....Dünyada bir Arap, bir Acem, bir İngiliz, bir Alman bulamazsınız ki kendi milliyetini ikiye blsn ve birini kabul, diġerini reddetsin”<sup>339</sup>.

<sup>336</sup> Atatürk milleti oluşturan unsurlar içerisinde “Siyasal varlıkta birlik, dil birliġi, yurt birliġi, Irk ve menşe birliġi, tarihi karabet, ahlaki karabet” özelliklerini saymaktadır. Bkz. Afet İnan, *Medeni Bilgiler*, (İkinci basım, Ankara: TTK. Yayınları, 1988), s. 22 vd.

<sup>337</sup> Ahmet Aġaoġlu, “Türkler İçinde Milli Hareket,” *Türk Yurdu*, C.6, S:12 (1330), s.2171.

<sup>338</sup> Süleyman Nazif, “Ahmet Aġayef Bey Efendiye,” *İçtihad*, S:71 (Aġustos 1329),s.1549.

<sup>339</sup> Ahmet Aġaoġlu, “Süleyman Nazif Bey Efendiye,” *Türk Yurdu*, C.4, S:10-12 (1329), s.702 vd. .

şeklindeki sözleriyle Süleyman Nazif Bey'i suçlamıştır. Süleyman Nazif Bey ise bu tartışmayı Osmanlı Devleti'ni kuran unsurun Türk olmadığı iddiasına kadar götürmüştür. Bu iddiasını ise Osman Bey zamanında bulunan Mihâl ve Evranos gibi dil olarak değil fakat kalp olarak tanıdık isimlere dikkat çekerek desteklemiştir<sup>340</sup>. Yine Süleyman Nazif bir başka yazısında şu cevabı vermiştir:

“Azizim ben ne Buharalıyım, ne de Semerkandlıyım!.. Eğer o hırka hakikaten mukaddes ve mevcudiyet-i milliyeyi siyanet etmekle mukadder ve kâfi olsaydı benden daha mutaassıb olan ecdadım onu evvela cebeye, sonrada setreye ve cekete tebdil etmezlerdi... Arab'inkini Araba, Acem'inkini Aceme iade edersek elimizde uzun kollu bir hırkadan başka bir şey kalmaz”<sup>341</sup>.

Ağaoğlu ise Süleyman Nazif'in dikkatini Osman Bey'in yanında bulunan Gündüz, Savcı, Sarı Batı, Saltuk Alp, Turgut Alp, Akça Koca gibi isimlere çekmiştir. Bunun ardından “Elimizde uzun kollu bir hırkadan başka daha bir çok, milli vicdanı ebedi mefharetle dolduracak kadar şeyler kalacaktır”<sup>342</sup> şeklinde cevap vermiştir.

Ağaoğlu'nun milliyetçilik konusunda tartıştığı bir diğer kişi Babanzade Ahmet Naim'dir. Ahmet Naim İslâm dünyasının düşmanlar tarafından çevrili olduğu bir ortamda milliyetçilik düşüncesini bölücü olarak görmüş ve Müslümanlar arasındaki muhabbeti azalttığını ifade etmiştir. Bu Türkçülerin iddia ettiği vatanseverlik düşüncesine de aykırıdır. Yine buna göre milliyetçilik düşüncesi İslâm'daki kardeşlik duygularını öldürür. Müslümanların kardeşliği ve birliği ile milliyetçiliği birleştirmeye çalışmak yanlıştır. Birbirlerine aykırıdır<sup>343</sup>.

Ahmet Ağaoğlu, meşrutiyet döneminde Türkçülük düşüncesini savunurken asla bunu İslâmcılık düşüncesine muhalif bir akım olarak görmemiştir. Aksine yazılarında sürekli olarak Türklüğün İslâmlığa yaptığı hizmetlere değinmiştir. Nitekim Türk Alemleri adlı yazı dizisinde milliyetçiliğin en önemli unsuru olarak dini gördüğünü ifade etmiştir. Yaptığı fikir jimnastiği sonucunda Türklüğü ve Araplığı birbirine aykırı birer millet olarak değil de birbirini tamamlayan iki unsur olarak değerlendirmiştir. Ancak

<sup>340</sup> Süleyman Nazif, “Ahmet Ağayef Bey Efendiye,” *İctihad*, S:74 (Ağustos 1329), s.1621 vd. .

<sup>341</sup> Süleyman Nazif, “Ahmet Ağayef Bey'e Cevap-I,” *İctihad*, S:76 (Ağustos 1329), s.1669 vd. .

<sup>342</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Cevaba Cevap (Süleyman Nazif'e),” *Türk Yurdu*, C.4, S:12 (1329), s.825-844.

<sup>343</sup> İsmail Kara, “İslâmcılarla Türkçüler Arasında Bir Milliyetçilik Tartışması,” *Tarih ve Toplum*, S:28

Türklüğün ya da milliyetçiliğin İslâm'ın ruhuna aykırı olduğuna dair yapılan eleştiriler Ağaoğlu'nda doğrudan cevap verme refleksinin doğmasına sebep olmuştur. Zira Ağaoğlu bu eleştirilerden rahatsız olmuştur. O, Türklüğün ne İslâmiyet'e ne de Osmanlıya aykırı olduğunu düşünmektedir.

Ağaoğlu'nun kaleme aldığı "İslâm'da Dava-yı Milliyet" adlı makale iki diziden oluşmaktadır. Makale Babanzade Ahmet Naim'e cevap verilmek üzere yazılmıştır. Ahmet Naim yazısında, Türkçüleri Halis Türkçüler ve Türkçü-İslâmcılar olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bunlardan birincisi doğrudan dinsizliği ifade ederken diğeri ise ne yardan ne de serden geçmektedir. Ağaoğlu bu konudan rahatsızlık duymuş ve hangi Türkçünün İslâmiyet'le dinsizlik arasında tereddüt ettiğini sormuştur. Türkçülük bölünmez bir bütündür. Onun takip ettiği yolun ikiye ayrılması mümkün değildir.

Ahmet Naim, milliyetçiliğin İslâm'a aykırı olduğunu söylemekte ve bunu hadis ve ayetlerle desteklemektedir. Ağaoğlu, Ahmet Naim'in destekleyici olarak gösterdiği hiçbir ayet ve hadiste kavm kelimesinin kullanılmadığını belirtmiştir. Buna göre Ahmet Naim asabiyet kelimesine milliyetçilik anlamını vermektedir. Oysa kavm ve asabiyet kelimeleri farklı anlamlar ifade etmektedir. Millet, aynı duygu ve düşünceleri paylaşan kitleye verilen isimdir. Ortak duygunun doğması ve yayılması iki unsurun etkisiyle olur. Bu unsurlar dil ve dindir. Bunlardan sonra ırk, tarih, anane, adât, edebiyat vb. gelir. Bunlarda dil ve dinin sonucunda ortaya çıkar.

Ağaoğlu'na göre asabiyet kelimesi anlam olarak milliyet kelimesine eşdeğer değildir. Asabiyet bir kişinin baba tarafından bağlı bulunduğu aile ve akrabaya denilir. Asabiyet dar kalıplar içerisine yerleşmiştir, kişi aşiretin geleneğini yaşatmaya çalışır. Milli birlik hissi asabiyette hissedilmez. İslâm Tarihi incelendiğinde sürekli olarak asabiyet hayatının getirdiği ilişkiler çerçevesi ile mücadele edilmiştir. İslâmiyet'in en birinci amacı "Arabiliği def ederek, asabiyeti kaldırarak, Arap kavminin vahdetini temin eylemek, Araplıkta bir vicdan-ı umumi bir gaye-i müştereke-i temin eylemektir". Çünkü Araplar içerisinde birlik sağlanmadıkça İslâm'ın yayılması mümkün değildir. Oysa Araplardaki aşiret yaşantısı bu birlikteliğin sağlanması yolunda en önemli engeldi.

Bunu ortadan kaldırmak için Kur'an sadece hükümleriyle değil dili ile de bu amaca hizmet etmiştir. Asabiyet ilişkisine son verilmeye çalışırken milliyetçilik geliştirilmeye çalışılmıştır. Yine İslâm Dini tüm hoşgörüsüne rağmen Arap yarımadasında Arap ve Müslümanların dışında insanların yaşamasına izin vermemiştir. Nitekim bunun nedeni de yine Arapları aynı ruh etrafında birleştirerek millet bilincini oluşturma isteğidir. Ağaoğlu'nun bu konudaki düşüncelerini şu şekilde aktarabiliriz:

“İslâmiyet milliyeti ezmekle değil, onu tesis ederek ona istinaden yürüdü ve bu yolda İslâm banilerine karşı çıkmış en birinci, en metin mania asabiyet idi. Araplar arasında aşiret kabile belası idi ki Arapların uhuvveti milliyelerine mani olmakla beraber Arap vicdan-ı millisini şuuri bir şekilde teşekkülüne bir sed teşkil ediyordu. Gerek Hazreti Resul-i Ekrem ve gerek ashab-ı kiram için, en birinci ve en büyük mübareze şu hal ile uğraşmak ve Arap vahdet-i milliyesini teşkil eylemekten ibaretti”<sup>344</sup>.

İslâmiyet Türk'ün dinidir. Türk İslâmiyet'i baskı ile seçmemiştir. Bin senedir İslâmiyet'in yükünü omuzlarında taşımaktadır. İslâmiyet yolunda Türk dilini, edebiyatını, ekonomisini ve hatta milletini bile unutmuştur. İslâm öncesi Türk Tarihi'nden söz edildiği zaman “Eski Türk dini olan Şamanizm'e ibadet ediyorlar” denilmektedir. Bir Arap ne kadar putperestliğe dönerse bir Türk de Şamanizm'e o derecede döner. İslâmiyet ne kadar yükselirse Türklük de o kadar yükselir. Milliyetçiliğin esası milli vicdanı şuurlu bir hale getirmektir. Milli vicdanın esası ise İslâmiyet'tir.

Ağaoğlu'na göre milliyetçilik cereyanı, İslâm milletleri arasında ayrılık çıkaracak hiçbir esası içermemektedir. Bilakis milliyetçilik, İslâm kardeşliğinin hakiki bir şekilde kurulması için gereken esaslardan birisidir<sup>345</sup>. Ağaoğlu milliyetçiliği, İslâmiyet'in hamurunda bulunan bir özellik gibi değerlendirmiştir. Ancak tarihi tecrübe göstermiştir ki milliyetçi düşünce İslâm birlikteliğine giden yolda katkı sağlamaktan çok bu birliğe darbe vurmuştur. Zira Ağaoğlu'na göre Arap toplumu da kendi bünyesinde milli birlikteliğini sağlamalıdır. Ancak Arap milleti Şerif Hüseyin'in önderliğinde İngiliz Mcmahon ile anlaşarak Osmanlı Devleti'ne, Hilafet makamına I.Dünya Savaşı'nda ihanet etmiştir. O halde pratikte, milliyetçiliğin İslâm birlikteliğine katkı sağladığını söylemek doğru olmayacaktır.

<sup>344</sup> Ahmet Ağaoğlu, “İslâm'da Dava-yı Milliyet,” *Türk Yurdu*, C.6, S:10 (1330), s.2320-2329.

### 1.3. Batıcılık Düşüncesi

Ağaoğlu'nun fikir olarak ulaştığı son nokta batıcılık düşüncesidir. Ağaoğlu bu düşünceye, edindiği yaşam tecrübesinden sonra varmıştır. Ağaoğlu İslâmcılık düşüncesini savunduğu ve de Osmanlı Devleti'nin Avrupa Devletleri ile savaş halinde olduğu dönemlerde batı karşıtı yazılarını kaleme almıştır. Ağaoğlu bir yazısında batının Osmanlı siyasetini ve düşüncesini esareti altına aldığı belirtmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin hızlı bir çöküş sürecine girmesine sebep olmuştur<sup>346</sup>. Bir başka yazısında ise batıyı çifte standartlıkla suçlamış ve "Onların haricinde bulunan ne insan zümresinden addolunabilir ve ne de hukuktan bahsetmek hakkına sahiptir" demiştir<sup>347</sup>. Ağaoğlu, sömürgeci batı anlayışına yaşamının her döneminde karşı gelmiştir. Batı düşüncesini benimsediği dönemlerde de batının emperyalist yüzünü eleştirdiği bilinmektedir. Onun benimsediği batı kültür ve medeniyetidir.

Ağaoğlu, Malta'da kaleme aldığı "Üç Medeniyet" isimli eserinde Türkçülüğü değil ama İslâmcılık düşüncesini terk etmiştir. Artık Türk-İslâm sentezi yerini Batıcı-Türkçü bir anlayışa bırakmıştır. İslâm Medeniyeti, Batı Medeniyeti'ne karşı savunmasızdır ve teslim olmuştur. Medeniyetler çatışmasında Batı Medeniyeti galip gelmiştir.

Ağaoğlu eserinde doğuyu geriye bırakan özellikleri derinlemesine inceledikten sonra batılılaşmanın kaçınılmazlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Batılılaşmanın hangi metot ile gerçekleşeceğine dair pek bilgi verilmemiştir. Ancak elde bulunan veriler bizleri tek bir sonuca ulaştırmaktadır. O da doğunun geri kaldığı ve yaşamını sürdürmek için batılılaşmaktan başka bir çaresi olmadığıdır.

Ağaoğlu'na göre dünya üzerinde yan yana yaşayan üç tane medeniyet bulunmaktadır. Bu medeniyetlerden sahip olduğu nüfus itibarıyla en önemlisi Buda-Brahma, diğeri Batı ve tarihi itibarıyla da en sonuncusu İslâm medeniyetidir. Her

<sup>345</sup> Ahmet Ağaoğlu, "İslam'da Dava-yı Kavmiyet, *Türk Yurdu*, C.6, S.11 (1330), s.2381-2390.

<sup>346</sup> Sakal, A.g.e., s.151 vd.

medeniyetin kendine özgü bir beyin yapısı ve buna uygun fikriyatı bulunmaktadır. Bunun gibi her medeniyetin bir kalbi ve duyuş tarzı vardır. Aynı medeniyetteki insanlar benzer sorunlar ile karşılaşmış olaylara karşı aynı fikri ortaya koyarlar<sup>348</sup>.

Bu medeniyetler içerisinde batı medeniyeti diğerlerine üstün çıkmıştır. Yaptığı fikir devrimleriyle kendi iç dinamiklerini yenilemiş ve ortaya modern insan kimliğini çıkarmıştır. Buna göre batıda karşılıklı hak ve ödev ilişkisi vardır. Batıda ödevlerini sadakatle yapan kişi hakkını da layığıyla ister. Birey, serbest bir ortamda kişiliğini geliştirir ve yine serbest rekabet ortamı içerisinde üretkenliğini artırır. Doğuda ise istibdadın etkisi halâ görülmektedir. İstibdat istibdadı doğurmuştur. Bu ise serbest ortamın gelişmesine engel olmuştur. Kişilerin haklarına gereken saygı bu nedenle gösterilmemiştir<sup>349</sup>.

İslâm medeniyetinde erdemli davranış yüceltilmiştir. Buna rağmen artık insanların gözünde erdemin de kutsallığı kalmamıştır. Müslümanlar, ahlâk kuralları yokmuş gibi davranmaktadır. Ahlâk dinden bağımsız bir kavram olarak değerlendirilmemiştir. Bu medeniyette itaat, kanaat ve teslimiyet vardır. Bu durum insanların hep başkaları tarafından yönlendirildiğinin de göstergesidir<sup>350</sup>. Doğu düşünürleri için esas olan kismetle yetinmek, geçici olan bu dünya için fazla çalışmamaktır. İslâm Medeniyetinde hukuk da gereği kadar gelişmemiştir. Bu nedenle dinin muamelât kısmı zamanın ihtiyaçlarına göre değiştirilmelidir. Değişen dünya koşullarına değişmeyen kurallarla uyum sağlamak mümkün değildir. Batıdan geri kalınmasının nedenlerinden birisi de budur<sup>351</sup>.

Batı medeniyetinin üstün olduğu insanlar tarafından kabul olunan bir gerçektir. Ancak bu üstünlük Avrupa'nın bazı alanlarda ileri gitmiş olmasına bağlanılmıştır. Medeniyeti bir bütün olarak değil de parça parça ele almışlardır. Bu hatalı bir davranıştır. Ağaoğlu'na göre:

<sup>347</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Riyakâr Yaygaralar," *Tercüman-ı Hakikat* (5 Şubat 1915) aktaran Sakal, A.g.t., s.221.

<sup>348</sup> Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet* (Birinci basım, İstanbul: Türk Ocakları Hars Neşriyatı, 1927), s.6.

<sup>349</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Doğu ve Batı," *Cumhuriyet* (23 Ağustos 1935).

<sup>350</sup> Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s.77 vd. .

<sup>351</sup> A.g.e., s.34 vd. .

“Medeniyet zümresi bölünebilir olmayan bir bütündür, parçalanamaz, süzgeçten geçirilemez. Yengi ve üstünlük kazanan onun bütünüdür. Yoksa ayrı ayrı falan yahut filan kısmı değildir. O halde büyük sele karşı yine onun vasıtası ile hayatlarını korumak isteyenler, onu olduğu gibi kabul etmelidirler. Yoksa parça parça, kısım kısım iktibaslar sonuç vermez”<sup>352</sup>. Batı hayatı bütünüyle bizim hayatımızın bütününe galebe çalmıştır. Bu durumda kurtulmak, yaşamak, varlığımızı sürdürmek istiyorsak , hayatımızın bütünüyle –yalnız elbiselerimiz ve bazı kurumlarımızla değil- kafamız, kalbimiz, görüş tarzımız, zihniyetimiz ile de ona uymalıyız. Bunun dışında kurtuluş yoktur. Medeniyet alanında yenilgimiz kesindir ve yenen medeniyeti benimsemek gerekliliği kaçınılmazdır”<sup>353</sup>.

Osmanlı Devleti kurumsal anlamda yeniden yapılanmasında Avrupa’dan faydalanmıştır. Ancak Mecelle içerik itibarıyla gücünü gelenekçi ruhtan alması nedeniyle başarıya ulaşamamıştır. Çağın ruhuna uyma ihtiyacı duyulmasına rağmen yine de gelenekten kopamamışlardır. Bu ise aynı anda farklı ruh halinin egemen olma savaşıdır. Bunun sonucunda başarılı olunamamıştır. Kurtuluşun tek bir çaresi vardır: “Ya çağdaşlaşarak çağdaş kurumları oldukları gibi, kalpleri ve ruhları ile kabul edip uygulayacağız, veyahut bunu yapmayarak mahvolmaya razı olacağız”<sup>354</sup>.

Ağaoğlu’na göre batılılaşmak milli kimliğin korunmasına engel değildir. Aksine milli kimlik desteklenmiş olur. Aynı millette bulunan fertlerde bile farklılık varken medeniyet içerisinde bulunan milletlerde de farklılığın bulunması normaldir. Medeniyete ait değişik kurum ve özellikler milletlerde farklı şekil ve renk alabilirler. Her millet, bulunduğu medeniyete doğuştan getirdiği çizgileri yansıtır. Milli şahsiyeti yalnız hareketsizlik öldürür”<sup>355</sup>.

Bu medeniyetlerin ortaya koyduğu özellikler arasında derin farklılıklar bulunmaktadır. Bunlara değinecek olursak şu özellikleri görebiliriz. Din doğu ve batı yaşantısında da etkilidir. İnsanların sosyal ve ekonomik yaşantısını düzenlemiştir. Ancak doğuda cemaatler tam dini bir hava içerisinde gelişmiştir. Din yaşamının her yerinde vardır. Batıda ise dinin alanı bellidir ve o alanın dışarısına pek taşmaz”<sup>356</sup>. Doğu

<sup>352</sup> A.g.e., s.12.

<sup>353</sup> A.g.e., s.15.

<sup>354</sup> A.g.e., s.158.

<sup>355</sup> A.g.e., s.17 vd. .

<sup>356</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Doğu ve Batı,” *Cumhuriyet* (30 Eylül 1935).

durağansal, batı ise hareketlidir. Batıda değişen yalnız yaşamın görünen yanları değildir. Fikirler, düşünceler, hayata bakış da sürekli olarak değişim halindedir. Doğu ise daha çok rivayetlere, ananelere ve nakledilenlere geçmişe bağlıdır. Batı geleceğe yönelik olarak fikir yapısını geliştirirken doğu gücünü geçmişten alır<sup>357</sup>.

Doğunun insanı bencildir, toplum için fedakârlık duygusundan yoksundur. Gündelik yaşar. Bugün ki ufak bir çıkarımı yarın ki büyük bir çıkarına tercih eder. Doğu ruhi anarşizme tutulmuştur. Kutsal saydığı kurallara uymaz, müstebit dahi kendi koyduğu kurallara uymaz. İşte bu nedenledir ki doğuda hukuki yapı gelişmemiştir. Vergi vermemek, devlet memurlarını aldatmak bir hüner sayılırdı. Doğuda hiçbir fikir akımı kökleşerek gelişme imkânı bulamamıştır. Batıda ise özgür bırakılan benlik kendi duyguları ile toplum çıkarları arasında uygun bir uzlaşma yolu bulmuştur. Batıda devlet memurlarını tutmak ve onlara karşı görevlerini yerine getirmek faziletli bir davranış olarak görülmüştür<sup>358</sup>.

Tüm bu eksikliklerden sonra Aġaoġlu'na göre "Ne yapılabilir ?" sorusunun pek alternatifi yoktur.

"Kalble, hisle şarklı olmak, dimaġla, kafa ile garplı olmak! İşte bizim memleketimiz için arzu ettiğimiz en yüksek ideal ve tasavvur edebildiğimiz yegâne çarei necat!"<sup>359</sup>.

Aġaoġlu'nda batıcılık düşüncesini değerlendirdiğimizde aslına bakılırsa meşrutiyet döneminde İçtihat Dergisi'nde bulunan radikal çıkışlardan ve tespitlerden farklı olmadığını görürüz. Aġaoġlu'nun vardığı bu son nokta bir vakitler ideal yaşam biçimi olarak kabul ettiği değerlerin aslında bir hiç olduğunu düşündüğünün de ifadesidir. Bu fikir kırılmasında şüphesiz bu fikirlerin tarihin tecrübesinden geçmesinin büyük payı yüksektir.

<sup>357</sup> Ahmet Aġaoġlu, "Doġu ve Batı," *Cumhuriyet* (3 Eylül 1935).

<sup>358</sup> Ahmet Aġaoġlu, "Doġu ve Batı," *Cumhuriyet* (10 Eylül 1935).

<sup>359</sup> Ahmet Aġaoġlu, "İhtilâl mi İnkılâp mı," *Hakimiyet-i Milliye* (1 Ağustos 1922).

## 2.Kemâlizm, Sosyalizm ve Faşizm Yörüngesinde Ahmet Ağaoğlu

I. Dünya Savaşı getirdiği askeri, siyasi ve sosyal darbeler sonrasında Dünyanın adeta farklı bir sistem üzerinde yeniden yapılanmasına sebep olmuştur. Bu yapılanmanın siyasi anlamda getirdiği en önemli özellik imparatorlukların yıkılması, cumhuriyetlerin kurulmasıdır. Devletlerin yönetim şekillerinin değişmesidir. Bu anlamda Türk insanı da savaş sonrasında ciddi bir sınavdan geçmiştir. Anadolu halkı Mustafa Kemâl Paşa öncülüğünde Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra onun küllerinden farklı bir devlet meydana getirmiştir. Mustafa Kemâl'in önderliğinde atılan her adım Türkiye'yi biraz daha demokrasiye yaklaştırmıştır. Anadolu insanı teba olmaktan kurtulmuş vatandaşlı statüsüne erişmiştir. Oysa Büyük Savaş sonrasında Avrupa, Türkiye'nin takip ettiği demokratikleşmenin çok dışında davranmış halkını tek bir kişi ve düşüncenin tutsağı haline getirmiştir. Avrupa'da bazı liderler diktatörlüğünü ilan etmiştir.

### 2.1. Kemalizm

Ağaoğlu, düşünsel anlamda Mustafa Kemâl Paşa ile her konuda hem fikirdir. Zira her ikisi de gerçek anlamda modern bir Türkiye'nin tesisi için çalışmışlardır. Ağaoğlu, cumhuriyeti ayakta tutacak devrimler konusunda elinden gelen her türlü desteği gerek meclis içerisinde gerekse gazete köşesinde vermiştir. Mustafa Kemâl Paşa öncülüğünde Türkiye ciddi bir kalkınma hamlesi yapmıştır. Türkiye, yaptığı devrimler ile çağın ihtiyaçlarına cevap veremeyen kurumlarını tasfiye ederek yerine çağdaş kurumları tesis etmiştir.

Mustafa Kemâl, sekiz yılda yaptığı inkılâplarla ülkeye siyasi ve sosyal olarak büyük bir değişim yaşatmıştır. O saltanat ve hilâfeti yıkarak yönetimde kişinin egemenliğine son vermiştir. Yerine ise millet hakimiyetine dayanan, gücünü ilim ve fenden alan bir Türkiye inşa etmeye çalışmıştır. Artık kaba sakalların, sihirbaz üfürükçülerin ve Arap İzzetlerin Türkiye'deki etkisi kırılmıştır. Bundan sonra yalnız halka hizmet edenler ve milletin sevgisini kazananların idaresi başlamıştır. Bundan sonra yalnız halka hizmet edenler ve milletin sevgisini kazananların idaresi başlamıştır.

“Mustafa Kemâl Allah’ın gölgesi değildir. Milletın ifadesidir. Mustafa Kemâl kuvvetini evliyalardan değil, milletten alır. Nail olduğu izzet ve şerefi hurafelere değil; muazzam zekâsına, dehasına, millet ve vatana karşı gösterdiği muazzam hizmetlere borçludur”<sup>360</sup>.

O, gücünü halkından alarak halkına hizmet etmeye çalışmıştır. Gazi yaptığı yenilikler ile halkı ve devleti, başkalarını şaşırtacak düzeyde değiştirmeyi başarmıştır. Ağaoğlu’na göre Kemalist anlayış Türkiye’ye yeni bir çehre kazandırmıştır. Buna göre:

“Bize mutaassıb, dar kafalı, muayyen ve ananevi formüller haricine çıkamayan bir millet diyorlardı!

Nerede?

Milletimiz dindar olmakla birlikte hiçbir zaman vicdanen dini, bir takım zahiri alâişlerden ibaret addetmemiştir. Yalnız milletin bütün varlığını suiistimal eden hükümdarlar ile dini dahi müstebitlerin alet-i menzilesine indiren riyakâr idi ki dine bu şekli vermişlerdir.

Hükümdarlar ile bu riyakârlar kalktıktan sonra, din de bu suiistimalden kurtuldu ve hakiki sahasını buldu!

Türk yükseldikçe dini de yükselecek ve daima Türk’ün ruhu ile hem ahenk yürüyecek.

Türk’ün dindarlığının bundan sonra saçlar ve bacaklar üzerinde değil, dimağlar ve kalpler üzerinde tezahür eyleyecek.

Türk dindarlığının alametleri cehalet, riyakârlık ve hurafepereşlik de değil, İslâmi maaliyatında inkişafında tecelli edecektir!

İşte manevi sahalaraın en mühim birisi üzerinde aldığımız yol bu yolun nihayeti hiç şüphe yoktur ki saadettir. İlim, fen ve saire hususlarında takip ettiğimiz mesleğimiz ise Maarif Vekâleti ile Ziraat ve Nafia Vekâletlerinin bütçelerinden müstebandır. Türkiye Devleti devlet olalı, bu vekâletlere bunca ehemmiyet verilmemiştir.

Burada da neticenin saadet olacağından şüphe var mıdır?

Bugünkü Türk’ü anlamak isteyenler, Anadolu’yu baştan başa ve bilhassa Ankara’yı ziyaret etsinler. Yaptığımız yollar, kurduğumuz şehirler ve köyler, Türk milletinin almış olduğu istikameti irac ediyor.

İşte Gazi Paşa’nın temsil ve ifade ettiği mana !<sup>361</sup>

Kemalist İnkılâbın birinci hedefi bireyi öldürücü ve ezici güçlerin etkisinden kurtarmaktır. Oluşturulan devlet sistemi ve bu sistemin dayandığı anayasa bu düşünceden ilham almıştır. Anayasa kişiyi maddi ve manevi yönden serbest bırakmıştır. Çünkü kuvvetli kişiliklerden oluşan Türk toplumu aynı oranda kuvvet kazanacaktır.

<sup>360</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Gazimizin İrşadları,” *Hakimiyet-i Milliye* (7 Temmuz 1927).

Bundan dolayı “Kemalist devletin birinci hedefi ferdi himaye ve teşvik ve ferdin inkişaf ve yükselmesini temin etmektir”. Kemâlist inkılâp her çeşit mistisizmi ve mutlakıyeti yıkmak ister. Başkalarının hakkını engellemek şartıyla herkese düşünme ve söz söyleme hakkı verir<sup>362</sup>.

Ağaoğlu, “Kemalist” düşünceyi benimseyen bir kişidir. Nitekim kendisi “Ben serbest fırkaya inkılâpçı, demokrat, liberal, devletçi ve kemâlist olarak geçtim” şeklinde bir cümle kurmuştur<sup>363</sup>. Ancak “Kadro” hareketinin “Kemalizm” adına Türk İnkılâbının ideolojisini oluşturma iddiasına karşıdır. Zira “Kadro” baskıcıdır, “Halk için halka rağmen” anlayışını savunmaktadır. Kemalizm ise baskıcı değildir. Kemalizm özgürlükler getirir, yok etmez<sup>364</sup>. Ağaoğlu “Kadrocular” ile “Devletçilik” ve “Kemalizm” konularında farklı düşündüklerini belirterek şu şekilde bir açıklama getirmiştir.

“Fillhakika bizde devlet için, icap ettiği ve ihtiyaç olduğu zamanlar tezatları bertaraf etmek ve içtimai nizamı korumak için müdahale eylemek selâhryetini tanıyoruz. Fakat bu icap ve ihtiyacı takdir hususundadır ki aramızda ayrılık başlıyor. Kadrocular garpte çıkmış olan ve garp hayatının tabii neticeleri bulunan cereyanlardan mülhem olarak şimdiden devletin ferdi kaldırarak yüksek tekniği ve ve iktisat terakimlerini eline almasını iltizam ediyorlar. Biz ise bu cereyanlar için bizde henüz zemin hazırlanmamış olduğundan ferdin kaldırılmasını ve devletin müteşebbü suretile iktisadiyatla uğraşmasını memleket için pek tehlikeli addediyoruz... Kemalist inkılâbının birinci hedefi ferdi bu ezici ve öldürücü amillerden kurtarmaktır. Gerek vazetmiş olduğu devlet sistemi ve gerek bu sistemin istinad ettiği teşkilatı esasiye kanunu bu yüksek emelden ilham almışlardır”<sup>365</sup>.

Ahmet Ağaoğlu, Mustafa Kemâl’in halka rağmen halk için tarzı yönetim anlayışı düşünmediğini bilmekteydi. Evet halkın sahip olduğu kültürel yapı modern Türkiye’nin oluşturulması konusunda bazen engel oluşturmuştu. Ancak daha inkılâp hareketlerinin başında “Memleketin sahib-i hakikisi köylüsüdür” diyerek halkına verdiği değeri ortaya koymuştur. Onun başarısında yatan en önemli unsur attığı her adımdan sonra arkasında kendisine gönülden bağlanmış kitlelerin olmasıdır. Bu destek

<sup>361</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Gazi Paşanın Seyahati,” *Hakimiyet-i Milliye* (26 Ağustos 1926).

<sup>362</sup> Ahmet Ağaoğlu, *Devlet ve Ferd* (Birinci basım, İstanbul: Sanayii Nefise Matbaası, 1933), s.74.

<sup>363</sup> A.g.e., s. 101. Kemalist düşüncenin çizgileri o günün koşullarıyla kesin olarak belli değildir.

<sup>364</sup> A.g.e., s.9 vd. .

<sup>365</sup> A.g.e., s.74.

ölümüne kadar devam ettiği gibi ölümünden sonra da devam etmiş ve bugüne kadar gelinmiştir.

## 2.2. Sosyalizm

Ağaoğlu, Avrupa'dan Azerbaycan'a döndüğünde yeni başlayan bir tartışmaya karışmış ve "Sosyalizm mi, Nasyonalizm mi" sorusunun cevabını aramaya başlamıştır. Bu sırada sosyalizm hakkında ki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

"Sosyalizm takipçilerini küçümseyemeceğimiz, yüksek ve muhteşem bir ideal. Fakat, bu idealin halen bir düş olduğunu dikkate almamız gerekiyor, gerçekleşmesi için bir değil bir çok yüzyıl geçmesi lâzım Bu esnada uluslar geliyor ve tüm milliyetçilik denilen aşamaları geçmek zorunda, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Almanların çizgisini izleyerek onun taraftarı olmamızın nedeni budur. Milliyetçilik toplumdaki tüm sınıfları birleştirir"<sup>366</sup>.

Ağaoğlu burada tercihini açıkça milliyetçilikten yana koymuştur. Oysa milliyetçilik düşüncesi ile komünizm düşüncesi birbirlerine taban tabana zıt kavramlardır. Buna rağmen Ağaoğlu komünizmin evrensel anlamda hedeflediği ilkelere ve değerlere saygı duymuştur. Bir Rus diplomatı olan Aralov ile yaptığı konuşmada Marx ve Lenin'in teorilerinden söz ettikten sonra "Sovyetler Birliği'nde Bolşevizmin hayata uygulanması, Marx ve Lenin Teorilerinin doğruluğunu ispatladı"<sup>367</sup> demiştir. Bu sözler Ağaoğlu'nun sosyalizme olan inancının değil hedeflediği ilkelere duyduğu saygının ürünüdür.

Ağaoğlu, Marksist anlayışın önemli bir eksikliği bulunduğunu düşünmüştür. Buna göre mide meselesi Marksizm'in de ortaya koyduğu gibi toplum hayatında önemli bir rol oynar. Ancak mide meselesinin ötesinde toplum hayatında etkili olan ruhi ve manevi unsurlar da bulunmaktadır. Ancak bu unsurlar Marksizm tarafından inkâr edilmektedir. Cemiyeti oluşturan fertler mide, beyin ve kalp taşırırlar. Midenin ihtiyaçlarını karşılamak ne kadar zorunluluk ise kalp ve beynin ihtiyaçlarını karşılamak

<sup>366</sup> Todeusz Swietochowski, Müslüman Cemaattan Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920.

Çev.:Nuray Mert (İstanbul: 1988), s.87.

<sup>367</sup> S.İ. Aralov, A.g.e., s.181.

da o kadar zorunluluktur. Ancak bu düşünce sistemi insanların bu yöndeki ihtiyaçlarını karşılamak arzusundan uzaktır. Bu yüzden Marksizm'in en büyük kabahati de budur<sup>368</sup>.

Lenin'in ölümünden sonra Aġaoġlu Hakimiyet-i Milliye'deki köşesinde "Harb-i Umumi, tarih sayfasına iki büyük şahsiyet çıkardı: Mustafa Kemâl Paşa ve Lenin" diye yazmıştır. Lenin'i anlayabilmek için öncelikle Rus tarihi, edebiyatı, fikir dünyasını ve sosyal yaşantısını tanımayı şart koşan Aġaoġlu Lenin'e iltifatta bulunmuştur<sup>369</sup>. Lenin, amele ve köylü diktatörlüğü için çalışmıştır. Çarlığa karşı nefret duymuş liberalizme asla itimat etmemiştir. Lenin Rus köylüsü ve işçisi için bir kurtarıcı olmuştur. Başarıyla gerçekleştirdiği devrim Rusya'ya pahalıya mâl olmuş memleket çok zarara uğramıştır. Aġaoġlu bu zararın sebebini Lenin'e değil de yine çarlığa bağlamıştır. "Lenin'in bütün hayatı ispat ediyor ki, Lenin temiz ve yüksek ruhlu bir şahsiyetti. Bu şahsiyet ilhamatını köylüye ve ameleye karşı şefkat ve merhamet duygularından alıyordu"<sup>370</sup>.

Aġaoġlu Çarlık Rusya'sından sonra sosyalizm ile halkın tekrar dirildiğini söyler. Sosyalizm I. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan iki akımdan birisidir. Savaş sonrasında Avrupa'nın sahip olduğu değerler tüm devletlere büyük sıkıntılar yaşatmıştır. Bu değerler millet hakimiyeti, hürriyet ve demokrasidir. Sömüren Avrupa'ya karşı iki türlü reaksiyon meydana geldi.

"Bir kısım bu esasları, bu esasların doğru ve hakiki olduğu ve lâkin fena tatbik edildiğini ileri sürdüler. Bunlara göre hakimiyet-i milliye, hürriyet ve demokrasi güzel şeylerdir. Fakat bir şart ile tam müsavat, milli ve hukuki müsavattan başka bir de maddi müsavatın mevcudiyeti ve tahakkuku şartı ile... Bu kısım komünizme doğru yürüdü"<sup>371</sup>.

Gördüğümüz üzere Aġaoġlu, komünizm sisteminde de hürriyet, eşitlik ve demokrasi kavramlarının bulunduğunu düşünmektedir. Bu yapının ekonomik anlamda da sağlayacağı huzur, şüphesiz özellikle avam olarak nitelenen toplumsal tabakada rağbet görmüş ve sempati ile karşılanmıştır. Ancak teorik olarak Engels'in daha etkili

<sup>368</sup> Ahmet Aġaoġlu, "İhtilâl mi İnkilâp mı," *Hakimiyet-i Milliye* (18 Temmuz 1922).

<sup>369</sup> Ahmet Aġaoġlu, "Lenin'in Vefatı Münasebetiyle," *Hakimiyet-i Milliye* (31 Kanun-ı sani 1924).

<sup>370</sup> Ahmet Aġaoġlu, "Lenin'in Vefatı Münasebetiyle," *Hakimiyet-i Milliye* (1 şubat 1924).

<sup>371</sup> Ahmet Aġaoġlu, "İki Cereyan," *Hakimiyet-i Milliye* (11 Mayıs 1926).

olduğu bu anlayış hayata demokrasi yoluyla değil de devrim yoluyla geçmiştir. Oysa halkın iradesiyle gelmeyen bir yönetimin ileride halkın istemediği şeyleri yapması da mümkündür. Özellikle Rusya'da komünizm düşüncesi Stalin ile birlikte eşitlikçi, özgürlükçü ve demokrat olma özelliğini tümünden yitirmiştir. Dolayısıyla altını tekrar çizmekte fayda var, methiye düzülen teorik anlamda sosyalizm düşüncesi ve onu ideal anlamda hayata geçirme çabalarıdır.

Rusya'nın geçirdiği aşamaların tümünü sosyalizm gibi değerlendirmek tarihin gerçekleriyle bağdaşmaz. Nitekim Ağaoğlu Rusya'da olanlardan son derece rahatsızlık duymuştur. Bunu şu yazılarından öğreniyoruz:

"Ferd, hürriyet, mülkiyet, serbest mesai ve saire hep silindi, süpürüldü. Yerine diktatörlük vaz edildi. Tek baş, tek göz, tek tefekkür, tek tahassüs. Bu teklik zahmetsizce kabul ettirildi. Bu ne muhteşem ve aynı zamanda müthiş operasyon. Yeni nesil sıkıntı içinde eğlenmiyor, hayattan zevk almıyor, kendi kendine bırakılmak, istediğini yapmak, delilik yapmak istiyor. İsteddiği gibi yaşamak istiyor"<sup>372</sup>.

Buna karşılık olarak Rusya da hatasını anlamaya başlamıştır. Çünkü yeni yapılmış olan Rus anayasası koparılan tüm gürültülere rağmen inkâr edilen milliyetçiliğe ve liberal demokrasiye doğru yönelmiştir.

Marx ve Engels dahi burjuva devriminin yaşanmadığı yerlerde komünizm sisteminin kurulamayacağını düşünmüşlerdir. Bu nedenle burjuva sınıfı o kadar nefret edilecek ve kaçınılacak bir varlık değildir. Onun da çok kıymetli bir tarihi rolü vardır<sup>373</sup>. Nitekim Ağaoğlu, bu fikri hayata geçirme imkânının zor olduğunu bilmekte ve buraya giden yolun da liberalizmden geçtiğini düşünmektedir. Bununla birlikte Ağaoğlu'nun sosyalist bir devlet anlayışını hakim kılmak için liberalizmi savunduğunu söylemek mümkün değildir. Komünizm, içinde taşıdığı bazı erdemlerle birlikte sadece bir ütopyadır ve hayata geçirilmesi mümkün değildir. Ağaoğlu hiçbir zaman komünizmi ya da sosyalizmi ideal bir devlet düzeni olarak kabul etmemiştir.

<sup>372</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Sovyet Rusya'nın Yeni Anayasası," *Cumhuriyet* (20 Temmuz 1936).

<sup>373</sup> Ahmet Ağaoğlu, "İş Kanunu Hazırlanırken Çok Düşünmek Lâzım," *Cumhuriyet* (8 Mayıs 1935).

### 2.3. Faşizm (Nasyonal Sosyalizm)

I. Dünya Savaşı'nın doğurduğu siyasi krizler insanları farklı arayışlara sürüklemiştir. Bu arayışlar kişi ekseninde bir devlet anlayışını beraberinde getirdi. Komünizmin dayandığı tarihi maddiyecilikken, bu yönetim biçiminde dayanak, kişinin iktidarındır<sup>374</sup>. Faşizmde öne çıkan bu kişiler kahramandır ve tarihe yön verir. Bu yönetim anlayışı parlamentarizmi reddeder. Bu yönetime en iyi örnek İtalya faşizmidir. Başvekil olan Mussolini parlamantarizm, demokrasi ve millet hakimiyeti gibi kavramlar ile dalga geçmektedir<sup>375</sup>.

Şahsi hükümetler olağanüstü dönemlerde geçici olarak yararlı ve etkili olabilirler. Ülkede var olan kargaşa ortamına kendilerinde topladıkları siyasi güçle son verebilirler. Şahsi hükümetlerin tek fazileti de budur. Parlamentarizm kontrol ve danışmadır. "Keyfi idareyi müşavere ve murakabe idaresine tercih edebilmek için deli olmalıdır"<sup>376</sup>. Ancak Avrupa'da beliren şahsi hükümetlerin geçici olmak gibi bir özelliği yok. Ülkelerinin kaderini kendilerinde toplayarak kendileriyle birlikte devletlerini de maceraya sürüklemektedirler.

Sosyalizm ve faşizm birbirlerine zıt iki unsur gibi gözükse de aslen aralarında yakın bir ilişki de bulunmaktadır. Hedeflediği ilkelere derin farklılıklar bulunsa da uygulanan metot değerlendirildiğinde aynı taktiğe sahip oldukları görülür. Buna göre:

"Sosyalistler komünizmi son gaye ittihaz eden bir diktatörlük arkasından koştukları halde, faşistler mülkiyeti ve şahsi teşebbüsleri muhafaza etmekle beraber devletin müdahalesi haricinde hiçbir teşebbüse yer vermeyecek şahsi bir diktatörlük kurmak istiyorlar. Batıda faşizm, sosyalizme galip gelmiştir. I. Dünya savaşından sonra sosyalistler halkın ruhi hallerinden faydalanarak öne çıktılar, ancak sonraları faşizm öne çıktı. Faşizm, sosyalizmin aslında bir veled-i gayrimeşrudur. Faşizm, sosyalizme karşı burjuvayı destekledi. Şahsi diktatörlükler huzuru sağladı"<sup>377</sup>.

<sup>374</sup> Ahmet Ağaoğlu, *Devlet ve Ferd*, (İstanbul:1933), s.5. Sosyalizm ve Faşizm farklı kaynaklardan beslenseler de takip edilen metod aynıdır. "Mesclâ bugünkü Rusya ile İtalya arasında hiçbir müşterek nokta bulamazsınız; Fakat aldıkları yol -diktatörlük- aynı olduğundan bu yolun doğru olduğunu ispat etmek için hücumda müşterektirler.

<sup>375</sup> Ahmet Ağaoğlu, "İki Cereyan," *Hakimiyet-i Milliye* (11 Mayıs 1926).

<sup>376</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Parlamentarizm ve Şahsi Hükümet," *Akım* (19 Temmuz 1933).

<sup>377</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Sosyalizm ve Faşizm," *Cumhuriyet* (15 Birinci kanun 1935).

Milliyetçilik düşüncesi aslında toplumları birbirinden uzaklaştıran değil birbirine yaklaştıran bir harekettir. Ancak devletin başına geçen kişilerin tutumları bu kavramın bambaşka bir niteliğe bürünmesine sebep olmuştur. Bu kişiler toplumlar arasına geniş duvarlar örerek sınırlarını genişletmeyi hedeflemişlerdir<sup>378</sup>. Almanya’da Hitler’in izlediği politika bunun bir örneğidir. Ari ırkından olduğunu belirterek üstünlüklerini ortaya koymaya çalışmaktadırlar. Hindulara bakıldığında Almanlardan daha Ari olduğunu söyleyebiliriz. Ama ırklarının üstün olduğu iddiasını taşımamaktadırlar. Almanların bu yanlış tutumu diğer toplumları tehdit etmektedir. Dünya barışını tehdit etmektedir<sup>379</sup>.

Büyük savaş sonrasında Almanya’nın geçirdiği siyasi sarsıntıdan daha büyüğünü Türkiye geçirmiştir. Bu savaş sonrasında hemen hemen her ülkede yeni bir lider çıkmıştır. Bu liderler devletlerinin kaderini ellerine alarak ona yeni bir yön vermişlerdir. Türkiye’de yaşanan devrim sonrasında gelinen nokta barış adına sevindiricidir. Mustafa Kemâl Paşa yeni bir devlet yaratmıştır. Halkından aldığı destekle ülkenin çehresini değiştirmiştir. Kemâlizm yaratıcıdır, yapıcıdır. Hitlerizm ise yayılcılığı tercih etmiştir, ırkçıdır. Mustafa Kemâl Paşa, Türk harsını kabul eden herkese Türk demiştir, milli ve beşeri bir harekettir. Kemalizm halkçı ve demokrat bir harekettir, lâdinidir. Hitlerizm ise dini bir harekettir, halkçılığı şüphelidir. Meclise parlamentoya önem vermez<sup>380</sup>. Gerçek anlamda milli olma niteliğine sahip olan yönetim Türkiye’de bulunmaktadır. Herhangi bir sınıf mücadelesi bulunmamaktadır. Oysa faşist yönetimde milli olma niteliği yoktur. Çünkü sınıf mücadelesi bulunmaktadır. Bu nedenledir ki insanlar tek bir çıkar uğrunda tam anlamıyla birleşememektedirler<sup>381</sup>.

Mustafa Kemâl Paşa ile Avrupa’da bulunan çağdaş diktatörler arasında ki farkları açmak ve çeşitli yorumlar getirmek yine mümkündür. Ancak sanıyoruz ki Ağaoğlu’nun şu cümleleri tüm yaptığımız ve yapabileceğimiz açıklamaların tümünü içermektedir:

<sup>378</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Ulusçuluk İnsancılıktır,” *Cumhuriyet* (9 Temmuz 1935).

<sup>379</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Dünübeşer,” *Akın* (30 Haziran 1933).

<sup>380</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Kemâlizm ve Hitlerizm,” *Akın* (18 Temmuz 1933)

<sup>381</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Hitlerizm ve Faşizm Milli Cereyanlar mıdır?” *Akın* (9 Ağustos 1933).

“Büyük önder kendisi ile ulus arasındaki alâkaiardan bahsederken onun ulus üzerindeki egemenliğinin zora değil, kalbe ve muhabbete dayandığını kaydetmişlerdir. O fikirlerini arzularını kuvvete güce değil, ulusun kalbine ve sevgisine dayanarak yürütmeyi tercih eder. Türk önderi egemenliğini yaratarak kurmuştur, ötekiler öldürerek kurdular”<sup>382</sup>.

### 3. Demokratik Devlette Aydın Zümreye Düşen Görevler

Ağaoğlu, iyi bir devlet yönetiminin olmasını halkın sıkıntılarını çözme arzusunu taşıyan ve onun isteklerine tercüman olabilecek aydın bir zümrenin varlığının gerekliliğine bağlamıştır. Ancak Ağaoğlu, aydın zümreye yüklediği görevin yerine getirilmesi için aydın zümreye normâl bir vatandaşa göre daha fazla yönetme hakkının verilmesini düşünmüştür. Onun bu düşüncesi kendisinin eleştirilmesine de sebep olmuştur. Bu düşüncüyü açacak olursak şunları görürüz.

Buna göre halkın doğrudan doğruya kendi kendisini yönetebilmesi mümkün değildir. Bunun gerçekleşmesi siyasal kültürün gelişmesine bağlıdır. Bu, Türkiye gibi siyasal kültürü gelişmemiş ülkelerde yaşama geçirilemez. Bunun ötesinde siyasal kültürün gelişmiş olduğu ülkelerde dahi doğrudan demokrasinin gerçekleşmesi olanaksızdır. Zira büyük kitlelerin varlığı doğrudan demokrasinin yaşanabilmesine engel olan birinci unsurdur. Bu yüzden doğrudan demokrasiyi uygulama çabaları olumsuz sonuçlar doğurabilmiştir. Nitekim doğrudan demokrasiyi uygulama girişimlerinin sonu anarşizme, tiranizme ve despotizme varmıştır. Bu Yunanistan ve Rusya’da bu şekilde gerçekleşmiştir.

Aydın bir zümre devlet işlerinin sağlıklı bir ortamda yürümesi için kargaşa ortamına izin vermeden yönetme gücünü halktan aldığı destekle kendinde toplamalıdır. Nitekim gücünü halktan alsın ya da almasın, bu zamana kadar yönetim aydın bir zümre tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu zamana kadar böyle olan bu anlayışın bundan sonra da bu şekilde sürme ihtimali yüksektir. Milyonlara ulaşan bireylerin kendilerini doğrudan idare edebilmesi mümkün değildir. Doğrudan demokrasi düşüncesinin

<sup>382</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Egemenlik ve Sevgi,” *Cumhuriyet* (25 Haziran 1935).

kurucusu olan Jan Jak Russo bile düşündüğü halkçı devletleri sınırlı sahalarda hayata geçirmeyi düşünmüştür<sup>383</sup>.

Sınırlı bir azınlıktan oluşan aydın zümre milletleri yönetecektir. Burada esas olan aydın zümrenin halkın kaderini nasıl çizeceği ve kendilerine neyi amaçladığıdır. Bunun için aydın zümrenin halkla ilişkileri iyi olmalı ve bir program etrafında hareket etmelidir. Şayet bu zümre belirlenen program etrafında hareket etmezse varılacak nokta istibdatır<sup>384</sup>. Aydın zümre öncelikle toplumun çoğunluğunu anlamaya çalışarak onun

sıkıntılarını belirler. Onun için topluma üst düzeyde hizmet etmek birinci amaçtır. O, sahip olduğu bilgi ve deneyimle bilim ve fennin de yardımıyla halkın sorunlarına çözüm üretir. Atacağı her adımda halkın çoğunluğunun ihtiyaçlarını gözetir. Türkiye’de ise yıllar yılı ülkenin aydın insanı ile toplumun çoğunluğu arasında büyük uçurumlar meydana gelmiştir. Bu kopukluk, sorunların çözülmesine ve toplumsal bütünleşmenin gerçekleşmesine engel olmuştur. Ağaoğlu yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkiyi şu şekilde ifade etmiştir:

“Biz köylünün, çiftçinin doğrudan doğruya icrayı hükümet etmesinin taraftarı olmadığımız açık ve vazih bir lisanla beyan ettik. Zaten bunun imkân haricinde olduğunu da izaha çalıştık. Lâkin taraftarı olduğumuz münevver zümrenin de bütün emsal ve harekâtında, bütün amâl ve eskârında yalnız ve yalnız bu köylü ve çiftçiden mülhem olması, onun iradesinin, ihtiyacatının, maddî ve manevî amâl ve eskârının mütercimi olmasını da kat’i ve layetezelzel bir esas olarak kabul ediyoruz. Münevver zümre yalnız onun namuna ve yalnız onun iradesinin hakimiyyetinin tercümanı, vekili olarak hareket edebilir. Başka surette her türlü hareket ve hükümet bizce tahakküm, tagallüp ve gasptır<sup>385</sup>.

Bu açıklamalardan sonra Ağaoğlu için demokrasi kelimesinin neyi ifade ettiğini ortaya koymak her hâlde konumuza biraz daha açıklık getirecektir. Buna göre: “Demokrasi demek ekseriyetin hakimiyeti, ekseriyetin taşıdığı zihniyetin, tarzi telâkkinin revacı, ekseriyet ihtiyacının tatmini, ekseriyet temayülâtının ve arzularının hayatı milliye üzerine tesiri demektir<sup>386</sup>. Ağaoğlu’na göre aydın insan etrafına ışık saçmalıdır. Toplum için ülkü yaratmalı ve bu ülkünün gerçekleşmesi için toplumu

<sup>383</sup> Ahmet Ağaoğlu, “İhtilâl mi İnkılap mı?,” *Hakimiyyet-i Milliye* (1 Haziran 1922).

<sup>384</sup> Ahmet Ağaoğlu, “İhtilâl mi İnkılap mı?,” *Hakimiyyet-i Milliye* (7 Haziran 1922).

<sup>385</sup> Ahmet Ağaoğlu, “İhtilâl mi İnkılap mı?,” *Hakimiyyet-i Milliye* (18 Temmuz 1922).

peşinden sürüklemelidir. Bu ülkü cumhuriyet ülküsüdür. Cumhuriyetin getirdiği değerleri yaşatma ülküsüdür. Cumhuriyetin temeli ise millet egemenliğidir<sup>387</sup>.

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Ağaoğlu'nun demokrasi anlayışı toplumun değişik katmanlarını asla dışlamamaktadır. Doğrudan demokrasinin uygulanması mümkün olmadığı gerekçesiyle, yönetme işleminin milli iradeden alınan destekle halkın sorunlarını çözmek şartıyla, aydın bir zümre tarafından gerçekleştirilmesini arzu etmiştir. Bunu millet egemenliğinin ihlâli olarak görmek yanlışır.

Ağaoğlu'nun ortaya koyduğu bu yaklaşım kimilerince farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Bu bakış açısına farklı bir yaklaşım getirerek Ağaoğlu'nun demokrasi anlayışını biraz daha açabilmeyi umuyoruz. Yapılan bir incelemede Ağaoğlu hakkında şu şekilde hüküm verilmiştir: "Ufku kitlelerin katılımına kapalı. Çoğunluk, kitleler korkutucu. İdare seçkinlerden oluştuğu gibi, onu kontrol etmekte seçkinlerin işi. Bu, demokratlaşmamış liberalizmin çoğunluktan korkusuna benzetilebilir"<sup>388</sup>. Bu anlayışa göre zoraki demokrat olarak da değerlendirilen Ağaoğlu, eğitilmemiş ve mülksüz kitlelerden korkmuştur. Bunun içindir ki Ağaoğlu katılımı dar bir çerçevede tutarak demokratik seçkinler yönetimi öngörmüştür<sup>389</sup>. Araştırmacıyı böylesi bir yorum yapmaya iten SCF'nin İzmir mitingi sırasında Ağaoğlu'nun oluşan atmosferi betimleme şeklidir. Böylesi olağan üstü bir mitingin insan psikolojisinde itici bir ruh hali oluşturması normaldir. Buna bağlı olarak yapılacak genellemeler bizleri gerçeklerden uzaklaştıracaktır.

Araştırmamız da net bir şekilde ortaya koymaktadır ki Ağaoğlu için yönetim de esas olan yönetenin gücünü halktan alıyor olmasıdır. Nitekim Ağaoğlu, kadınların siyasal haklarının genişletilmesi için yapılan girişimlere her türlü desteği vermiştir. Yine kurucusu bulunduğu SCF'nin programında tek dereceli seçime geçilmesi öngörülmüştür. Bu, halkın aracısız bir biçimde kendisini temsil edecek kişiyi seçmesi

<sup>386</sup> Ahmet Ağaoğlu, "İhtilâl mi İnkılap mı?," *Hakimiyet-i Milliye* (7 Haziran 1922).

<sup>387</sup> Ahmet Ağaoğlu, "Intellectuel ve Ödevleri," *Cumhuriyet* (12 İkinci kanun 1935); Ahmet Ağaoğlu, "Türk Münevverlerine Düşen Vazifeler," *Cumhuriyet* (14 İkinci kanun 1935); Ahmet Ağaoğlu, "Entellektüellerin Borçları," *Cumhuriyet* (10 Şubat 1936).

<sup>388</sup> Murat Yılmaz, "Ahmet Ağaoğlu'nda Liberalizm ve Milliyetçilik." (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991), s.24.

<sup>389</sup> A.g.t., s.27 vd. .

anlamına gelmektedir. Yani bu davranış ile halkın yönetime aktif katılımı gerçekleşecektir. Diğer taraftan Ağaoğlu'nun mecliste yerel yönetimlerin kuvvetlendirilmesi için, mecliste Belediye Kanunu münasebetiyle yaptığı konuşmaları incelemiş bulunmaktayız. Burada Ağaoğlu, seçilmişin yetkilerinin atanmışın karşısında ezilmemesi için mücadele etmiştir. Sayısını arttırabileceğimiz bu örneklerden sonra Ağaoğlu'nun siyasi katılıma kapalı olduğunu söylemek, tarihi gerçeklerle bağdaşmaz. Ağaoğlu kitlelerin katılımına açık bir kişidir. Çünkü demokrasi bunu gerektirir. Nitekim bunun için aydın zümrenin de desteğini halktan almasını şart koşar.

Diğer bir ifadede de Ağaoğlu'nun mülksüz ve eğitimsiz kişilerden korktuğu anlatılmıştır. Yaptığımız araştırmada Ağaoğlu'nun mülkten korktuğuna dair herhangi bir veriye rastlayamadık. Murat Yılmaz da rastlamamış olsa gerek ki bu bilgisini dayandırdığı bir dip nota rastlayamadık. Ancak şunu içtenlikle söyleyebiliriz ki Ağaoğlu, eğitimsiz insandan korkmuştur. Ağaoğlu, aydın zümreden söz ederken onun varlık sebebi olarak toplum çoğunluğunun sorunlarını çözmeyi gösterir. Pekiyi, eğitimsiz bir kişinin halkın sahip olduğu sorunları çözeceği nasıl düşünülebilir? Burada garip olan Ağaoğlu'nun eğitimsiz kişiden korkması değil bilâkis eğitimsiz kişiden korkulmamasıdır. Bu nedenle bu değerlendirmeyi de kendi içerisinde tutarlı görmüyoruz.

Fransız İhtilâli'nin gerçekleşerek başarıya ulaşmasını sağlayan unsur halktaki potansiyel enerjiyi kinetik enerjiye çeviren burjuva sınıftır. Burjuva sınıfı halkın sorunlarını çözmeye iddiasıyla ortaya çıkmış ve var olan sistemi alaşağı etmek için halkla işbirliği yapmıştır. Bu anlamda burjuva sınıfı halkın beyni olmuştur. Öte yandan Mustafa Kemâl Paşa önderliğinde oluşan bir lider kadrosu halktan aldığı destekle milli mücadeleyi başarıyla sonuçlandırmıştır. Aynı kadro Türkiye Devleti'ni kurarak Anadolu'ya çok farklı bir çehre kazandırmıştır. Ağaoğlu'nun belirttiği üzere doğrudan demokrasinin uygulanabilmesi mümkün değildir. Bir temsili demokrasi uygulanacaksa bunu da devlet işlerinden anlar, bilgili halk çoğunluğunun desteğini almış aydın bir tabaka gerçekleştirmelidir.

#### 4. Ağaoğlu-Kadro Tartışmaları Paralelinde Devlet ve Fert İlişkileri

Dünya Savaşı sonrasında ülkelerde meydana gelen isyanlar, ihtilâller, buhranlar insanlığın sağlam bir zemin üzerine kurulmadığını göstermiştir. Bu kaygan zeminde sosyalist ve faşist sistemler kurularak devletlerde diktatörlük rejimleri kurulmaya başlanmıştır. Sosyalistlerin değişmesini istediği düzen iktisat alanında serbest girişim ve kapitalizmdir. Siyaset alanında parlâmentarizm ve bireysel özgürlüktür. İşte bu anlayışın Türkiye'deki uzantısı "Kadro ve İnkılâp" dergisi etrafında toplanmışlardır. Dergi Şevket Süreyya (Aydemir) ve Yakup Kadri (Karaosmanoğlu)'nin öncülüğünde çıkartılmıştır.

Ağaoğlu, bu kadronun öncülerinden olan Şevket Süreyya Aydemir ile devlet ve fert ilişkisi üzerine derin tartışmalara girmiştir. Daha sonra bu tartışmaya Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) Bey ile Ahmet Hamdi (Başar) Bey de katılmışlardır. Türk basın hayatına kalite getiren Kadro hareketiyle Ağaoğlu arasında gerçekleşen polemikler başlangıçta düşünce ağırlıklı ve nitelikliydi. Ancak daha sonra Kadro'nun tartışmayı kişiselliğe dökmesiyle birlikte fikrî içeriğin boşaldığı ve konuların birbirinin tekrarı haline geldiği görülür. Tartışma bu yüzden kilitlenmiş ve kısır döngü içerisine girmiştir. Şimdi bu tartışmalara paralel olarak devlet ve fert ilişkisini incelemeye çalışacağız. Ancak şunu belirtmeliyiz ki konumuzu Ağaoğlu merkezinde inceleyeceğiz. Amacımız bu tartışmalarda haklı ve haksız belirlemek değil Ağaoğlu'nun fikir yapısını ortaya koymak olacaktır<sup>390</sup>.

Kadrocular, inkılâp içerisinde bulunan Türkiye'nin ideolojisini oluşturma iddiasını taşımaktadırlar. Kadrocular halkı peygamberane bir biçimde inkılâbın prensiplerini anlayanlar ve anlamayanlar olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Anlayanlar iradeleri ile anlamayanlar ise iradeleri dışında bu prensiplere tabi olacaktır<sup>391</sup>. Kadro hareketi bu tavrıyla kendi düşüncesinin dışında bir kurtuluş yolu olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu nedenledir ki halka rağmen halk için mücadeleyi başlatmayı kendisine görev bilmıştır.

<sup>390</sup> Bkz. Temuçin Faik Ertan, "Kadrocular ve Kadro Hareketi." (Yayınlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1992), s.196 vd. .

<sup>391</sup> Ahmet Ağaoğlu, *Devlet ve Fert*, (İstanbul:1933), s.5 vd. .

Kadrocular Türk inkılâbının siyasi alanda yapılan yeniliklerinden ve başarılarından hiç söz etmemiştir. Bunun nedeni ise kadrocuların olaylara Marksist bir anlayışla yaklaşmalarıdır. Bu yaklaşıma göre Türk İnkılâbının amacı Türk toplumunu sermayenin tahakkümünden ve onun doğuracağı sınıf çatışmalarından korumak olmalıdır. Bu, toplumun devlet kontrolü altına alınarak plânlı ve iradeli müdahalesi ile gerçekleşecektir. Böylelikle ilerleme plânlı bir şekilde gerçekleşeceği için sınıf çatışmaları da ortadan kalkacaktır. Oysa Ağaoğlu'na göre: Türkiye'de ne gelişmiş iş gücü, ne sermaye ne de sanayii vardır. Bu yüzden kurtuluşu mülkiyeti kaldırmakta değil, sömürge ya da yarı sömürge olmaktan kurtuluş ta aramalıdır<sup>392</sup>.

Kadroculara göre demokrasi düzeni her tarafta çürümekte ve terk edilmektedir. Demokrasi, her türlü yeteneğin gelişimini bireysel özgürlüklerin artmasında bulur. Kadrocular ise buna karşıdırlar. Buna göre; toplum içinde bireye onu devletten ayıracakmış gibi hak verilmemelidir. Bunun için dünya içinde millete hak, bireye de bu uğurda iş ve görev verilmelidir. Ağaoğlu'na göre bu yanlış bir anlayıştır. Çünkü özgürlük kişiyi toplumdan ayırmaz aksine onu kırılmaz bir bağ ile topluma bağlar. Gelişmiş ülkelerde dayanışma iş bölümüne bağlı olarak artar. İnsanlar aynı zincirin halkaları olarak birbirlerini tamamlar. Nitekim demokrasinin geliştiği ülkelerde milliyetçilik cereyanları ortaya çıkmıştır<sup>393</sup>.

Kadrocular, gelişmiş batı tekniğiyle batı toplumunun doğuyu sömürdüğünü belirtmişlerdir. Ancak doğu toplumları batıdaki bu gelişmenin nedenlerini araştırmamışlardır. Doğunun gelişmemesinin nedeni doğuda bireye gereken değerin verilmemesidir. Cemaatler içerik itibarıyla durağansaldır, birey ise hareketlidir. Birey hareket gücünü toplumdan alır. Ancak birey baskının altında her geçen gün boğulmuş ve daha çok sıkıştırılmıştır. Batıda ise kişi kazandığı özgürlükler oranında yaşamaktan ve çalışmaktan zevk almıştır. Özgürlükler, bireylerin kuvvetlenmesini, o da toplumun kuvvetlenmesini sağlamıştır. Bu nedenle Türk inkılâbı bireyleri, herhangi bir gücün esiri yapmayı değil onu her türlü baskıdan kurtarmayı amaçlamıştır<sup>394</sup>.

<sup>392</sup> A.g.c., s.14 vd. .

<sup>393</sup> A.g.c., s.20 vd. .

<sup>394</sup> A.g.c., s.26 vd. .

Kadrocular, sosyal zıtlık ve çatışmaların sadece kapitalist toplumlarda olduğunu zannetmektedirler. Oysa bu anlaşmazlıklar tarihin her döneminde görülmüştür. İlkçağda Plebler ile Patrisienler yüzlerce yıl kavga etmiştir. Ortaçağda feodaller krallıklar ile, krallıklar kilise ile, köylü olan servajlar ise toprak sahipleriyle kavga etmişlerdir. 19. yüzyılda demokrasinin getirdiği faydalar ile insanlık büyük bir gelişme göstermiştir. Ancak bu gelişme de kısa bir süre sonra sermaye ve emeğin çatışmasını doğurmuştur. Çatışmayı kaldırmak için atılan her adım sonrasında farklı bir çatışmayı tekrar doğurmuştur. Bu çatışmalar sosyal yaşamın gelişimini ve devamını sağlar. Bireyin gelişmesi sosyal yapılanmanın farklılaşmasına sebep olurken diğer taraftan devletin de yeniden yapılanmasına sebep olmuştur<sup>395</sup>.

Devlet yönetiminin milli hakimiyete dayandığı ülkelerde devlet yetişmiş insan gücüne daha fazla ihtiyaç duymuştur. Bu nedenledir ki, genel, ücretsiz, zorunlu eğitim devlet tarafından verilmeye başlanmıştır. Oysa başlangıçta eğitim devlet eliyle verilmiyordu<sup>396</sup>. Devlet, toplum içindeki barışı ve toplumun devamlılığını sağlayan bir siyasi güç olarak devletçi olmak zorundadır. Ancak bundan devletçilik düşüncesinin bireysel özgürlükleri silebileceği anlamı çıkartılmamalıdır.

Kadroculara göre devlet milli hayatın her alanına müdahale edecek ve onu düzenleyecektir. Bunun dışında iktisadi anlamda da bir girişimci olacaktır. Bunları yaparken de sınıfsal zıtlıkların ve büyük sermayelerin oluşmasına engel olacaktır. Kadrocular kendilerini Kemâlist, İnkılâpçı ve devletçi olarak tanımlamaktadırlar. Ağaoglu ile Kadrocuları ayıran en önemli özellik ise devletçilik düşüncesine olan yaklaşım farklılığıdır<sup>397</sup>. Ancak bunların dışında da derin farklılıklar bulunmaktadır.

Öncelikli fark inkılâba olan yaklaşımdır. Kadrocular kendi doğrularını irade içinde ya da dışında zor kullanarak halka dayatma istencini taşımaktadırlar. Ağaoglu ise inkılâpçı Türkiye’de herkesin düşünme ve düşündüğünü serbestçe ifade etmek özgürlüğünün olduğuna inanmaktadır. Kadrocuların bu düşüncesi mutlakiyete gider

<sup>395</sup> A.g.c., s.35 vd. .

<sup>396</sup> A.g.c., s.41 vd. .

<sup>397</sup> A.g.c., s.49 vd. .

niteliktedir, bu inkılâbın inkârını gösterir. Türkiye bu ruh haline karşı savunulmalıdır. İkinci farklılık sosyal düzenin sağlanması konusundadır. Sosyal düzenin sağlanmasını Ağaoğlu da istemektedir. Ancak sosyal düzeni neyin bozduğu tartışma konusudur. Kadrocular bu amaçla bireyselliği kaldırarak devletin yüksek tekniği ve iktisadi gelişmeleri kendisinde toplanmasını istemiştir. Ağaoğlu ise bireyin bu amaçla ortadan kaldırılmasını ve devletin bir girişimci olarak iktisadi alanda yer almasını tehlikeli olarak değerlendirmiştir<sup>398</sup>. Bir diğer önemli farklılık özgürlüğe bakış açısidir. Aydemir, “İdeal fertlere hürriyet vermek değil iş bulmaktır” şeklinde yaklaşımını sergilerken Ağaoğlu, “İnsan aç olsun da şerefli olsun...Hürriyetten anarşi değil nizam ve intizam doğar. Anarşiden kaçınmak bahanesiyle hürriyeti inkâr eden istibdattır ki anarşi için daima zemin, imkân ve ihtimal hazırlar ” şeklinde düşüncesini açıklamıştır<sup>399</sup>.

Tartışma zemini değerlendirildiğinde bir tarafta siyasal kültürün egemen olduğu anlayış diğer tarafta ise iktisadi anlayış egemendir. Hedef olarak her iki düşünce de mutlu Türkiye için fikir çıkarımında bulunmuştur<sup>400</sup>. Ancak farklı yollardan bu hedefe ulaşmayı kendilerine ilke edinmişlerdir. Bu farklılık ise küçümsenecek düzeyde değildir. Çünkü tartışmaya malzeme olan konu devletin yapı taşı olma özelliğine sahiptir. Ağaoğlu'nun savunduğu ilke liberal bir demokrasidir. Bu nedendir ki kadro öncüleriyle yılmadan tartışmıştır.

Tartışmanın akışı içerisinde Ağaoğlu, Kadro hareketinin aşırı devletçi düşüncesini pasifize etmek istemiştir. Bu durum Ağaoğlu'nun devlet karşıtı gibi gözükmeye sebep olmuştur. Karşılıklı yapılan bu ateşli söyleşilerden sonra dahi Ağaoğlu'nun devletçilik düşüncesine taraf olmadığını söylemek mümkün değildir. Ancak şunu ifade etmeliyiz ki Ağaoğlu'nun devletçilik anlayışı ile Aydemir'in görüşü asla aynı çizgide buluşamaz. Şimdi Ağaoğlu'na göre devleti ve devletçiliği farklı bir açıdan tekrar değerlendirelim.

<sup>398</sup> A.g.e., s.72 vd. .

<sup>399</sup> Aynı, s.86 vd. .

<sup>400</sup> Karşılaştırmalı bilgi için bkz. Ayşe Trak, “Devlet ve Fert: Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi,” *Toplum ve Bilim* (Birinci basım, İstanbul: Kent Yayınevi, 1981), s.65-82 ; Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılâp ve Kadro* (İkinci basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968).

Devlet ile fertlerin çıkarları her zaman her yerde çarpışmıştır. Devlet kişiden vergi alıp ve onu askerlik yapmaya mecbur tutmuştur. Devlet bu davranışlarıyla kişinin haklarını sınırlar. Buna karşın gerçekte devlet, kişinin huzurunu ve güvenliğini sağlayan tek unsurdur. Kişi toplum içerisinde yaşamak zorundadır. Ancak toplumda huzurun ve düzenin sağlanması için zor kullanan bir güce ihtiyaç vardır. İşte bu güç devlettir. Bu gücün ayakta kalması için ise bireye ihtiyacı vardır. “ Hakikatte devlet ferd içindir. Devlet ferdin malıdır”. Bu yüzden de kişi devlete karşı olan görevlerini yerine getirmeli ve onu yaşatmak için çaba harcamalıdır<sup>401</sup>.

Türk Devletçiliği başlı başına Türk hayatından ve onun ihtiyaçlarından doğan özel bir sistemdir. Sosyalizm ve liberalizm fikirlerine de yabancı bir özellik taşır. Türk devletçiliği vatandaşların girişimlerini ve bireysel çabalarını esas alır. Ancak milletin ve memleketin ihtiyaçlarının uzun yıllar yapılamadığını gören cumhuriyet hükümeti iktisat işlerini bizzat eline almıştır. Böylelikle özel girişimciler tarafından yüzyıllarca yapılmayan işler devlet tarafından gerçekleştirilmiştir. Devlet biriken işleri üstlenerek iktisadi seviyeyi asrın ihtiyacına göre yükseltmiştir<sup>402</sup>.

Ağaoğlu'na göre Türk devletçiliği özel girişime karşı değildir. Ancak sosyalizm devletçiliğine karşıdır. Devlet, devlet olmanın getirdiği yükümlülükler nedeniyle bazı kısıtlamalarda bulunabilir. Devletçilik düşüncesi, Türkiye için kalıcı bir niteliğe sahip değildir. Özel şartlardan dolayı devlet ekonomiye müdahale etmiştir. Ancak özel şartların bulunduğu dönem içinde devlet ekonomik anlamda üzerine düşeni yerine getirmiş ve görevini tamamlamıştır. Devlet iktisadi kalkınmayı kişilere bırakmalıdır. Devlet ve fert arasında sıkı bir ilişki vardır. Ferdin kalkınması devletinde kalkınmasını sağlayacaktır. Esas olan özel girişimdir.

## 5. Özgür Bir Ortamda Bireyde Olması Gereken Nitelikler

Montesquieu, “Kanunların Ruhu” adlı eserinde “İstibdat -yani şahsi hükümet-korkuya, Meşrutiyet şerefe Cumhuriyet de fazilete dayanır” demiştir. Cumhuriyet yönetiminde hakimiyetin kaynağı halktır. Milyonlarca kişi yönetime katılır. Bu denli

<sup>401</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Devlet ve Ferd,” *Hakimiyet-i Milliye* (25 Mayıs 1926).

fazla bir katılımın olduğu rejimin iyi işleyebilmesi için insanların bir takım ahlâki değerler ile donanmış olması gereklidir. Türkiye Devleti de, Cumhuriyeti yeni kurmuştur. Bu rejimin hayatta kalabilmesi için devletin halkından beklentileri vardır. Ağaoğlu bu beklentileri senaryosunu kendisinin yazdığı hikaye ile ifade etmeye çalışmıştır. Sözü ettiğiniz eser didaktik özelliğe sahip olan “Serbest İnsanlar Ülkesinde” dir.

Eserde, kahraman özgürlükler ülkesi olan Serbest İnsanlar Ülkesi’ne gitmiş ve oranın özelliklerini öğrenmeye başlamıştır. Bu ülkenin esas yasaları aynı zamanda kişide bulunması gereken nitelikleri de ortaya koymaktadır. Ülkenin yasalarını kompozisyon bütünlüğünü bozmamak için aynen aktarmayı uygun görüyoruz:

#### **Umumi Esaslar:**

1-Hürriyet yüce bir vergidir. Hür olabilmek için pek yüce olmalıdır. Fikir temizliği, söz temizliği ve hareket temizliği hürriyetin esaslarıdır.

2-Nefislerine hakim olm(a)yanlar hür olamazlar.

3-Söz sadeliği ve yaşayış sadeliği hürriyetin şartlarıdır.

#### **Serbest İnsanlar Ülkesinin Esas Yasası:**

1- Hürriyet doğruya ve cesarete dayanır.

2- Yalan, serbest insanlar ülkesinde kat’iyyen yasaktır.

3- Riya ve tabasbus<sup>403</sup> en ağır cürümdür. Bu cürmü işleyenler umum tarafından taşu tutulurlar.

4- Habercilik (Casusluk, C.Ç.) yapanlar serbest insanlar ülkesi vatandaşlığı sıfatını taşıyamazlar.

5- Korkaklıkla serbest ülke vatandaşlığı birleşemez.

6- Başkasına sözle veya işle tecavüz eden ülke dışına atılır.

7- Hile ve fesat vatandaşlık sıfatının kaybolunması ile cezalandırılır.

8- Hakkı müdafaa vazifedir. Vazifeyi ifa etmeyenler ülkeden tardolunur.

9- Çalışmak vazifedir. Çalışmadan yaşamak isteyen ülke hi(e)sabına ücretsiz çalışmağa icbar olunur.

10- Tesanüt vazifedir. Bu vazifeyi ifa etmi(e)yenler ülke vatandaşlığı sıfatını kaybederler.

11- Ülkenin işlerini görmek yalnız tecrübe ve ihtisas sahiplerinin hakkıdır.

12- Her vatandaş ülke memurlarını murakabe temekle mükelleftir.

<sup>402</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Türk Devletçiliği,” Cumhuriyet (28 Ağustos 1935).

<sup>403</sup> Tabasbus, yaltaklanmak ve kendini küçülterek riyakârlıkla başkalarına beğendirmeye çalışmak anlamına gelir.

13- Her memur ve her cemaat adamı yaptığı işler ve elindeki servet hakkında her an hesap vermekle mükelleftir. Bu hesaptan kaçınanlar ağır cezaya ve vatandaşlık sıfatının alınmasına mahkum olur.

14- Yukarıdaki maddeleri ezberlemek ve onlara bakmak her vatandaşın borcudur<sup>404</sup>.

Anayasada belirtilen niteliklere şunları da ekleyebiliriz. Erdemli bir insan hırsının ateşiyle hareket etmez. Tahakküm hayvanlık döneminden kalan bir ayıptır. Fedakârlık insan olmanın en belirgin ifadesidir. Alçak gönüllülük yüksek kişiliklere ait bir özelliktir. Gurur ve kibir ruhun alçaldığının göstergesidir<sup>405</sup>.

Buna göre özgürlük, şuurun cevheridir, şuur da insanın. Kişi başkasının özgürlüğüne tahammül etmelidir. Saltanat ve baskıdan kalan manevi izler kişileri bu yönde saygısız davranmaya iter. Kişi zorbaca davranmaya başlar. İstibdadın manevi köklerini ve izlerin üzerinden atmamış çevreler hürriyetsizlik ve anarşi içerisinde dolaşmak zorunda kalır<sup>406</sup>. Bu durum toplum içerisindeki bireylerin birbirine kuşkuyla yaklaşmasına ve toplumsal bağların kopmasına neden olur. Baskıdan uzak, özgür ortamda bulunan bireylerin birbirleriyle olan ilişkileri sağlıklı bir ortamda gelişir.

Ağaoğlu, yazdığı bu eserde dönemin politik yapısına ilişkin doğrudan bir yorumda bulunmamıştır. Eser, SCF kurulmadan hemen önce kaleme alınmıştır. Ağaoğlu'nu böyle bir eser yazmaya iten başlıca unsur dönemin siyasal ve toplumsal koşullarıdır. Ağaoğlu, eserinde bir tarafta cumhuriyet ortamında kişiye düşen görevleri belirtmiştir. Öte yandan iktidardakilere karşı kişinin takınacağı tavır konusunda da yönlendirme de bulunmuştur. Bu yönden eserin yazıldığı dönem dikkate alındığında kitabın özelliği de farklı bir niteliğe bürünmektedir.

Demokrasinin getirdiği hürriyetlerden faydalanabilmek için öncelikle demokrasiye sahip çıkmak ve onun getirdiği değerleri yaşatma isteğini taşımak gereklidir. Bunun için ise iyi bir vatandaş olmak gereklidir. Sorumluluklarını bilen bilinçli bir vatandaş aynı zamanda demokrasinin de iyi işleminin yardımcı olmuş

<sup>404</sup> Ahmet Ağaoğlu, *Serbest İnsanlar Ülkesinde* (Birinci basım, İstanbul: Sanayii Nefise Matbaası, 1930), s.7 vd. .

<sup>405</sup> A.g.e. s.11 vd. .

<sup>406</sup> A.g.e. s.14.

olacaktır. İşte böylesi bir hak ve görev bağı kişi ile onun sorumlulukları arasında bulunmaktadır. Bu ilişkinin sağlıklı bir biçimde gelişmesi aynı zamanda özgürlüklerin de artmasına sebep olacaktır. Maddeler incelediğinde görülmektedir ki geçerliliğini halen koruyan hassas konular olma özelliğine sahiptir. Çünkü demokrasinin evrensel değerleri insanlara evrensel sorumluluklar yüklemektedir.

## 6. SONUÇ

Ahmet Ağaoğlu, sahip olduğu siyasi deneyim ve kültür ile demokrasi tarihimizin önemli bir basamağını oluşturmuştur. Kafkaslardan İstanbul'a uzanan yaşamında sürekli olarak bir şeyler üretebilmenin kaygısını yaşamıştır. Onun için halkın kalkınması için topluma önderlik edecek aydın bir zümreye ihtiyaç vardı. İşte o, aydın bir insan olmanın gereğini yerine getirebilmek için yaşamının son anına kadar çalışmıştır. Çalışıkça üretmiş, ürettiklerini milletiyle paylaşmıştır.

Ağaoğlu 1869 yılında Azerbaycan'ın Karabağ iline bağlı Şusa'da doğmuştur. Azerbaycan'ın ileri gelen bir ailesinin muhafazakâr kültür atmosferi içerisinde yetişti. Rusya'daki öğrenim hayatını mahalle mektebinde, çağdaş bir kurum olan Rus Tali Mektebinde, Rus Jimnazında ve Politeknik enstitüsünde görmüştür. Rusya'dan sonra dil, tarih ve hukuk eğitimi almak üzere Paris'e gitmiştir. Burada Dünyanın öteki yüzüyle tanışarak Avrupa'da meydana gelen siyasi olayları yakından takip etme imkânı bulmuştur. Bunun dışında önemli bilim adamları ve gazetecilerle tanışarak düşünce dünyasını genişletmiştir. Sahip olduğu imkânları kullanarak Paris'te gazetecilik de yapmaya başlamıştır. Paris'ten Rusya'ya yayımlanmak üzere yazı göndermiştir. Paris'ten Azerbaycan'a döndüğünde gazetecilik çalışmalarını hızlandırarak halktaki milliyetçilik bilincini geliştirmeye çalışmıştır. Ancak onun bu yöndeki çalışmaları Ağaoğlu ve arkadaşlarının üzerindeki baskının daha da artmasına sebep olmuştur. Sonrasında mücadelesini sürdürmek üzere İstanbul'a kaçmıştır. Ağaoğlu'nun fikir dünyasının şekillenmesinde Azerbaycan'da geçirdiği mücadele dolu hayatın ve Avrupa'da aldığı eğitimin etkisi yüksektir.

Ağaoğlu, İstanbul'a geldiğinde coğrafya olarak mekan değiştirmiştir ama fikir olarak mücadelesinden vazgeçmemiştir. Türklüğün geliştirilmesi amacıyla açılan birçok cemiyetin kurucu üyeliğini yapmıştır. Yine Darülfünunda Türk Tarihi üzerine dersler vermiştir. Hikmet, Asteş, Sırad-ı Müstakim, Sebilürreşad, Tevhid-i Efkâr, Tercüman-ı Hakikat, Türk Yurdu gibi yayın organlarında yazılar yazmıştır. 1912'de İttihat ve Terakki Partisi'nin genel meclis üyeliğine seçilmiştir. 1915 yılında Osmanlı Mebusan Meclisinde ölen bir kişinin yerine Afyonkarahisarısahip'ten milletvekili seçilmiştir. I.

Dünya Savaşı'nda işgal edilen Bakû'yu Rusların elinden kurtarmak için gönderilen orduya müşavir olarak katılmış ve Azerbaycan'a gitmiştir. Azerbaycan işgalden kurtarılmış ise de Osmanlı Devleti'nin savaştan mağlup ayrılması Azerbaycan'ın durumunu yine çıkmaza sokmuştur. Azerbaycan'ın durumunun da tartışıldığı Paris Barış Konferansına katılmak üzere Ağaoğlu, Milli Şura tarafından görevlendirilmiştir. Ancak Ağaoğlu, Paris'e gitmek üzere İstanbul'a geldiğinde diğer İttihatçılar ile birlikte İngilizler tarafından tutuklanmıştır. Malta'ya sürgüne gönderilmiştir.

Ağaoğlu sürgün dönüşünde milli mücadeleye karşı gerçekleşen düşman girişimlerini etkisiz kılmak amacıyla İrşad heyetlerinde görev almıştır. Buradaki çalışmalarıyla milli mücadelenin niteliği konusunda halkı aydınlatmayı amaçlamıştır. Bu görev sonrasında Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'ne getirilmiştir. Yine Milli Mücadelenin resmi yayın organı olarak kabul edebileceğimiz Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'nin başyazarlığını yapmıştır. Vatan Gazetesi'ne yazılar göndermiştir. Aynı zamanda Anadolu Ajansı'nın yönetim kurulu başkanlığını yapmıştır.

Ağaoğlu, TBMM.'nin ikinci devre seçimlerinde Kars ilinden milletvekili seçilmiştir. Bu devrimci meclis içerisinde yapılan inkılâpları desteklemiştir. Ağaoğlu'nun Türkiye Cumhuriyeti'ndeki milletvekilliği hayatı III.TBMM.'nde de devam etmiştir. Bu dönemde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurucu üyeleri arasında yer almıştır. 1925 yılından itibaren üniversitede tekrar hukuk ve tarih üzerine dersler vermeye devam etmiştir. Ağaoğlu, 1933 yılında yapılan üniversite reformuyla üniversiteden atılmıştır. Cumhuriyet döneminde Hakimiyet-i Milliye, Son Posta, Akın, Cumhuriyet, Ülkü, İnsan gibi yayın organlarında yazmıştır. Öğretim üyeliği sonrasında basın hayatı onun en önemli meşgalesi olmuştur. Ağaoğlu 19 Mayıs 1939 tarihinde hayatını kaybetmiştir.

Ağaoğlu'nun fikir hayatını tek bir potada toplayabilmek son derece güçtür. Kendisinin fikir dünyasını tanımlayabilmek için kullanılan klasik ifade liberal ve demokrat şeklindedir. Bu tanımlama yerinde bir ifade olmakla birlikte yeterli değildir. Zira o yetmiş yıllık ömründe her fikir akımına ilişkin değerlendirmelerde bulunmuş ve bunların bazılarının savunucusu olmuştur. Bu fikirlerin ilkleri İslâmıcılık ve Türkçülük

düşünceleridir. Yazılarında günün sorunlarına çözüm bulmaya çalışırken İslâm toplumunun nasıl yıkılma noktasına geldiği sorusuna cevap aramıştır. Sonuç olarak çökmenin kaynağını İslâm toplumundaki bölünmüşlükte görmüştür. İslâm toplumunda bağımsız olan tek devlet Osmanlı Devletidir. Bu nedenle devlet yöneticileri yalnız halkına karşı değil tüm İslâm alemine karşı sorumludur. Yöneticiler buna göre hareket etmelidir. İhtiraslarından arınmalıdırlar. Devletin birlik ve beraberliği için çalışmalıdırlar.

Ağaoğlu'nun İstanbul'a geldiği ilk zamanlarda İslâmcılık düşüncesi etrafında fikir ürettiği görülmektedir. Ancak daha sonra meydana gelen siyasi olaylarda Müslüman toplulukların tutumları Ağaoğlu'nda fikir olarak Türkçülük düşüncesinin kuvvetlenmesine sebep olmuştur. Ancak Türkçülük düşüncesini savunurken de hareket noktası İslâmcılık düşüncesidir. Zira bu düşünceyi ortaya koyarken Türk milliyetçiliğinin İslâmiyet'e aykırı olmadığı üzerinde ısrarla durmuştur. Buna göre milliyetçi anlayışın yükselişi İslâmiyet için artı bir değerdir. Zira milliyetçi düşünce İslâmiyet'in karşısında değil yanındadır. Ancak meydana gelen siyasi gelişmeler Türkçülük düşüncesinin de hayata geçirilemeyeceği gerçeğini ortaya koymuştur. Ağaoğlu, düşünce dünyasının vicdan muhasebesini Malta'da, sürgün hayatında "Üç Medeniyet" adlı eserinde yapmıştır. Sonuç olarak uygarlık yarışında batıcılık düşüncesinin galip geldiğini savunmuştur. Bu nedenle diken ve gülüyle batıyı olduğu gibi kabul etmek gerektiğini belirtmiş ve başka çare olmadığını vurgulamıştır.

Ağaoğlu, Mustafa Kemal Paşa ile hareket ederek onun öngördüğü yaşam biçimini ülkede hakim kılmak için çalışmıştır. Ona göre Atatürk, çağdaşlarından farklı bir liderdir. Çünkü Atatürk gücünü sahip olduğu askeri güçlerden değil halkından almaktadır. Ağaoğlu, döneminde kurulan çağdaş diktatörlüklere, faşizme ve de komünizme karşıdır. Ancak şunu belirtmeliyiz ki Ağaoğlu, hürriyet, eşitlik, bağımsızlık kavramlarının komünizmde bulunduğu inancındadır. Bu düşünce sisteminde en önemli sorun ise ekonomiye olan yaklaşımdır. Rusya'da komünizm anlamı ve amacından uzak bir şekilde uygulamaya geçirilmiştir. Buna göre halkın iradesiyle değil devrim yoluyla gelen komünist anlayış faydadan çok zarar getirmiştir. Şunu da belirtmeliyiz ki Ağaoğlu'nun komünizme karşı olan yaklaşımı ömrünün sonuna doğru

daha olumsuz bir karaktere bürünmüştür. Rusya'nın milliyetçi ve liberal anlayışa dönmek zorunda olduğunu belirtmiştir.

Ağaoğlu, gerçek demokrasinin toplumların ihtiyacına cevap vereceğine inanmıştır. Bunun sağlanması için toplumun aydın insanlarına ihtiyacı vardır. Siyasal kültür ve bilinçten yoksun olan cahil kitlenin yönlendirilmeye ihtiyacı vardır. Bu yönlendirmeyi yapacak olan ise aydın tabakadır. Aydın tabakaya büyük sorumluluklar düşmektedir. Bu kişiler halkın sorunlarını kendi dertlerinden üstün tutmalı ve bunları çözmek için çalışmalıdırlar. Halkı anlamak için mücadele etmelidirler. Liberal bir demokraside özgürlükler geniş tutulmalı ve halk yönetime dahil edilmelidir. Demokrasi bir kültür meselesidir. Bu yönetim çatısı altında toplanan herkese bir görev düşmektedir. Herkes görevini yerine getirdiği ve demokratik karakterine sahip çıktığı ölçüde sistem daha iyi işleyecektir. Özgürlükler bireyi toplumdan ayırmaz aksine topluma daha da çok bağlar. Bu yüzden özgürlüklere sahip çıkmalı ve özgürlükler daha da genişletilmelidir.

Devlet ve fert birbirlerini tamamlayan iki güçtür Fertlerin siyasi örgütlenmesi sonucu oluşan bu yapı bireylerin huzurunu sağlamak için vardır. Devlet ekonomi üzerinde bireylerin yapabileceği iş ve faaliyetleri üzerine almamalıdır. Fertler devletin varlığı için değil, devlet fertlerin sağlıklı yaşaması için vardır. Bu yüzden bireyde bulunan yaratma gücü aşırı devletçi tutumla sindirilmemeli, geliştirilmelidir. Ancak bu bireyin, devletin koyduğu kurallardan bağımsız hareket edebileceği anlamına gelmemektedir. İyi bir vatandaş hak ve özgürlüklerinin sınırlarını bilen ve buna göre hareket eden kişidir.

Ağaoğlu, Türkiye'de meydana gelen siyasi olaylara karşı hiçbir zaman duyarsız kalmamıştır. Siyasi gelişmeleri yakından takip ederek konuya ilişkin olarak tavrı almıştır. II. Meşrutiyet döneminde siyasi parti çekişmelerinin ülkeye kaybettirdiği değerler üzerinde sık sık durmuştur. Yönetimde bulunanların ülkenin çıkarları doğrultusunda birleşmesi gerektiğini belirtmiştir. Trablusgarp, Balkan ve I.Dünya Savaşları'nın analizlerini, yaparak ülkenin siyasi arenada yaşadığı bunalımlar ve çıkmazlar üzerinde durmuştur. Her savaş devletin yürüttüğü politikaların iflâsının da

göstergesiydi. Bunu bir de yönetimde bulunanların siyasi ihtirasları eklenince devlet yönetiminde bir boşluk meydana gelmiştir.

Ağaoğlu, I.Dünya Savaşı sonrasında bağımsız Türkiye Devleti için çalışmış ve bu yöndeki çalışmaları desteklemiş bir düşündürdür. Türk insanı ihtilâl ve inkılâbı kapsayan büyük bir milli hareket gerçekleştirmiştir. Anadolu insanının zor gününde İstanbul yönetimi üzerine düşen görevi yerine getirememiştir. Bu görev Anadolu'nun bağrından çıkan onun sıkıntılarını kendisine sıkıntı edinen başka bir ruh tarafından, Atatürk ruhu tarafından yerine getirilmiştir.

Misyonunu bitirmiş, halkına karşı sorunluluklarından arınmış ve gücünü halkından almayan saltanatçı ve hilâfetçi anlayış Türk insanının geleceğine ışık tutmamaktadır. Saltanatçı bir anlayış insan aklına ve İslâm dininin ruhuna da uygun değildir. Hilâfet makamı ise eskiden olduğu gibi milli iradeye değil gücünü hanedan ailesinden almaktaydı. Bu makamda amacına uygun bir şekilde çalışmadığı gibi yabancı devletlerin çıkarlarına uygun hareket eden bir kurum haline gelmiştir. Anadolu insanının çıkarlarıyla örtüşmeyen, felsefesi çürük temeller üzerine oturan bu iki kurumun kaldırılmasında ülkenin çıkarı olmuştur.

Ağaoğlu, cumhuriyet döneminde meydana gelen siyasi olaylara Hakimiyet-i Milliye gazetesinde çeşitli yorumlar getirmiştir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasını makam hırsından kaynaklanan siyasi bir oluşum olarak görmüştür. Uzun yıllar boyu Türk insanının ihtiyaç duyduğu birlik ve beraberlik duygusu milli mücadele ile sağlanmıştır. Ancak bu partinin kurulmasıyla tatlı rüya sona ermiştir. Fikir üzerine kurulan parti ülkenin çıkarıdır. Ancak bu parti fikir üzerine değil cehalet ve taassup üzerine kurulmuştur.

Şeyh Sait İsyanını ülkenin modernleşmesine karşı olan Kabakçı Mustafa ruhunun bir uzantısı olarak görmüştür. Kur'an'ı anlamayan insanlar onun adına söz söyleme ve hareket etme hakkını kendilerinde görmüşlerdir. Cahil insanların saflığından faydalanan kişiler vatanına karşı ihanet etmiştir. Ülkeyi bu anlayıştan kurtarmanın yolu

Şeyh Said'i asmaktan geçmemektedir. Esas olan onun zihniyetiyle mücadeledir. Onun düşüncelerini akıl ve bilim denizinde yok etmektir.

Dinin çağdaşlaşmanın önünde engelmış gibi durmasının nedeni onun yorumlayan kişilerin dar bir görüş açısına sahip olmalarıdır. İnsanlar Tanrı ile olan ilişkilerine üçüncü bir kişiyi dahil etmemelidir. Dinin gereklerini farklı bir lisan ve insandan öğrenmemelidir. Türkçe ibadet etmeli ve dinin gereklerini Türkçe bir anlatımdan öğrenmelidir. Din ve dil Arap etkisinden uzaklaştırılmalıdır. Aksi halde kutsallık kazandırılan unsur din değil Arapça ve Arap kültürü olacaktır. Bunun için ise İslâm'ın taşıdığı ruha zıt bir ruhu insanlara aşıl原因an tekke ve zaviyelerin kapatılması normaldir. Bu kurumlar sağlıklı bir insan vücudunda bulunan bozuk ve hasta varlıklardır. Bu zihniyet Türk inkılâbının her safhasında bozguncu sesini çıkartmıştır. Şapka inkılâbına karşı çıkmış "Şeriat kalmadı din gidiyor" nidalarını yükseltmiştir. Bu zihniyet, kadını sosyal yaşamdan dışlamış ve ona ikinci sınıf insan olarak kabul etmiştir. Medeni Kanun ile birlikte Cumhuriyet kadınına yeni bir kimlik verilmiştir. Devlet batı medeniyetini daha iyi anlamak ve çağdaş devletlere entegre olmak için latin alfabesini kabul etmiştir. Böylelikle zaten Türk insanına ve karakterine ait olmayan Arapça'nın Türkçe üzerindeki egemenliği sona ermiştir.

Türk milletinin ve varlığının gelişmesine engel olan bu zihniyet iktidarda bulunan kişilerin ihtiraslarıyla birleşmiştir. Bu birleşme Türk insanına hayat kazandıran kişiye, Mustafa Kemal'e suikast düzenleyecek kadar ileriye gitmiştir. Bu kişiler vatani, vatana sahip ve hakim olmak şartıyla sevmişlerdir. Bu yüzden de muhalefetleri yapmak üzere değil yıkmak üzere vardır. Ülkenin birlik ve beraberliğe ihtiyaç duyduğu bir dönemde vücut içten içe öldürücü bir kurt tarafından kemirilmektedir. Türkiye Devleti'nde demokrasini yerleşmesi için öncelikli ihtiyaç siyasal kültürdür.

Ağaoğlu, engin bir kültürel birikime sahiptir. Bunda Avrupa'da gördüğü hukuk ve tarih eğitimin payı yüksektir. Siyasal düşünce sistemlerini çok iyi bilmekteydi. Bu bilgisini kurduğu derneklerde ve çeşitli toplantılarda arkadaşlarıyla, üniversitede öğrencileriyle, mecliste diğer milletvekilleriyle, gazete de okuyucularıyla paylaşmıştır.

Eğitimde nasıl yaparak ve yaşayarak öğrenme esas ise Ağaoğlu da çağdaş bir devletin demokratik niteliğe sahip olamı olduğunu yaşayarak öğrenmiştir. Tüm bu aşamalardan sonra Atatürk'ün önderliğinde gerçekleşen Türk Devrimi'ne sonuna kadar destek vermiş ve bu uğurda Atatürk'ün izinde onunla birlikte çalışmıştır.

Onun hayatı boyunca fikir olarak çeşitli kırılmalara uğramasına rağmen bazı şeylerin onun için hiç değişmediğini içtenlikle söyleyebiliriz. Bunların başında devlet yönetiminde başarının sağlanması için toplumsal bütünlüğün sağlanması gerektiğine olan inancıdır. Gerek Azerbaycan'da gerek Osmanlı Devleti'nde ve gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nde birlik ve beraberliğin sağlanması için siyasilere büyük ödev düştüğüne inanmış ve bunun için onlara çağrılarda bulunmuştur. Zira ayrılıklar devletin dışarıdan gelen saldırılara karşı güçten düşmesine sebep olmuştur. Ağaoğlu'nun önem verdiği bir diğer konu siyasal katılımdır. Yaşamının her döneminde yönetilen kişinin yönetime katılımını gerçekleştirmek için çalışmıştır. Ancak katılımın niteliği dönemin özelliklerine göre değişmiştir. Belki meşrutiyet döneminde kadınlara seçime katılma hakkının verilmesini önermemiştir ama ülke bütünlüğünün sağlanması için meclis yaşamının diri tutulması gerektiğine inanmıştır.

Ağaoğlu'nun göze çarpan bir diğer niteliği örgütleyici bir kişiliği olmasıdır. O, fikirlerin hayata geçmesi için insanların örgütlenmesi gerektiğine inanmıştır. Bu uğurda insanları fikirler etrafında toplayarak idealleri uğrunda çok çalışmıştır. Ağaoğlu çok aktif bir kişiliğe sahiptir. Bunun sonucunda siyasi hayatımızda bu kadar öne çıkmıştır. Ancak araştırmamızda vardığımız bir sonuç olarak şunu da ifade etmeliyiz ki o, çalışkan bir insan olmuştur ama karizmatik bir lider olamamıştır. Çalışkanlığı ile mutlaka önde yer almıştır ama birinci değil sürekli yardımcı ve tamamlayıcı olmuştur.

Cumhuriyet Türkiye'sinde yapılan inkılâpları sonuna kadar savunmuştur. Gerçek anlamda bir demokrasi arayışı ile hareket etmiştir. İktidarın kontrol edilmesini iyi bir yönetimin yerleşmesi açısından son derece gerekli bulmuştur. Hatta bu kontrolsüzlük nedeniyle Cumhuriyet Halk Fırkası'nın gerektiği biçimde iyi çalışmadığını düşünmüştür. Devrim yapan bir partinin milletvekillerinde gereken heyecanın bulunmadığını belirtmiştir. Koyulan vergiler ile halk ezilmiştir. Yönetenler

halkın çıkarından çok kendi çıkarını düşünüyormuş gibi bir his uyandırmıştır. Bu ise partinin halkın gözündeki prestijini azaltmıştır. Cumhuriyet Halk Fırkası'nı aşırı devletçi politikası ve anayasaya aykırı davranışları nedenleriyle de eleştirmiştir. Buna göre Belediye Teşkilatı kanunu hazırlanırken fazla merkezîyetçi davranılmış ve halk iradesi ikinci plana itilmiştir. Valilere verilen yetkiler belediyenin yetkilerini etkisiz kılmıştır. Yine Ağaoğlu emeklilik üzerine hazırlanan kanunda milletvekilliğinde geçen sürenin emekliliğe sayılmasına karşı çıkmıştır. Çünkü bu şekilde milletvekili memur statüsüne konulmuştur. Oysa halkın iradesi memur değil amirdir. Bu yüzden milletvekilliğinde geçen sürenin emekliliğe sayılmaması gerektiğini savunmuştur. Bu düşüncelerinden dolayı Atatürk'ün de yönlendirmesi ile Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları arasında yer almıştır. Böylelikle ikinci çok partili yaşama geçiş denemesinde Fethi Bey ile aktif rol almıştır. Parti her ne kadar danışıklı bir dövüş üzerine kurulmuş ise de partinin özellikle Ağaoğlu'nun muhalefeti yapaylıktan uzak doğal ve ateşli şekilde gerçekleşmiştir. Türkiye'de çok partili yaşama geçiş sürecinde Serbest Cumhuriyet Fırkası önemli bir tecrübe olmuştur. Her ne kadar parti kurucuları gerçek demokrasi fikrinde samimi olsalar da partinin bölücü insanlar tarafından ele geçirilmiş olması çok partili yaşama geçişte en önemli engel olmuştur. Parti, yöneticilerinin istek ve iradelerinden uzak bir seyir takip etmiştir. Bu yüzden parti kendisini feshetmiştir.

Ağaoğlu'nun yaşadığı yetmiş yıl içerisinde sadece bir insanın yaşam öyküsü yoktur. Her yılında ayrı bir mücadele ayrı bir heyecan vardır. Bu heyecanları yakalayan ve hisseden kişi aynı zamanda Türk siyasetindeki iniş ve çıkışları derinlemesine duyumsar. Türk siyasi yaşamını onun kişiliğinde bütünleştirerek, siyasi hayatımızın mağlubiyetini ve galibiyetini görebiliriz. Aralarında bir fark vardır o da Ağaoğlu siyasetin bir parçasıdır, siyaset Ağaoğlu'nun değil. Onun varlığında da yokluğunda da siyaset kendi mecrasında akmıştır. O daha çok siyasetin öznesi değil nesnesi olmuştur.

## KAYNAKÇA

### 1- Belgesel Kaynaklar

III. Devre Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi  
 II. ve III. Devre Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi  
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları

### 2- Gazete ve Dergiler

|                     |                    |
|---------------------|--------------------|
| Akın                | Sırad-ı Müstakim   |
| Akşam               | Son Posta          |
| Cumhuriyet          | Tevhid-i Efkâr     |
| Hakimiyet-i Milliye | Tercüman-ı Hakikat |
| İçtihat             | Türk Yurdu         |
| İnsan               | Yarın              |
| Kültür Haftası      |                    |
| Sebilürreşad        |                    |

### 3- Kitaplar

Ağaoğlu, Ahmet. **İslâmiyette Kadın**. Çev.: Hasan Ali Ediz. Birinci basım. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985.

\_\_\_\_\_. **Üç Medeniyet**. Birinci basım. İstanbul: Türk Ocakları Hars Neşriyatı, 1927.

\_\_\_\_\_. **İhtilâl mi İnkilâp mı**. Birinci basım. Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi, 1942.

\_\_\_\_\_. **Serbest İnsanlar Ülkesinde**. Birinci basım. İstanbul: Sanayii Nefise Matbaası, 1930.

\_\_\_\_\_. **Serbest Fırka Hatıraları**. Birinci basım. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1950.

\_\_\_\_\_. **Devlet ve Fert.** Birinci basım. İstanbul: Sanayii Nefise Matbaası, 1933.

\_\_\_\_\_. **Ben Neyim ?.** Birinci basım. İstanbul: Ağaoğlu Külliyyatı, 1939.

Ağaoğlu, Samet. **Babamın Arkadaşları.** Üçüncü basım. İstanbul: Baha Matbaası, 1969.

\_\_\_\_\_. **Babamdan Hatıralar.** Birinci basım. Ankara: Zerbamat Basımevi, 1940.

Ağaoğlu, Süreyya. **Bir Ömür Böyle Geçti.** Birinci basım. İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi, 1984.

Akçuraoğlu, Yusuf. **Türkçülük.** İkinci basım. İstanbul: Toker Yayınları, 1995.

Aralov, S.İ. **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları.** İkinci basım. İstanbul: Birey ve Toplum Yayınları, 1985.

Atatürk, Mustafa Kemâl. **Nutuk.** C.II, Üçüncü basım. Ankara: TTK. Yayınları, 1989.

Avşar Abdülhamit. **Serbest Cumhuriyet Fırkası.** Birinci basım. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.

Aydemir, Şevket Süreyya. **İnkılâp ve Kadro.** İkinci basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968.

Baykara, Hüseyin. **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi.** Birinci basım. İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları, 1975.

Bayur, Yusuf Hikmet. **Türk İnkılâbı Tarihi.** C.1, Ksm.1, Birinci basım. Ankara: TTK. Yayınları, 1983.

Brockelmann, Carl. **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**. Çev.: Neşet Çağatay. Birinci basım. Ankara: TTK. Yayınları, 1992.

Coşar, Ömer Sami. **Milli Mücadelede Basım**. Birinci basım. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayını, 1964.

Çavdar, Tevfik. **“Müntehib-i Sani”den Seçmene**. Birinci basım. Ankara: V Yayınları, 1987.

\_\_\_\_\_. **İttihat ve Terakki**. Birinci basım. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

Refika (Kalyon) Çekiç, “Ahmet Ağaoğlu Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme.” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994).

Çoker, Fahri. **Türk Tarih Kurumu Kuruluş Amacı**. Birinci basım. Ankara: TTK. Yayınları, 1983.

\_\_\_\_\_. **TBMM. II. Dönem 1923-1927 – Türk Parlamento Tarihi**. Birinci basım. Ankara: TBMM. Vakfı Yayınları, 1994.

Ertan, Temuçin Faik. “Kadrocular ve Kadro Hareketi”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1992.

Gökçe, Cemal. **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Tarihi**. Birinci basım. İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1979.

Güneş, İhsan. **I. ve II. Meşrutiyet, Türk Parlamento Tarihi**. Birinci basım. Ankara: TBMM. Vakfı Yayınları, 1997.

\_\_\_\_\_. **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)**. Birinci basım. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1985.

Gürün, Kâmuran. **Ermeni Dosyası**. Birinci basım. Ankara: TTK. Yayınları, 1983.

Hablemitoğlu, Necip. **Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri (1905-1907)**. Birinci basım. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1997.

Hayit, Baymirza. **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**. Birinci basım. Ankara: TTK. Yayınları, 1995.

Hoca Halil Hulki, Hoca Elhac İlyas ve Hoca Rasih. **Hakimiyet-i Milliye ve Hilâfet-i İslâmiye**. Birinci basım. Ankara: Yenigin Matbaası, 1923.

Hoca İsmail Şükrü. **Hilâfet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi**. Birinci basım. Ankara: Ali Şükrü Matbaası, 1339.

İlmen, Süreyya. **Dört Ay Yaşamış Zavallı Serbest Cumhuriyet Fırka**. Birinci basım. İstanbul: Muhittin Fuad Gücüyener Matbaası, 1951.

İnan, Afet. **Medeni Bilgiler**. İkinci basım. Ankara: TTK. Yayınları, 1988.

Kandemir, Feridun. **Siyasi Dargınlıklar**. Birinci basım. İstanbul: Ekincigil Tarih Yayınları, 1955.

Kaplan, Mehmet ve diğerleri. **Devrin Kalemleriyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemâl**. C.1-2-3, Birinci basım. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Kara, İsmail. **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi**. Üçüncü basım. İstanbul: Kitabevi. Yayınları, 1997.

Kayabalı, İsmail ve Cemender Arslanoğlu. **İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi**. Birinci basım. Ankara: Set Ofset Yayıncılık, 1990.

- Kırımlı, Hakan. **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler**. Birinci basım. Ankara: TTK. Yayınları, 1996.
- Lewis, Bernard. **Modern Türkiye'nin Doğuşu**. Çev.:Metin Kıratlı. Beşinci basım. Ankara: TTK. Yayınları, 1993.
- Meriç, Cemil. **Umrandan Uygarlığa**. Üçüncü basım. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Michel Mourre ve diğerleri. **İhtilâller ve Darbeler Tarihi**. Çev.: Sabiha Bozdağlı. Birinci basım. İstanbul: Güneş Yayınları, Tarihsiz.
- Mumcu Ahmet-Üçok Coşkun. **Türk Hukuk Tarihi**. Yedinci basım. Ankara: Savaş Yayınları, 1993.
- Mütercimler, Erol. **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli**. Birinci basım. İstanbul: Anahtar Kitabevi Yayınları, 1993.
- Okyar, Fethi. **Üç Devirde Bir Adam**. Yyn. Hızr. Cemâl Kutay, Birinci basım, İstanbul. Tercüman Yayınları, 1980.
- Okyar, Osman ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Fethi Okyar'ın Anıları**. Birinci basım. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1997.
- Ökçün, Gündüz. **Türkiye İktisat Kongresi (1923-İzmir)**. İkinci basım. Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayınları, 1971.
- Öke, Mim Kemâl. **Hilâfet Hareketleri**. Birinci basım. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Öztürk, Kâzım. **TBMM. III. Dönem-Türk Parlamento Tarihi. C.2**, Birinci basım. Ankara: TBMM. Vakfı Yayınları, 1995.

\_\_\_\_\_. **Milli Mücadele ve TBMM. I. Dönem 1919-1923 – Türk Parlamento Tarihi.** C.1, Birinci basım. Ankara: TBMM. Vakfı Yayınları, 1994.

Sakal, Fahri. **Ağaoğlu Ahmet Bey.** Birinci basım. Ankara: TTK. Yayınları, 1999.

Saray, Mehmet. **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi.** Birinci basım. Ankara: TTK. Yayınları, 1996.

\_\_\_\_\_. **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi.** Birinci basım. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998.

Saydam, Abdullah. **Kafkasya'da Bağımsızlık Mücadeleleri ve Türkiye.** Birinci basım. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kafkasya Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 1993.

Sertel, M. Zekeriya. **Hatırladıklarım.** Birinci basım. İstanbul: Yayıncılık Matbaası, 1968.

Soyak, Hasan Rıza. **Atatürk'ten Hatıralar.** Birinci basım. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1983.

Swietochowski, Todeusz. **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920.** Çev.:Nuray Mert. Birinci basım. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988.

Süslü, Halil. "Ahmet Ağaoğlu'nun Hayatı, Eserleri ve Fikriyatı." (Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1994).

Şimşir, Bilâl N.. **Malta Sürgünleri.** Birinci basım. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1985.

Tunaya, Tark Zafer. **Türkiye'de Siyasal Partiler.** C.1. İkinci basım. İstanbul: Hürriyet Vakfı. Yayınları, 1988.

Tunçay, Mete. **T.C.'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**. Birinci basım. İstanbul: Cem Yayınları, 1992.

Türköne, Mümtazer. **Cemaleddin Afgani**. Birinci basım. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

\_\_\_\_\_. **Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu**. İkinci basım. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1994.

Uçarol, Rıfat. **Siyasi Tarih (1789-1994)**. Dördüncü basım. İstanbul: Filiz Kitabevi Yayınları, 1995.

Uras, Esat. **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**. Birinci basım. İstanbul: Belge Yayınları, 1976.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Tarihi**. C.III, Ksm.II, Üçüncü basım. Ankara: TTK. Yayınları, 1981.

Ülken, Hilmi Ziya. **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**. Dördüncü basım. İstanbul: Ülken Yayınları, 1994.

Yalçın, Hüseyin Cahit. **Siyasal Anılar**. Birinci basım. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1976.

Yetkin Çetin. **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**. Birinci basım. İstanbul: Karacan Yayınları, 1982.

Yılmaz, Murat. "Ağaoğlu'nda Liberalizm ve Milliyetçilik". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.

#### 4- Makaleler

Ağaoğlu, Ahmet. "Alem-i İslâm Ne Diyecek," **Hilâfet ve Milli Hakimiyet**. Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339, s.s. 129-137.

\_\_\_\_\_. "Padişahlığın Türklüğün Başına Getirdiği Felâketler," **Hilâfet ve Milli Hakimiyet**. Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339, s.s. 67-65.

\_\_\_\_\_. "Tarihi Celse," **Hilâfet ve Milli Hakimiyet**. Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339, s.s. 12-24.

\_\_\_\_\_. "İslâm Alemi Ne Diyor," **Hilâfet ve Milli Hakimiyet**. Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339, s.s. 137-142.

\_\_\_\_\_. "Açık Mektup," **Hilâfet ve Milli Hakimiyet**. Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339, s.s. 142-149.

\_\_\_\_\_. "İptidai Türk Aile Hukuku İle İptidai Hındo Avrupai Aile Hukuku Arasında Bir Mukayese," **Birinci Türk Tarih Kongresi**. Ankara: TTK Yayınları, 1932, s.s.261-269.

"Ahmet Ağaoğlu," **Türk Ansiklopedisi**. Birinci basım: İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1968, s.225.

Atalar, Münir. "Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)," **Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş Ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)**. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996, s.s. 81-89.

"Cemaleddin Afgani," **İslâm Ansiklopedisi**. C.10, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s.s. 456-466.

Devlet, Nadir. "Rus Türklerinde Milliyetçilik Şuuru," **Türk Dünyası Araştırmaları**. S.14, 1981, s.s. 148-160.

Gökdemir, Ahmet Ender. "Azerbeycan Tarihine Kısa Bir Bakış," **Türk Yurdu**. C.10, S.31, Mart 1990, s.s. 32-39.

Gülseven Fahrettin. "İdealist Bir Cumhuriyetçi Ahmet Ağaoğlu," **Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş Ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)**. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996, s.s. 241-257.

Güneş, İhsan. "1923 Seçimlerinde Oylar Nasıl Kullanıldı," **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**. C.XLVI, No: 1-2, 1991, s.s. 253-265.

Hülagü, Metin. "İngilizlerin Gözüyle Ahmet Ağaoğlu," **Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş Ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)**. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996, s.s. 301-303.

Kara, İsmail. "İslâmcılarla Türkçüler Arasında Bir Milliyetçilik Tartışması," **Tarih ve Toplum**. S.28, Nisan 1986, s.s. 48-55.

Taşkıran, Tezer. "Ne İdik Ne Olduk," **Hayat Dergisi**. S.6-7-8-9-10, 1978.

Trak, Ayşe. "Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi," **Toplum ve Bilim**. İstanbul: Kent Yayınevi, 1981, s.s. 64-83.